

Doktori (PhD) értekezés
Somfay Örs

2012

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely

Somfay Örs

**Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint
közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa**

Doktori iskola vezetője: Dr. Fröhlich Ida DSc

Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely vezetője: Dr. Berényi István DSc

Témavezető: Dr. M. Kiss Sándor PhD, a Történelemtudományi Intézet vezetője

Budapest, 2012

Tartalomjegyzék

TARTALOMJEGYZÉK	1
BEVEZETŐ	2
<i>CÉLKITŰZÉSEK</i>	5
KUTATÁSTÖRTÉNET	7
<i>A KORÁBBI JELENTŐSEBB FELMÉRÉSEK ÉS A TÉMÁVAL KAPCSOLATOS SZAKIRODALOM BEMUTATÁSA</i>	7
A KUTATÁSI KÖR MEGHATÁROZÁSA TÉRBEN, IDŐBEN, TARTALOMBAN ÉS FORMÁBAN	27
<i>A VIZSGÁLT HŐSI EMLÉKEK KÖRÉNEK TÉRBENI MEGHATÁROZÁSA</i>	27
<i>AZ I. VILÁGHÁBORÚ HŐSI EMLÉKEINEK IDŐBENI MEGHATÁROZÁSA</i>	30
<i>A HŐSI EMLÉKEK TÁRGYKÖRÉNEK MEGHATÁROZÁSA</i>	34
HELYSÉGNEVEK ÉS CÍMEK MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLEMATIKÁJA ÉS SZEMPONTRENDSZERE	52
<i>Címazonosítás a mai Magyarország területén található hősi emlékeknél</i>	57
<i>A közigazgatási rendszer problematikája</i>	60
<i>Címazonosítás a határon túli területeken</i>	62
AZ EMLÉKMŰSZOBRÁSZAT ELŐZMÉNYEI HAZÁNKBAN ÉS EURÓPÁBAN	64
<i>NEMZETI EMLÉKMŰSZOBRÁSZAT TÍPUSAI EURÓPÁBAN</i>	64
<i>NEMZETI EMLÉKMŰSZOBRÁSZAT KEZDETEI MAGYARORSZÁGON</i>	66
<i>Az egyházi szobrászat hatása a nemzeti emlékműszobrászatra</i>	75
<i>A millenniumi emlékművek szimbólumrendszerének alapjai</i>	76
<i>Köztéri emlékművek a politika szolgálatában</i>	78
<i>Az I. világháború hősi emlékeinek közvetlen előképei</i>	81
<i>MŰVÉSZET A HÁBORÚS POLITIKA SZOLGÁLATÁBAN</i>	90
<i>Képzőművészek a fronton</i>	90
<i>HŐSI EMLÉKEK ALKOTÓI</i>	99
A HŐSI EMLÉKMŰÁLLÍTÁS TÖRTÉNETE	103
<i>A NEMZETI ÁLDOZATKÉSZSÉG SZOBRAI, MINT A VILÁGHÁBORÚ HIVATALOS HŐSI EMLÉKEINEK ELSŐ MEGJELENÉSI FORMÁJA</i>	103
<i>HŐSI EMLÉKEK AZ I. VILÁGHÁBORÚ ALATT</i>	114
<i>A HŐSÖK KULTUSZÁNAK MEGTEREMTÉSE AZ 1920 - 1930-AS ÉVEKBEN</i>	120
<i>A hősi emlékek törvényi háttere</i>	120
<i>A hősök kultuszát meghatározó rendeletek</i>	126
<i>A hősi emlékek tartalmi eltolódása a politikai propaganda irányába</i>	130
<i>A HŐSI EMLÉKEK AVATÁSI ÜNNEPSÉGEI</i>	136
<i>AZ ORSZÁGÁSZLÓ MOZGALOM ÉS A HŐSI EMLÉKMŰVEK KAPCSOLATA</i>	144
<i>A VISSZACSATOLT TERÜLETEK EMLÉKMŰVEI</i>	146
<i>HŐSI EMLÉKEK MEGÍTÉLÉSE A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN</i>	150
<i>A hősi emlékéllátások újabb korszaka</i>	155
A KUTATÁSI ADATBÁZIS ÉS AZ ADATFELVÉTELI ELVEK BEMUTATÁSA	160
<i>A HŐSI EMLÉKEK KUTATÁSI ÉS ELEMZÉSI ADATBÁZISAINAK BEMUTATÁSA</i>	161
<i>A kutatási adatbázis</i>	161
<i>Az elemzési adatbázis</i>	166
<i>A hősi emlékek felosztása formájuk és jelképrendszerük szerint</i>	182
KUTATÁSI STATISZTIKÁK 1981-2011	186
<i>A hősi emlékek környezete és az alapító társadalmi csoportok</i>	203
<i>Az I. világháború hősi emlékműveihez kapcsolódó más eseményeket megőrkítő tartalmak</i>	206
ÖSSZEGRÉS	211
BIBLIOGRÁFIA	212
KÉPJEGYZÉK	217
ÁBRAJEGYZÉK	218
TÁBLÁZATOK	219
MELLÉKLET	220

Bevezető

Az I. világháború hősi emlékei napjainkra szinte teljesen lefedik a legfontosabb közösségi tereket. Ott vannak megbújva lépten-nyomon, bárhol járunk az országban, a legkisebb települések templomai mellett, a városok terein, a patinásabb oktatási intézményekben, gyárak, üzemek, szakmai kollégiumok épületeiben. Több mint 3500 hősi emlék áll a Kárpát-medence magyarlakta területein, de gyakran mégsem tudunk róluk. Körülvesznek bennünket, de nem ismerjük őket, nem tulajdonítunk nekik különösebb jelentőséget, elmegyünk mellettük nap mint nap, hisz csak egy szobor, vagy egy emléktábla a sok közül.

A II. világháborút követő több mint négy évtizednyi kommunista rendszer ideológiája, világképe, értékrendje a közgondolkodásra, társadalmi értékrendszerre és a társadalom értékítéletére mind a mai napig jelentős mértékben hatással van. Kutatásaim során sokszor tapasztaltam merőben ellentétes hozzáállást a hősi emlékekhez. Az ellenszenv, ami a kommunista rendszert jellemezte mára gyakorlatilag megszűnt, azonban a múlt bizonyos elemeit sokaknál valóban sikerült szinte „végképp eltörölni” azzal, hogy a rendszerváltás utáni évtizedekben sem kerültek a napi politika látókörébe.¹ Torzképet festenénk a valóságról ugyanakkor, ha nem vennénk figyelembe azt is, hogy 1980-as évek vége óta jelentős számban készült új hősi emlék, vagy kerültek a régiék felújításra, és ma már szinte minden település rendben tartja az emlékműveit és a hősi sírokat. Az elmúlt években pedig társadalmi szinten is újra éledezni látszik a hősök emlékének ápolása, köszönhetően számos civil és néhány aktuálpolitikai kezdeményezésnek.

A társadalmi viszonyulás az I. világháború hősi emlékeihez nem is lehet egységes. Amíg egy kisebb közösség számára, legyen az település, vagy valamilyen társadalmi szervezet, esetleg munkaszervezet, az emlékmű sokszor az egyetlen környezetükben található műalkotás, addig a nagyvárosi ember köztéri alkotások tucatjaival találkozik naponta az utcán. Ha valamilyen

---

¹ Ezt a társadalmi állapotot, az 1981-ben, Kovács Ákos vezetésével készített országos felmérés kapcsán visszaérkezett kérdőívekre adott válaszok mindennél jobban tükrözik. (Az egyik hősi emlék kapcsán, amelyről egy gyengébb felbontású fényképfelvétel állt csupán rendelkezésemre, nem tudtam kideríteni, hogy mindkét háborúnak, vagy csak az elsőnek állít-e emléket. Felhívtam ezért a település önkormányzatát, hogy információt kérjek. Az említett hősi emlék közvetlenül a Polgármesteri Hivatal előtt áll. Az egyébként kedves és készséges hivatalnok hölgy értetlenül fogadta kérdésemet, még sosem halott róla, hogy a településükön ilyen jellegű emlékmű állna. Bevallotta, hogy húsz éve dolgozik az önkormányzatnál, így minden nap közvetlenül az emlékmű mellett ment el, mégsem nézte meg eddig meg, hogy minek állít emléket.)

külső tényező nem hívja fel a figyelmét egy-egy ilyen emlékműre, akár éveken keresztül is elmehet mellettük anélkül, hogy tudná, kiknek állítanak emléket. Az aktuális politikai rendszer ugyanúgy kommunikál a köztéri alkotásokon keresztül, mint azok eredeti felállítói. Az előző rendszerben a tömegesen megcsontított, elhanyagolt, magukra hagyott, áthelyezett és „funkciójukat vesztett” hősi emlékek állapotukon, helyzetükön keresztül közvetítették a hatalom véleményét a hősi emlékek által megtestesített eseményről. A rendszerváltás utáni széttagozottabb, önállóbb helyi politikai hatalom viszonyulását, értékítéletét ugyanúgy megmutatja, hogy felkarolták-e újra ezeket a háborús emlékeztetőket, és ha igen, milyen mértékben. Felújították őket, vagy vissza is helyezték eredeti helyükre? Szerveznek körjük megemlékezéseket? Csak civil szervezetek, katonai hagyományőrzők, vagy a helyi politikai vezetés is részt vesz ezeken az eseményeken? Bevonják az iskolai oktatásba és az ünnepségekbe őket? Ezek mind-mind fokmérői és meghatározói nemcsak a hősi emlékeknek, hanem minden köztéri, nem díszítő jellegű műalkotás társadalmi helyzetének. Jelentős az eltérés ezen a területen, nemcsak települések és társadalmi csoportok között, hanem a városok és a vidéki kistelepülések viszonylatában is.

A megörökített esemény történelmi távlata, a kommunista rendszer hozzáállása, és nem utolsósorban a közterületi emlékművek bőségének zavara, mind-mind hozzájárul ahhoz, hogy a nagyvárosokban ma már inkább csak monumentális díszítő elemeknek, egy szabadtéri „panoptikumnak” tekintsék az I. világháború hősi emlékeit.

A kisebb településeken ezzel ellentétes folyamat játszódott le a rendszerváltás óta eltelt húsz év során. Nemcsak visszahelyezték, felújították a hősi emlékeket, hanem ott, ahol eddig nem voltak, újakat hoztak létre. Mivel a II. világháború áldozatainak, mint a „fasiszta rendszert kiszolgáló katonáknak” nem lehetett a háború befejezése óta méltó emléket állítani, szinte minden település lázasan hozzálátott ennek elkészítéséhez.² Anyagi megfontolásból azonban többnyire nem új hősi emlékeket hoztak létre, hanem az I. világháborúsat egészítették ki. Ezt a gyakorlatot aztán kiterjesztették más történelmi eseményekre is, így számos hősi emlék lényegült át az 1848, 1956 és a két világháború közös hősi emlékévé. A frissen felállított hősi

---

² A „Nagy háború” közel 5 éve alatt Magyarország négymillió polgára szolgált a frontokon, közülük 660 ezren meghaltak és 740 ezren megsebesültek. A háború a társadalom minden rétegét érintette földrajzi, vagy társadalmi helyzettől függetlenül, ami a hősi emléket állítók széles köréből is kitűnik. 1948 után az új kommunista vezetés már nem támogatta egyik világháború emlékműveinek a felállítását sem, szinte kizárólag csak a szovjet emlékművek tömeges létrehozásához asszisztált. (Dr. Ságvári György: A Nagy Háború és kollektív emlékezete. In. Emlékek a hadak útja mentén II. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és hagyományőrzés. Budapest, HM-HIM, 2007. 13. p.)

emlékek között is létrejött egy új emlékmű kategória, a „közös hősi emlékmű”, amely már eredetileg is több eseményt kívánt megörökíteni. „A 20. század hősi halottai”, vagy „A magyar történelmi évszázadok hősi halottai”, hogy csak néhány emlékmű feliratot idézzek. Az ilyen emlékművek immár több funkciót is betöltenek és legfőbb feladatuk, hogy a kisebb közösségek minél több ünnepségének központi színterévé váljanak. Ez az érdekes társadalmi jelenség, egyszerre növeli meg a hősi emlékmű társadalmi jelentőségét, presztízsét, és devalválja annak tartalmát. Növeli, hiszen a társadalom minden tagját igyekszik oda kötni, minden közös ünnep fő színtere lesz, és ennek kapcsán méltó környezetben, karbantartott állapotban, megbecsült részévé válik a közösségi térnek. Emellett csökkentti is egyszerre a hősi emlék által hordozott tartalom presztízsét, hiszen megszűnik önálló jelentése, egyedisége, mondanivalójának jelentősége. Egybemosódik a sok megörökítendő esemény, univerzalitása, mindenkire szóló akarása, a minden funkciónak megfelelés kényszere, a lényegét szünteti meg a hősi emlékek. Az egyén szerepe helyett a nemzet századokon át való erőfeszítése kerül előtérbe. Ennek a folyamatnak háttérében az anyagi nehézségek mellett, egyrészt a modern társadalmi folyamatok univerzáló hatása, másrészt a megörökített eseményekhez való kötődés egyértelmű lazulása húzódik meg. Amíg élt az a korosztály, akiket veszteségek, családi tragédiák kötöttek a háborúhoz, az I. világháború hősi emlékeihez is meg volt a társadalom direkt érzelmi kötődése. Az emlékművek áthelyezése, kiegészítése és különösen lebontása, a kisebb közösségekben, a kommunista időszakban is nagy felháborodást, erős érzelmi megnyilvánulásokat okozott.³ Nem véletlen, hogy ezek a hősi emlékek lebontás helyett többségében a megtűrt, esetleg a jelképeitől megfosztott emlékművek sorába kerültek. Ahogy az sem véletlen, hogy 1956-ban a vidéki rendezvények színtere, mintegy demonstrációs célból is, az I. világháborús hősi emlékművek helyszíne lett. Sőt, szintén demonstratív módon, ahol lehetett, ott vissza is állították a korábban eltávolított emlékműveket, vagy a megcsonkított jelképeket.⁴

---

³ Például Rudabányán a „Bányász Hősi Emlék” kapcsán volt az 50-es években komolyabb felzúdulás, amikor a helyi tanácselnök le kívánta döntetni az összes korábbi szobrot. Az Országzászló és a Gvadányi szobor áldozatul is esett a rombolásnak, de az I. világháború emlékművét az egységes és heves társadalmi ellenállás hatására „csupán” áthelyezték. (ismeretlen helyi szerző kézírata Rudabánya szobrairól, Adatbázis 2579.)

⁴ Á Varga László, Dupák Gábor (szerk.): 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 19. Salgótarján, 1996. 97. p.

Célkitűzések

A doktori dolgozattal és az ennek kapcsán készülő adatbázisok létrehozásával, valamint mindezeknek a jelen kor szakmai és társadalmi elvárásainak megfelelő formájú publikálásával, elsődleges célom, hogy az I. világháború hősi emlékeinek minél pontosabb kataszterét összeállítsam, úgy a mai állapotokról, mint történeti szempontból. Fontosnak tartom, hogy a témával kapcsolatos eddigi legjelentősebb szakirodalmat és az országos méretű kutatásokat is bemutassam. Ezek a felmérések, mivel időben több évtized eltéréssel jöttek létre, egyben meghatározó lenyomatait is annak, hogyan változott a hősi emlékek megítélése és elhelyezkedése a társadalmi köztudatban. Egy-egy újabb kutatásra mindig azért kerül sor, hogy a korábbi kutatások eredményeit pontosítsa, illetve az azóta eltelt változásokat rögzítse, feldolgozza. Az elmúlt évtizedekben történt hősi emlékekkel kapcsolatos változásokat országos szinten eddig még nem dolgozták fel, harminc év után ez tehát az első ilyen nagyszabású felmérés. Az ide vonatkozó szakirodalom elméleti téren csupán néhány vonatkozásban szorul javításra és kiegészítésre, az emlékművek konkrét történetét illetően viszont jelentős hiátusok, és gyakran komoly tévedések is vannak, amelyeket tapasztalataim szerint egymástól vesznek át az újabb tanulmányok szerzői, anélkül, hogy ellenőriznék az egyes történeti adatok hitelességét. A kisebb-nagyobb tévedések száma oly sok, hisz több mint 3500 emlékmű történetéről beszélünk, hogy mindegyik felsorolása, megnevezése szétfeszítené e dolgozat kereteit. Ezért is készült el a hősi emlékek adatbázisa, ahol minden egyes emlékműnél felsorolásra kerültek a felhasznált források, mind a képi, mind pedig az írott anyagok.

A kutatásomhoz minden eddiginél nagyobb mennyiségben álltak rendelkezésemre azok a korabeli források, amelyek a digitális előmunkálatoknak köszönhetően, kereshető módon a korábbiaknál mélyebb feldolgozást tettek lehetővé.

A legnagyobb hiány az I. világháború hősi emlékeinél, az egyes emlékművek konkrét történeti feldolgozása volt. Ezen belül, a keletkezésükről és az alkotójukról állt eddig viszonylag csekély információ a rendelkezésünkre. A korábbi kutatások elsősorban a komolyabb szobrászati értékkel és fontosabb politikátörténeti jelentőséggel bíró szobrokra koncentráltak. A mostani kutatásom eredményeképpen, nemcsak a kistelepülések emlékműveiről sikerült nagyságrendekkel pontosabb információt szerezni, de Budapest eddig ismert hősi emlékeinek száma is majdnem duplájára nőtt. Ennek köszönhetően szinte minden jelentős emlékművekkkel foglalkozó szobrász, képzőművész, műépítész életművét sikerült

kiegészíteni, pontosítani. Számos helytörténeti feldolgozás is előkerült a terepmunka során, amelyek sosem jutottak el a publikálásig, kéziratként feküdtek a fiókok mélyén.⁵

Felállítottam egy elemzési rendszert is, amelynek segítségével a történeti adatok mellett egy ikonográfiai és formai elemzést is el kívánok végezni a hősi emlékek azon körén, amelyekről fényképfelvétel áll rendelkezésemre.

Fontosnak tartom továbbá, hogy a hősi emlékek kapcsán néhány fogalmi meghatározást is pontosítsak, amire a korábbi kutatások esetleg kevesebb figyelmet fordítottak.

A kutatási eredményeket nem csupán a dolgozatomon keresztül kívánom megosztani, hanem egy online, mindenki számára korlátozás nélkül elérhető és folyamatosan bővülő adatbázis segítségével. Ez az adatbázis, egy tanulmánynál sokkal tágabb lehetőségeket nyújt a kutatómunka prezentálására, hiszen amellett, hogy több mint 3500 I. világháborús hősi emléket mutat be történeti és képzőművészeti szempontból, több mint 13 ezer fotóval illusztrált. Emellett, az adatbázis keresőmotorjának segítségével számtalan szempont szerint szűrhetjük a gyűjteményt, szervezhetjük különböző csoportokba a hősi emlékeket, így más témával foglalkozó kutatók számára is használhatóvá válik.

Legalább ennyire fontos, hogy a korábbi gyűjteményekkel ellentétben ez nem egy végleges, statikus állapotot tükröző publikáció, hanem a Web 2.0 technológiák segítségével egy dedikált kör által alakítható, bővíthető.⁶ Mivel I. világháborús hősi emlékek napjainkban is keletkeznek, a digitális gyűjtemény egyben a jelen kor történelmének és a társadalmi tudat ezen a téren történő változásainak is rögzítője lesz. Hasonlóan fontos funkciója egy tudományos online adatbázisnak, hogy lehetőséget teremt a tudományos csapatmunka koordinálására, anélkül, hogy az abban résztvevő tagok személyesen találkozzanak. Fontos kiindulási cél volt továbbá, hogy az ebben a témában létrejött korábbi kutatások eredményeit is összegyűjtsem és publikáljam. A Web 2.0 technológiában rejlő lehetőségek ezen a területen is nagy segítséget nyújtottak, és az adatbázison keresztül nyújthatnak is a jövőben, mivel még

---

⁵ Hozzá kell tenni, hogy ezek megbízhatósága és szakmai színvonala nagyon egyeletlen. ám gyakran egyedüli forrásként szolgálnak.

⁶ „A **web 2.0** (vagy **webkettő**) kifejezés olyan internetes szolgáltatások gyűjtőneve, amelyek elsősorban a közösségre épülnek, azaz a felhasználók közösen készítik a tartalmat vagy megosztják egymás információit. Ellentétben a korábbi szolgáltatásokkal, amelyeknél a tartalmat a szolgáltatást nyújtó fél biztosította (például a portáloknál), webkettes szolgáltatásoknál a szerver gazdája csak a keretrendszert biztosítja, a tartalmat maguk a felhasználók töltik fel, hozzák létre, osztják meg vagy véleményezik. A felhasználók jellemzően kommunikálnak egymással, és kapcsolatokat alakítanak ki egymás között.” (http://hu.wikipedia.org/wiki/Web_2.0)

Az online adatbázisom által szeretném bemutatni, milyen új lehetőségeket nyit a tudományos kutatások számára a digitális technológiák használata, a források digitális feldolgozásától, az online szakmai kommunikáción keresztül, a tudományos adatbázisok létrehozásáig. Dolgozatomban a technológiák bemutatása mellett, a digitális tudományos munka módszertani alapvetéseit is igyekszem összefoglalni, mivel erre eddig a történelemtudomány területén nem került sor.

A doktori dolgozatomhoz szervesen kapcsolódó kutatási adatbázisok közül a publikálásra szánt változat elérhető a <http://hosiemlek.szoborlap.hu> címen, a munkatáblázatot és a művészeti elemző táblázatot a dolgozat elektronikus változatához mellékletben csatolom.

Kutatástörténet

A korábbi jelentősebb felmérések és a témával kapcsolatos szakirodalom bemutatása

A kutatómunka kezdetei

Az I. világháború hősi emlékeivel 2003-ban kezdtem el részletesebben foglalkozni azután, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Doktori Iskolájának keretében végzett 20. századdal kapcsolatos egyéb tárgyú kutatómunkákat sikeresen lezártam. A kutatómunkát először a témával foglalkozó, vagy azt különböző aspektusokból érintő szakirodalom feltárásával, valamint a 20. századi helytörténettel foglalkozó szakirodalmi bibliográfia összeállításával kívántam megalapozni. Már ekkor világossá vált, hogy az írott források mennyisége, különösen a helytörténeti témakört illetően, egy ember számára manuálisan, belátható időn belül szinte feldolgozhatatlan feladat. A szakirodalom mellett, illetve annak segítségével igyekeztem felkutatni a korabeli írott és képi forrásanyagot, amelyek az egyes emlékművek történetéhez, illetve azok művészeti, ikonográfiai és társadalomtörténeti feldolgozásához szintén nélkülözhetetlen segítségek.

Kerestem azokkal a kutatókkal is a kapcsolatot, legyenek volt professzionális szakemberek, vagy lelkes amatőrök, akik hosszabb ideje, komolyabb szinten foglalkoztak a témával és számottevő adatokkal és/vagy fotógyűjteményekkel rendelkeztek a hősi emlékekről.

Egy kutatás végső kimenetelét sokszor a szerencse határozza meg. Az első próbálkozások nem jártak sikerrel, többen elutasították az együttműködést és visszautasították a

pályázataimat is, amelyekkel finanszírozni próbáltam a terepmunkát, hiszen alapvető célkitűzésem volt az elejétől kezdve, hogy a „mai” állapotokat is rögzítsem és összevegyem a korábbi eredményekkel. Kezdő kutatóként nem volt kiterjedt kapcsolatrendszerem, és a közösségi kommunikáció mai lehetőségei sem álltak még rendelkezésre.

A különböző képzőművészeti gyűjtemények feldolgozása kapcsán tudtam meg, hogy több lelkes amatőr kutató, gyűjtő hosszú évek óta foglalkozik a témával az ország különböző területein. Így találkoztam többek között **Barna Zsolt** kutatóval, aki nemcsak értékes tanácsokkal látott el, de első szóra rendelkezésemre bocsátotta a több mint 2000 db-os fotógyűjteményét és a közel 600, elsősorban háború előtti, szobrászati alkotásokat tartalmazó emlékmű-leírás gyűjteményét is. Ezekhez közel 10,000 oldalnyi szakirodalom-válogatás és korabeli újságcikk kapcsolódott. Továbbá, rajta keresztül hozzájutottam **Váradi József**, akkor még élő református lelkész 70-es években összeállított gyűjteményéhez. Míg Barna Zsolt elsősorban Kelet és Közép-Magyarország tekintetében folytatott teljességre törekvő gyűjtéseket, addig Váradi József a Dél-Dunántúlt is feldolgozta fotográfiai szempontból. Ez további 800 felvételt jelentett.

A legfontosabb szakirodalmak számbavétele és rövid ismertetése

Az első évben értelemszerűen a saját környezetemet, Budapestet és környékét igyekeztem a rendelkezésemre álló források alapján feltérképezni. Ehhez a Budapestet bemutató monográfiák mellett, a **Budapest Galéria katalógusai** szolgáltak alapvető kiindulási alapul.⁷ Ma már aránylag sok ismerethez juthatunk nem csupán a szoborállításokkal, hanem a szobordöntésekkel kapcsolatban is. Több kutató is foglalkozott az impérium és politikai rendszerváltások köztéri alkotásokra gyakorolt hatásával, elsősorban az 1945 és az 1989 utáni tendenciákkal, valamint a szobrok szimbolikus térfoglalásban betöltött szerepével. Ebben a témában alapvető és meghatározó mű **Póto Jánosnak** Az emlékeztetés helyei című kötete, de érdemes kiemelni Prohászka László korábbi kutatásait, illetve a Magyarországon élő, de nézőpontját tekintve kívülálló szemzőgét képviselő, Bob Dent budapesti köztéri alkotásokkal foglalkozó könyvét.⁸

⁷ Szöllősy Ágnes, Szilágyi András, Hadházy Levente (szerk.): Budapest köztéri szobrai 1692-1945. Budapest, Budapest Galéria, 1987.;

Szöllősy Ágnes, Boros Géza (szerk.): Budapest köztéri szobrai és emléktáblái 1985-98. Budapest, Budapest Galéria, 1998.

⁸ Póto János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.;

Prohászka László: Szoborsorsok. Kornétás Kiadó, Budapest, 1994.;

Az ország többi részéről szóló szobortörténeti szakirodalom jelentősen szegényesebb. A nagyobb területet egységes szemlélet szerint bemutatni kívánó kiadványok, nemcsak az emlékművek helyének megnevezésével adósak sokszor, de az esetlegesen rendelkezésre álló levéltári és egyéb közgyűjteményi forrásokat sem neveznek meg. Sokkal inkább politikatörténeti és művészeti szempontok alapján vizsgálták a hősi emlékeket, vagy „egyszerű”, bár olykor nélkülözhetetlen állapotjelentést közöltek.⁹ A fotók megléte esetén, minőségüktől függően, arra viszont alkalmasak, hogy alapvető elemzések alapját képezzék. A témával kapcsolatos néprajzi vonatkozású szakirodalom is viszonylag szegényes, a néprajzkutatók nem fordítottak különösebb figyelmet e problémakör vizsgálatára. **Kovács Ákos** volt az első, aki felhívta a figyelmet a világháborús emlékművekre (egyben a szociológiai szemléletű művészeti es környezetkultúra vizsgálatára is), és még 1980-ban, a Hatvani Lajos Múzeum munkatársaként elindított egy nagyon fontos kutatást. Ez a kutatás tekinthető a gyűjtőmunkám másik alapvető kiinduló pontjának, bár az általa összegyűjtött anyag, ami rendkívül fontos az egyes hősi emlékek történetének feldolgozása szempontjából, csupán egy évvel ezelőtt került elő. Több ezer kérdőívet küldtek szét azzal a céllal, hogy feltérképezzék a Magyarországon állított első világháborús emlékműveket. A fényképanyagból *Monumentumok az első világháborúból* címmel Budapesten – a Múcsarnokkal és a Népművelési Intézettel közösen – kiállítást is rendeztek (Kovács 1985, 3. p.). A felmérés során összegyűjtött anyagot igyekeztek minél több szempontból bemutatni, ezért a feldolgozásba különböző szakterületek kutatóit is bevontak. Az eredményeket tartalmazó tanulmánykötet a fent említett kiállítás kapcsán jelent meg.¹⁰ Ezen írások a téma kutatói számára ma már megkerülhetetlenek. Sajnos azonban, ez a kötet sem tért ki részletesen a saját gyűjtésén túl, a nyilvánvalóan felhasznált, korábbi gyűjteményekre.

Az utóbbi néhány évben, a köztéri alkotásokkal kapcsolatban számos fontos kötet és tanulmány látott napvilágot. A vidéki műhelyekben is létrejött néhány komoly helytörténeti munka, ezek viszont legtöbbször múzeumi, levéltári évkönyvekben jelentek meg, és a pénzhiány miatt nem kerültek országos terjesztésre, így a nagyobb könyvtárakból is sokszor hiányoznak. Ennél komolyabb probléma volt, hogy létezésükről sem tudtak a szűk pátriájukon kívül. Bár az ország nagyobb részéről nem készültek számottevőbb feldolgozások, néhány nagyobb város, egy-egy megye háborús emlékművek szempontjából történő feldolgozottsága

---

Bob Dent: Mesélő szobrok. Budapest köztéri emlékművei. Budapest, Európa Kiadó, 2009.

⁹ Fotó, esetleg cím, és az emlékművön található szöveges tartalom.

¹⁰ A némileg javított 2. kiadás 1991-ben látott napvilágot a Corvina Kiadónál.

azért üdítő kivételt képez. A megyeszékhelyek természetesen jobban helyezkednek el a kisebb településekkel szemben. **Debrecen és Hajdú-Bihar megye** teljes szobrászati feldolgozását tűzte ki célul könyvében **Sz. Kürti Katalin** (1977)¹¹, aki tanulmányaiban többször értekezett azóta ebben a témában, elsősorban a megyében aktív szobrászok, Medgyesy Ferenc és Somogyi Sándor életútját részletezve.¹² A kötet tárgyilagosan és lényegre törően mutatja be a megyében található köztéri alkotásokat, de jelentős hibája, hogy alig közöl egy-két emlékműről képet, és a rendelkezésére álló történeti források szegényessége miatt van néhány tárgyi tévedése.¹³

Veszprém megye hősi emlékműveit is sikerült számba venni, **Bándi László** 1996-ban publikálta helytörténeti kutatásait.¹⁴ Ez a kutatás elsősorban állapotfelmérésnek, a megyében található emléktáblák és köztéri alkotások kataszterének tekinthető. A történeti adatok hiányát ellensúlyozza részletessége, a megye minden települését, bel- és külterületét bemutatja, és még az emléktáblákról, hősi fasorokról is tartalmaz képet.

Csongrád megyében Halmágyi Pál kutatja hosszú ideje az első világháborúhoz köthető emlékműveket. Kutatási eredményeit először 1996-ban publikálta, majd bizonyos időközönként frissített azokat, egy-egy újabb tanulmányban, legutóbb 2005-ben. Sajnos a megyének eddig csak a makói részét és a megyeszékhely, Szeged városát sikerült részletesen feldolgoznia. A képanyag tekintetében viszont ez a munka is adós, bár a levéltári forrásokat érintőlegesen jelöli.¹⁵ Szeged város tekintetében meg kell még említeni **Apró Ferencet**, aki szintén részletesen kutatta a város szobrászati emlékeinek történetét az 1980-as években.¹⁶ Ezeket a kutatásokat egészíti ki **Makó Imre**, aki Hódmezővásárhely és a hozzá tartozó tanyavilág emlékműveit tárta fel, dicséretes módon képi és részletes történeti adatokkal ellátva. Tanulmánya a megyei múzeumi évkönyv hasábjain jelent meg. Csongrád megye talán a legfeldolgozottabb terület Magyarországon a köztéri alkotások vizsgálatának szempontjából.

¹¹ Sz. Kürti Katalin: Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú Biharban. Hajdú Bihar Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, Debrecen, 1977.

¹² Sz. Kürti Katalin: Medgyesy Ferenc ifjúkora, pályakezdése. In. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. Debrecen, 1982. 370-384. p.

¹³ Ezen korrigál sokat Éles Bulcsú „Hajdú-Bihar megye világháborús emlékművei” című, 2006-ban a Kráter Műhely Egyesületnél megjelent tanulmánya (<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=1398>, 2012. augusztus 29.), illetve Felkuti Katalin: Köztéri szobrok Debrecenben című tanulmánya.

¹⁴ Bándi László: Emlékhelyek Veszprém megyében. Veszprém, 1996.

¹⁵ Halmágyi Pál: I. világháborús hősi emlékművek Makón és környékén. In. Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005. 262. p.

¹⁶ Apró Ferenc: Az első világháború hősi emlékművei Szegeden. Somogyi Könyvtári Műhely, Szeged, 1985.

A kutatások és azok publikációi folyamatosak ezen a területen. Legutóbb **Tóth Attila** készített részletes elemzést Szegedről, aminek kapcsán átfogóan is foglalkozott a hősi emlékművek történetével.¹⁷

Az ezredfordulóra, megint csak nagy titokban, elkészült **Jász-Nagykun-Szolnok megye** feldolgozása is, **Szikszai Mihály levéltáros-történész** segítségével. A tanulmány részletesen bemutat minden települést, de elsősorban az emlékművekre koncentrál, és a képanyagot nélkülözi.¹⁸ Fontos viszont, hogy a kutatásokhoz a korabeli sajtótermékeket és levéltári anyagokat is felhasználta, ami, mint később látni fogjuk, alapvető fontossággal bír a források között.

Még ugyanebben az évben elkészült **Baranya megye** emlékműveinek katasztere is, ami ugyan teljességre törekszik, mind az emlékművek számát, mind pedig azok képi és szöveges bemutatását illetően, de a történeti források híján megint „csak” egy állapotfelmérésnek tekinthető, történeti háttér információk nélkül.¹⁹ Azonban a kutatások során kiderült, hogy nélkülözhetetlen munka, mivel Baranya megye tekintetében sikerült a legkevesebb forrásanyagot fellelnem, és a kisebb falvokról sok esetben csupán e könyv segítségével tudtam információt szerezni.

2003-ban jelent meg, az azóta is egyik legjobb helytörténeti feldolgozás, **Nyíregyháza** emlékjeleiről **Ilyés Gábornak** köszönhetően. Ez a könyv mind képanyagában, mind pedig történeti feldolgozottságában értékes munka, kevés bővítésre, javításra szoruló információt találni benne.²⁰

A nyíregyházi emlékművekhez hasonlóan **Győr** városáról is igényes, viszonylag részletező és használható képanyaggal ellátott kötet látott napvilágot 2006-ban. A városi könyvtár gondozásában megjelent könyv példaértékű precizitással mutatja be a felhasznált forrásokat is, amiből kitűnik, hogy a szerző, **Orbánné Horváth Márta** információinak jelentős részét a korabeli helyi lapokból vette, amelyek számomra is az egyik leghasznosabb forrásként szolgáltak a kutatás során.²¹

---

¹⁷ Tóth Attila: Az emlékművek, mint a nemzettudat és a hatalom propagandaeszközei. In. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Historiae Literarum et Artium, 1. Szeged, 1997. 95-107. p.

¹⁸ Szikszai Mihály: Az I. világháború "hősi emlékei" Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In. Jász-Nagykun-Szolnok megyei levéltár évkönyve XIV. Szolnok, 1999. 369-411. p.

¹⁹ Romváry Ferenc: Memento mori Pécs-Baranya. Pécs, Alexandra Kiadó, 1999.

²⁰ Illyés Gábor: „Beszél a márvány”. Nyíregyháza emlékjeleinek története. Nyíregyháza, 2003.

²¹ Orbánné Horváth Márta: Győri emlékhelyek és köztéri alkotások. Győr, 2006.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársai is hosszabb ideje „hivatalból” foglalkoznak az I. világháború kutatásával különböző aspektusok szerint, különös figyelmet fordítva a háborúval kapcsolatos kegyeleti szolgáltatások történetére. Pongó János írta meg először a Múzeum történetét, majd a 2000-es évek derekán **Ságvári György** foglalkozott az emlékművekkel, hadi múzeumokkal és a katonai kegyeleti szolgáltatásokkal részletesebben.²² Ez a kutatás azért is volt számomra érdekes, mivel a Hadtörténeti Múzeum és a szintén Kapisztrán téri helyőrségi templom adott otthont a határokon túlra szorult ezredek emléktábláinak, amelyek jelentős része a háborúban és az 1950-es években elpusztult, vagy hosszabb időre eltűnt. A háborús emlékekkel és a kegyeleti szolgáltatással kapcsolatos kutatásokat aztán két összefoglaló kötetben tette közzé a múzeum, Ravasz István szerkesztésében, aki sokáig a HM Hadisírgondozó Iroda vezetője volt. Összefoglaló munka, mégis a számos érdekes történelmi háttér információval szolgáló kötetek kiváló képanyaggal is rendelkeznek, bár forrásokat még irodalomjegyzék szintjén sem tartalmaznak.²³ Fontos a két kötet abból a szempontból is, hogy gazdag információ anyagot közöl a határon túli területek emlékműveiről és temetőiről, utóbbi esetben, első kézből szerzett adataival, a legjobb forrásnak tekinthető.

A határon túli területek hősi emlékeiről nagyon egyenetlen arányban állnak rendelkezésre szakirodalmi források. Míg a területek többségének emlékmű történetét egyáltalán nem dolgozta fel eddig komolyabb kutatómunka, addig a Felvidék helyzete kivétel. 2010-ben először egy magán kiadású tanulmánykötet jelent meg **Pozsony vármegye és a Muravidék I. világháborús emlékeiről**, ami közel sem a teljesség igényével, de annál részletesebben tárgyalja az egyes hősi emlékek keletkezését, és az azóta eltelt történetét.²⁴ Ez a munka abból a szempontból is úttörő, hogy első ízben vizsgálja közösen, szerves egységként a mai Magyarország és a határon túli területek hősi emlékműveinek történetét.

A sor végén az elmúlt évek legszínvonalasabb határon túli tudományos kutatását bemutató kötet áll. Szintén 2010-ben jelent meg **L. Juhász Ilona**, a Fórum Kisebbségkutató Intézet szakemberének grandiózus kötete, amely rendkívül precíz és mély forrásfeldolgozó munka eredménye. A Neveitek e márványban... A háború jelei című kötet páratlan kép és korabeli

---

²² Ságvári György: Tárgyasult emlékezet - emlékművek, múzeumok a nagy háborúról. In. Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005. 147-180. p.

²³ Dr. Ravasz István alezredes (szerk.): Emlékek a hadak útja mentén I-II. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és hagyományörzés. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2006., 2007.

²⁴ Bedécs Gyula, Trukáné Katona Zsuzsa (szerk.): Az I. világháború emlékeztetői Pozsony vármegyétől a Mura vidékéig, Győr, 2010.

forrásanyag segítségével dolgozza föl a háborúk **felvidéki** emlékeinek történetét különböző aspektusok szerint. Bár vizsgálatainak csupán egy része foglalkozik az I. világháború emlékműveivel, és nem törekszik teljességre a terület feldolgozását illetően, mégis elsőrendű forrás a felvidéki hősi emlékek kutatásához, és az emlékmű típusok fogalmi kérdéseinek tisztázásához.²⁵

Ezen alapvető fontossággal bíró szakirodalmakon, adattárakon túl természetesen rengeteg település helytörténeti kiadványa foglalkozik, ha érintőlegesen is a település I. világháborús hősi emlékével. A kisebb települések, falvak is sok esetben készítettek kisebb-nagyobb helytörténeti tanulmányokat, amik azonban legtöbbször, érthető anyagi okokból, papír formájában nem láttak napvilágot. Éppen ezért van nagy jelentősége annak, hogy az elmúlt három év során, különböző pályázati forrásokból, számtalan települési honlap jött létre az interneten, így szolgáltatva ingyenes médiumot ezeknek, az egyébként igen vegyes minőségű helytörténeti kutatásoknak.

Az összes forrás felsorolása lehetetlen és érdektelen is lenne ezen dolgozat keretein belül, a kutatómunka kapcsán létrejött adatbázis viszont tartalmazza azokat. Az egyes hősi emlékek önálló forráslistájában, legyenek akár papír alapú, vagy elektronikus forrásból származók, fel lettek tüntetve, amennyiben az általuk közölt adatok ellenőrizhető módon, forrásmegjelöléssel lettek közreadva.

Ezeket a forrásokat gazdagítják azon szakirodalmak, amelyek a gyűjtőmunka szempontrendszerének és az adatbázis létrehozásának megalkotásában játszottak döntő szerepet. Ezen művészettörténeti, politikatörténeti, hadtörténeti, közigazgatási, térképészeti és számítástechnikai témájú szakirodalmakat az egyes témába vágó fejezetek kapcsán fogom röviden ismertetni.

Nagyobb jelentőségű gyűjtemények és azok digitális feldolgozása

Akárcsak Kovács Ákos, úgy Barna Zsolt is postai úton szétküldött kérdőívek segítségével gyűjtötte össze a rendelkezésemre bocsátott forrásanyagokat²⁶ Mivel esetében nem állami kezdeményezésről volt szó, a válaszadói lelkesedésben igen jelentős eltérések mutatkoznak településenként, amit a gyűjtemény egyenetlensége jól tükröz. Mindazonáltal Borsod-Abaúj-

²⁵ L. Juhász Ilona, *Neveitek e márványban... A háború jelei*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.

²⁶ Jelentős különbség a két eset között, hogy Barna Zsolt saját maga finanszírozta a több ezer kérdőív kiküldését és a településekkel való telefonos kapcsolattartást. Az iratanyagban véletlenül benmaradt telefonszámla bizonyítja, hogy szó-szoros értelemben is milyen értékes ez a gyűjtemény.

Zemplén, Hajdú-Bihar és Békés megye tekintetében a legjobb forrásnak számít, az egyes hősi emlékek számbavétele és a keletkezéstörténetük feldolgozottsága szempontjából.

A rendelkezésemre bocsátott gyűjtemények mennyiségét és szerteágazó voltát látva kezdtem el keresni olyan számítástechnikai lehetőségeket, amelyek valamilyen módon segítségemre lehettek a feldolgozási és strukturált adatfelvételi munkában, mivel sem apparátus, sem pedig korlátlan idő nem állt a rendelkezésemre. Így kerültem kapcsolatba az **Arcanum Adatbázis Kiadóval** és az ügy szempontjából szerencsés módon lettem egyik vezető beosztású tagja. Az Arcanum kizárólag kulturális adatbázisok publikálásával és nagytömegű szövegek adatbázisokon keresztül történő feldolgozásával foglalkozott. A munkám jellegéből adódóan, sikerült az évek során feltérképeznem a hazai több tucat közgyűjtemény (levéltárak, múzeumok, könyvtárak, egyéb tudományos műhelyek és intézetek) számomra, a kutatásokhoz érdekesnek tűnő gyűjteményeit, valamint fejlesztési szinten megismerkedtem azokkal a technológiai eszközökkel, amik segítségemre lehettek a feldolgozás során. Mivel a hazai közgyűjteményi tömeges digitalizálást és a bölcsészettudományi adatbázisok építését irányítottam, és az ezek keretében az azóta megvalósult koncepciók kialakításában jelentős részt vállalhattam, igyekeztem a digitalizálandó tartalmak kiválasztásában a hősi emlékek kutatásához fontosnak látszó gyűjteményeket előtérbe helyezni. A lehetséges és szükséges források digitális feldolgozása természetesen közel sem teljes, de sikerült olyan gyűjteményeket felhasználni az információszerzéshez, amiket korábban még nem vizsgáltak. Ennek oka vagy a mennyiségből adódó feldolgozási korlát, vagy pedig a fellelhetőségük ismerethiánya volt.

Felépítettem egy kutatás-előkészítő koncepciót, aminek kapcsán meghatározott sorrendben (természetesen az aktuálisan rendelkezésre álló információk alapján) kívántam teljes szövegűen kereshető adatbázisba építeni a szükségesnek tartott forrásokat. A digitalizálás és az adatbázis építés elsősorban a nagyméretű és nehezen áttekinthető anyagoknál jött szóba.

Első lépésként Barna Zsolt és Váradi József gyűjteményét dolgoztam fel ilyen módon, majd pedig következtek először a könyvészeti, majd párhuzamosan a múzeumi és levéltári források. A könyvek esetében elsődleges cél, a nehezen hozzáférhető publikációk feltárása és egységes rendszerbe építése volt. Kiemelten fontos ezek közül a tudományos folyóiratok minél teljesebb feldolgozása, illetve a helytörténeti gyűjtemények közös rendszerbe építése. Előbbi kapcsán elkészült a **Századok**, a **Hadtörténelmi Közlemények** és egyéb történelmi

periodikumok digitális változata.²⁷ A **helytörténeti anyagok** szempontjából alapvetően fontosak, a helyi tudományos műhelyekben, levéltárakban és múzeumokban publikált kutatások eredményei. Ez a több mint 5000 kötet, aminek jó része gyakorlatilag beszerezhetetlen, szintén egységes adatbázisba került.²⁸ Ezen kiadványok, noha más témákat is felölelnek, együttesen több mint 1 millió oldalt tesznek ki. A keresőmotor segítségével pedig olyan cikkeket is sikerült találni, amelyek címéből nem derül ki, hogy értékes adatot tartalmaznak egy-egy emlékművel, vagy az emlékműállítás témájával kapcsolatban.

Szintén jelentős helytörténeti sorozat a 100 települést 100 kötetben bemutató **Száz falu könyvesház**. Könyv alakban szinte használhatatlan lenne a kutatásainkhoz, mivel mind a 100 kötetet végig kellene lapozni, ahhoz, hogy a különböző szerzők, különböző struktúrában elkészített falutörténeteiben megtaláljunk egy-egy megbúvó adatot, rövid történetet.²⁹ A szabad szavas keresőprogram segítségével viszont nem vagyunk struktúrához kötve.

A könyveknél egy nagyságrenddel nagyobb szövegmennyiséget jelentenek a **korabeli sajtótermékek**, amelyek számos emlékmű felállításáról és az odáig vezető útról számolnak be. Ezeket sok esetben csak mikrofilmről lehetett eddig olvasni az állaguk miatt, ami tovább rontotta mind a minőséget, mind pedig a feldolgozás feltételeit. Mivel ezekhez a sajtótermékekhez nem készült mutató, a vizsgált korszak minden lapszámának minden oldalát végig kellett (a legtöbb esetben még kell is) eddig böngészni, ahhoz, hogy a keresett információkat meg lehessen találni. Ez egyetlen folyóirat esetében is rendkívül nagy feladat, országosan pedig egy kutató számára gyakorlatilag beláthatatlan. Vannak továbbá olyan hírforrások, amik mikrofilmen sem állnak teljes egészében rendelkezésre, az eredeti példányokat pedig a papír savasodása miatt nem lehet kutatni. Ennek legjobb példája a korabeli magyar hírügynökségek anyagai. Ezt a problémát felismerve került néhány helyi sajtótermék digitalizálásra és adatbázis formájában publikálásra.³⁰ A források digitális feldolgozottsága ezen a területen a leghiányosabb, ezért a lehetőségekhez mérten, igyekeztem manuálisan is feldolgozni a sajtótermékek 1920-1944 közötti anyagából néhányat, illetve nagy figyelmet fordítottam a mások által már publikált hasonló jellegű kutatásokra. Ezt a

²⁷ Századok. A magyar Történelmi Társulat Közlönye 1867-2009. adatbázis. Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2010.; Hadtörténelmi Közlemények 1888-2009. adatbázis. Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2010.

²⁸ Magyar Digitális Múzeumi Könyvtár. <http://muzeum.arcanum.hu/kiadvanyok> Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2007-től bővül; Magyar Levéltárak Kiadványai. <http://www.archivportal.arcanum.hu/mltk> Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2007-től bővül

²⁹ Száz magyar falu könyvesház. Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2003.

³⁰ Helyi Lapok Adatbázisa. www2.arcanum.hu/helyilapok Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2008-től bővül

hiányt orvosolja jelentős mértékben az **Magyar Távirati Iroda Rt.** (MOL Sajtó Levéltár K 428) és a **Magyar Országos Tudósító Rt.** (MOL Sajtó Levéltár K 612) korabeli híryanagából készült millió oldalas adatbázis.³¹ A helyi lapoknál kevésbé részletes forrás elsősorban az emlékművek avatásának tényét, időpontját és néhány ezzel kapcsolatos közérdekű adatot közöl. Azt, hogy melyik emlékmű felállításából lett hír és melyikről nem számolt be a sajtó, az számos tényezőtől függött. A politikai elit, gondolok itt a királyi család tagjaira, az országos politika nevesebb reprezentánsaira, vagy a megyei politikai vezetés csúcsára, általában az emlékművek avatási ünnepségén történt megjelenésével vonzotta a sajtót is. A Kisebbségi települések, oktatási, vagy egyéb intézmények esetében a híradás a sajtó aktuális érdeklődése és tájékozottsága mellett, attól függött elsősorban, hogy akarták-e informálni a sajtót erről az eseményről, vagy pedig a közösség belső ügyeként kezelve, nem tartották fontosnak az országos nyilvánosságot.³²

A **Belügyminisztérium** 1928 és 1934 között többször adott rendeleti úton utasítást a megyéknek a hősi emlékek összeírására. Jelenleg még nem világos okokból, ezekre csak többszöri felszólítás után és akkor is csak néhány megyében került sor. A felvett információk között kellett szerepeljen, a település neve, az alkotó megnevezése, az emlékmű anyaga és a felavatás dátuma. A megyei levéltárak alispáni iratai között néhány helyen sikerült megtalálni ezeket az adatfelvételi íveket, de nagyobb összefüggő területet felölelő iratanyag eddig csak Tolna megyében és a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban került elő.³³ Ezeket a kutatásokat annak ellenére is érdemes folytatni, hogy az iratok adatminősége tükrözi a megyék negatív hozzáállását a felméréshez. Meglepő ugyanis a sok hibás adat, ahhoz képest, hogy csak pár év telt el az emlékművek avatása és a kérdőívek kitöltése között. A gyűjtemények digitalizálására a csekély mértékű iratfeltártsága miatt eddig nem volt szükség. A Belügyminisztériumba beérkezett töredékes felmérések iratai a Magyar Országos

³¹ MTI „könyvomas” Hírek 1920-1949.; 1956. <http://mol.arcanum.hu/mti> Budapest, Magyar Országos Levéltár - Arcanum Adatbázis Kiadó, 2008.

³² A hírügynökségi jelentések anyagát áttanulmányozva érdekes kép rajzolódik ki arról, hogy hogyan is keletkezik a „hír”. A helyi események tekintetében egyértelműen az esemény létrehozói, vagy résztvevői tájékoztatása a meghatározó. A helyi lapok munkatársai is küldenek riportokat a távirati irodának, de minden eseményről ők sem rendelkeznek információval. Több esetben is hírt ad az MTI egy avatás várható időpontjáról, annak elhalasztásáról, de magáról az eseményről már megfelelő információt közölni. Vagyis nem követi az eseményeket, hanem azt a hírt közli, ami beérkezik.

³³ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár 5547/1931. sz. iratcsomó Alispáni iratok., Tolna Megyei Levéltár Alispáni iratok 1934., Szekszárdi járás, Tamási járás, Dunaföldvári járás.

Levéltárban találhatóak.³⁴ Érdekes módon hasonló iratok kerültek elő a Hadtörténelmi Levéltárból is, szintén töredékes állapotban, de az, hogy miért őrzik két helyen további kutatásokat igényel.³⁵

A szöveges források mellett alapvető fontossággal bírnak a képgyűjtemények. Az első és egyben legnagyobb jelentőséggel bíró gyűjtemény, ami a gyűjtőmunkám során feltárássra került, a **Hadtörténelmi Múzeum Fotóarchívumának** emlékmű-avatási gyűjteménye. A közel hétszáz felvétel csaknem hatszáz szobrot és emléktáblát tartalmaz, azok különböző mélységű leírásaival.³⁶ A gyűjtemény egyedülálló abból a szempontból, hogy viszonylag kevés avatásokról készült felvétel került elő ezeken a fotókon kívül a vidéki településekről. Bár a képekhez csatlakozó leírások sokszor hibás adatokat tartalmaznak és előfordul, hogy magát a települést is hibásan azonosítják, 78 hősi emlék esetében egyedüli forrásként szolgálnak, valamint további 25 esetben csak ezek a fotók állnak képi forrásként jelenleg rendelkezésre. A gyűjtemény nagysága miatt a feldolgozáshoz, a digitalizálást követően adatbázisba lett építve, aminek segítségével egyszerre lehetett vizsgálni a képeket és a hozzájuk tartozó leírásokat. Az adatbázis eddig nem került publikálásra, a képanyag első közzélése a dolgozatom kapcsán készült internetes adatbázis-honlapon lesz!³⁷

Egy másik jelentős közgyűjteményi képadatbázis a **Magyar Múzeumi Képeslap Katalógus**.³⁸ Mivel a kisebb településeken a hősi emlékmű még ma is gyakran az egyetlen köztéri alkotás, azon települések, amelyek készítettek képeslapot, szinte biztos, hogy azon szerepeltették az emlékművüket. A képeslapok az első világháború kapcsán lettek általánosan népszerűek, és használatuk elterjedt az írástudó néprétegek között. Ennek köszönhetően az emlékmű-állítások első korszaka pont ennek a műfajnak a virágkorára esett. Képeslap gyűjteménye gyakorlatilag minden múzeumnak, könyvtárnak van, így ezek feldolgozása rendkívül időigényes és szerteágazó feladat. A digitalizálást Magyarország legnagyobb gyűjteményével, a szerencsi Zempléni Múzeum anyagával kezdtem, aminek egyben fő

³⁴ Magyar Országos Levéltár (= MOL) Belügyminisztériumi Levéltár 1867–1945, 834.csomó 1931. 36. tétel, Vegyes ügyek /Hősi emlékművek létesítése/.

³⁵ HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Levéltára (= HL) Vármegyék alispáni hivatal iratai, 12.250/1928. sz., Csanád, Arad, Torontál közig. egyesített vármegyék.

³⁶ Mint később világossá vált, Kovács Ákosék is használták ezt a gyűjteményt, de nem hivatkoztak rá, mint egységes gyűjteményre, csupán egy-egy fotó őrzési helyeként szerepelt a HM HIM Fotóarchívuma.

³⁷ A képek egyedi jelzettel rendelkeznek, amit az Adatbázisban minden esetben feltüntetek. A gyűjtemény nem rendelkezik önálló jelzettel a HM HIM Fotóarchívumán belül.

³⁸ Magyar Múzeumi Képeslap Katalógus, <http://muzeum.arcanum.hu/kepeslapok> Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2009-től bővül

profilja is a képeslapgyűjtés. Ehhez kapcsolódott első körben néhány országos gyűjtőkörű múzeum anyaga is. 210,000 db képeslap került digitalizálásra, aminek feldolgozása csak úgy vált belátható időn belül feldolgozhatóvá, hogy a lapok nyomtatott információi is leírásra kerültek az adatbázisban.³⁹ Közel 450 emlékműről került elő képeslap a két világháború közötti időszakból, amelyek közül 40 emlékműről csak ebből a forrásból van egyáltalán információnk. Ezek fele a visszacsatolt területeken található. A képeslapok a képi információn kívül csak ritka esetben szolgálnak történeti információval, azt lehet behatározni, hogy melyik az az időpont, ami előtt állították fel a hősi emléket. A gyenge minőségű korabeli felvételek, különösen az osztott képes lapoknál a művészeti elemzésre nem minden esetben alkalmasak, viszont az a tény, hogy időben közel estek az avatás dátumaihoz, a Hadtörténeti Múzeum fotóihoz hasonlóan segítenek abban, hogy képileg rekonstruáljuk az emlékművek eredeti formáját. Ez abból a szempontból fontos, hogy a 20. század folyamán sok emlékművet átalakítottak, jelképeiket megcsonkították, vagy az egész emlékművet lebontották. Emléktáblákat szintén nem lehet találni ebben a forrásban, de így is rendkívül fontosnak tekinthető.

Szintén értékes gyűjteménnyel rendelkezik a **Megyei és Városi Könyvtár Kaposvár**, amely intézmény is közzétette megyei képeslapgyűjteményét. Ezek a képeslapok nincsenek adatbázisba építve, de mennyiségüknél fogva így is áttekinthetőek.⁴⁰

2010-ben bukkantam rá a Kecskeméti Katona József Múzeumban, a régóta keresett **Kovács Ákos féle országos felmérés** irat- és fotóanyagára. Az 1300 oldalas iratanyag és a hozzá kapcsolódó 150 kép, nemcsak az emlékművek számbavétele szempontjából fontos, hanem egyedülálló kortörténeti dokumentum is egyben. A forrás azért is fontos, mert rávilágít a más szempontból egyedülálló feldolgozó munka gyengéire. Az adatközlő települések, néhány üdítő kivételtől eltekintve, ahogy azt a 30-as évek felmérésénél is láttuk, nem mutattak különösebb érdeklődést a válaszadás iránt, kötelező nyűgként tekintettek a kérdőívre. Számos esetben, ahogy az a korabeli levelezésekből kiderül, csak második-harmadik felszólítás után voltak hajlandóak válaszolni. A helyszíni adatgyűjtés pedig teljesen esetleges volt. Sokszor a visszaérkezett nemleges válaszra ismétlő levelet kellett küldeni, amikor a kutatók biztosak voltak az emlékmű létezésében. De a pozitív válaszok is legtöbbször a helyi öregek emlékeire

---

³⁹ Jelenleg ez a világ legnagyobb online, ingyenesen hozzáférhető képeslapgyűjteménye, ami 2012 folyamán további 60,000 db képeslappal bővül az OSZK és a MNM gyűjteményeiből.

⁴⁰ Somogy Megye képeslapjai <http://www.mvkkvar.hu/digitalizalas/kepeslapok>. 2011. május 3.

támaszkodtak, és írásos dokumentumokat nem tártak fel a hősi emlékek keletkezéséről.⁴¹ Gyakran előfordul, hogy rosszul olvasták le a szobor alkotójának a nevét és még olyan neves szobrászok esetén is, mint Istók János, vagy Kisfaludi Strobl Zsigmond, hibás nevet közöltek. Szintén találkoztam olyan esettel, ahol az Országzászlót keverték össze a hősi emlékekkel. Így, a Monumentumok tanulmánykötetben közölt számadatok igen pontatlannak tekinthetők, és a gyűjtőmunka ezen része gyakorlatilag nélkülözötte a tudományos alapokat.⁴² Pozitív viszont, hogy az emlékművek, emléktáblák akkori állapotát többségében precízen meghatározták. Látszik, hogy a települési tanácsok alkalmazottai, munkakörükből adódóan, inkább közigazgatási szempontból álltak a kérdőívhez és nem történeti adatokra törekedtek. A gyűjtemény kép formájában került digitalizálásra, mivel az írógéppel, vagy kézzel írt válaszlevelek karakterfelismertetése nem járt volna használható eredménnyel. Ebben az esetben a digitalizálás abban segített, hogy ne kelljen hosszú heteket tölteni a vidéki múzeumban, hanem a többi forrással összevethető módon, helytől függetlenül mindig rendelkezésre álljon. Az iratanyag megőrzés céljából került eddig ismeretlen úton Kecskemétre, és tudomásom szerint nem került leltárba, így hivatkozási száma sincsen. Érdekes ellentmondás, hogy több szakirodalom is az MTA Művészettörténeti Adattárát nevezi meg ezen anyagok őrzési helyének, konkrét jelzet megadásával.⁴³ Tudomásom szerint a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportja szintén kezdeményezett egy hasonló jellegű országos kutatást, ami azonban félbemaradt. Valószínűsíthető, hogy ezzel a gyűjteménnyel keverik a források a Kovács Ákos vezette felmérést. Sajnos az Adattár hosszabb ideje rendezés alatt áll és a kutatás jelenleg nem lehetséges.

Két fontosabb forrásgyűjtemény van, ami még feldolgozásra vár, így azok tartalma nem került bele a most készült kutatási adatbázisba. Mindkettő a Magyar Nemzeti Múzeumban található, és bár jelentősen valószínűleg nem javítana a kutatási eredményeken, mindenképpen célszerű a jövőben a feldolgozásuk. Az egyik, az 1962-ben végzett országos emlékmű felmérés, ami elsősorban a szovjet hősi emlékeket kívánta feltárni, számszerűleg és állapotuk szempontjából, de ennek kapcsán számos más típusú köztéri emlékműről, így a világháborús hősi emlékekről is keletkezett információ. A forrás annyiból lehet érdekes, hogy a hatvanas

⁴¹ Számos esetben kiderült a forrásösszevetéseknél, hogy a kilencvenes években ezek az alapításokkal kapcsolatos iratok előkerültek.

⁴² Hangsúlyozni kell, hogy Kovács Ákosék kutatómunkája nem csak erre az adatgyűjtésre korlátozódott. Számos közvetett adat utal arra, hogy igyekeztek, az akkori lehetőségekhez mérten, alaposan tájékozódni a rendelkezésre álló források között.

⁴³ MTA Művészettörténeti Adattár MTA MKCS. C-I-038 jelzetű fondja

évek során is tűntek el közterületekről hősi emlékművek, így néhány eddig nem ismert sorsú, lebontott emlékműről kerülhet elő értékes információ. **1970—80-as évek** fordulóján hasonló munka zajlott az egykori Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban Illés Lászlóné vezetésével. Ez a kutatás szintén a munkásmozgalmi emlékek és szovjet hősi emlékművek és temetők regisztrálását volt hívatott elvégezni, de az adatszolgáltató tanácsok buzgalma révén - biztos, ami biztos - kiterjedt a közigazgatási területükön található mindenfajta emlékműre, köztük - mennyiségük okán is kiemelten - a világháborús emlékekre.⁴⁴ A két kutatás egyesített anyaga ma a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Adattárában található és kutatható. A másik, egy fokkal érdekesebb anyag a Múzeum fotótárában őrzött, hivatásos fotósok által készített felvételek negatív gyűjteménye, amiről leltárkönyv, valamint törzslap áll rendelkezésre, és megyei bontásban tartalmazza a képeket.⁴⁵ Ez utóbbi is rendezés alatt áll jelenleg, így korlátozottan kutatható.

A szobrászokkal kapcsolatos háttérkutatásokhoz a **Magyar Nemzeti Galéria Adattárát** és **Szobrászati gyűjteményét** használtam az írott szakirodalmak mellett. Az itt végzett kutatómunka célja az volt, hogy a hősi emlékek készítésével foglalkozó szobrászművészek, kőfaragók életművét feltárjam és összevegyem az általam összeállított anyagokkal. Másrészt, hasznos forrásnak bizonyultak a korabeli kiadványok, amelyek a majdani hősi emlékek lehetséges mintáit igyekeztek felvonultatni. Természetesen minden szakirodalmat lehetetlen átnézni, mivel az I. világháború hősi emlékei kapcsán több száz alkotóról beszélhetünk, így a fontosabb szobrászokra és az átfogó művekre koncentráltam.⁴⁶ Ezek alapján is megállapítható, hogy a művészi életművek feldolgozásánál, néhány kivételtől eltekintve, mostohán bántak a hősi emlékekkel. Közel kétszáz ismert szobrász által készített emlékmű került feltárássra jelen kutatások keretében.

---

⁴⁴ A felmérés kapcsán iskolai pályázatot is hirdettek, és a diákok nagy számban küldtek a múzeumnak albumokat a helyi szobrok leírásaival. Bár a kiírás szovjet és munkásmozgalmi alkotásokat kért, érdekes módon a diákok több nemzeti jellegű emlékművet is betettek az albumokba. Sok esetben az I. világháború hősi emlékművével indul, vagy záródik az album. Ez rendkívül izgalmas kérdéseket vet fel annak fényében, hogy a kommunizmus időszakának kellős közepén, tanárok és feltételezhetően az iskolák vezetése által ellenőrzött diákházimunkák sokasága lett elküldve a központi kulturális vezetésnek, úgy, hogy tele voltak a témába nem illő, sőt kifejezetten nem kívánatos egyéb köztéri műalkotásokkal.

⁴⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Adattár (TAD). Lt. sz.: 9462-2005.

⁴⁶ Digitális feldolgozás nem készült ezekről a forrásokról, mivel kiadásukat tekintve túlságosan szerteágazó a szerzői jog.

Digitális források

A felhasznált források harmadik nagy csoportja a szakirodalom és a közgyűjteményi tartalmak mellett az online közösségi oldalak. Ez az a forrás csoport, ami eddig tudományos kutatásokkal kapcsolatban a legritkább esetben kerülhetett csak szóba, legfeljebb a társadalmi folyamatokat, közösségi kommunikációt vizsgáló szakemberek számára lehetett kiindulási alap. Az elmúlt két-három évben azonban alapvetően megváltozott a magyar vonatkozású oldalak tartalmi szerkezete. Az első tudományos forráspublikációs célú, nagytömegű adatbázisokat az Arcanum Adatbázis Kiadó tette közzé, és ezen a területen ma is nagyságrendekkel nagyobb mennyiségben publikál, mint az összes többi szereplő. Ezzel párhuzamosan megjelentek kisebb-nagyobb magán gyűjtemények, illetve néhány intézmény saját erőből hozott létre digitális tartalmakat. A Magyar Elektronikus Könyvtár, vagy a Sulinet Digitális Tudástára és a Kempelen Farkas Tankönyvtára mára szintén meghatározó mennyiségű, tudományos igényeknek megfelelő módon publikált tartalmat szolgáltat. A 20. század képi kutatása is egyre könnyebbé vált az internet segítségével. Mivel kutatásomnak egyik fontos célkitűzése, hogy korszakonként képileg is dokumentáljam az egyes hősi emlékeket, a gyűjtemény kibővítéséhez az internetes forrásokat is jelentős mértékben igénybe vettem. Mint utóbb a források összesítésénél kiderült, a képi állományok kétharmada az internetes gyűjteményekből került ki. Ezek 20 %-a archív felvétel, a többi az elmúlt 20 év állapotát tükrözi.⁴⁷ A mennyiség természetesen nem minden, hiszen a képek beazonosítása, feldolgozottsága is fontos szempont. Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, itt már vegyes a kép. Vannak rendkívül precíz gyűjtemények, de többségében a gyűjtő szenvedély áll a háttérben, és a létrehozót/kat nem motiválja a tudományos igényű feldolgozás. Bármennyire is meglepő ugyanakkor, de ez a kép semmivel sem jobb a közgyűjteményi anyagok esetében, sőt a tendenciák azt mutatják, hogy az arányok minőség tekintetében, a „magán gyűjtemények felé kezdenek eltolódni.”⁴⁸

A korábban felsorolt, de elsősorban magam által generált elektronikus források mellett tehát az elmúlt években már komoly, egyéb anyagokat is tudtam hasznosítani. Mivel a felhasznált források jelentős része származik ezekből az internetes gyűjteményekből, érdemes őket is

---

⁴⁷ Vagyis a gyűjteményben található 13000 db képből 8500 db forrása az internet. Ebből majdnem kétezer az archív felvétel, ami nagyobb, mint bármelyik ilyen témájú fotó gyűjtemény, egyedül talán a Nemzeti Múzeum Fotótára vetekedhet vele.

⁴⁸ A közgyűjteményekre vonatkozó információk nem légből kapottak, hanem első kézből győződhettem meg az elmúlt, közel egy évtized során a gyűjtemények feldolgozottságának helyzetéről.

részletesebben bemutatni.⁴⁹ A bemutatási sorrendnél a szakmai minőséget vettem elsősorban alapul.

Magyarország vasútállomásai és vasúti megállóhelyei weboldal, bár a gyűjtőkörét tekintve eltér a vizsgált témától, de mivel a vasútállomások is gyakran szerepeltek képeslapokon, így jó néhány eddig ismeretlen képeslap került elő.⁵⁰ Képeslapok tekintetében már említettük a kaposvári könyvtár gyűjteményét, de hátra van még a Profila Aukciók RFR Kft. által üzleti vállalkozásként üzemeltetett képeslap aukciós oldal, ami méretében és tartalmában is folyamatosan növekvő és meglepően jó minőségű. Akárcsak az Arcanum által készített képeslap gyűjteménynél, itt is leírásra került minden adat a lapokról, így jól és részletesen kereshető az anyag. Nagy előnye, hogy a gyűjtemény folyamatosan bővül, tehát az eladott képeslapok képei és adatai is benne maradnak az adatbázisban.⁵¹

A következő csoportba azok az oldalak tartoznak, ahol egyedüli kritérium a honlapcímben megfogalmazott tartalomhoz tágabb értelemben kapcsolódó források minél teljesebb összegyűjtése. Ezekhez az anyagokhoz nem kapcsolódik részletes leírás, számomra kizárólag a képanyag szempontjából volt jelentőségük. Mivel a gyűjtemények nagyon sokrétűek és a szakértelmet többnyire lelkesedéssel pótolják, ezért ezekben az esetekben kiemelt forráskritikával és forrás-összehasonlító elemzések után kerülhetett csak bele anyag a gyűjteményi adatbázisba. Ilyen honlapok a www.karpat-medence.hu, vagy a <http://www.torokkanizsa.hu/Turulszobrok.html>, ahol értékes fotókat lehet az emlékművekről találni.

Formailag szintén ide sorolandó a **Magyar Hősök** című honlap, de a fentiekhez képest ez kizárólag a két világháború hősi emlékeit veszi számba és minőség tekintetében kiemelkedő. Ezt az oldalt azért is ki kell emelni, mert nemcsak részletes, minden aspektust bemutató fotó gyűjteménye van a hősi emlékekről, hanem jelenleg ez a Kárpát-medence településeit legteljesebben lefedő gyűjtemény is egyben.⁵² Korábbi fotókat, archív felvételeket, képeslapokat, vagy egyéb forrásokat nem közöl, hanem a készítői maguk járták, járják végig az összes települést. Ez a grandiózus és nagyon költséges, időigényes munka tudva, hogy csak

⁴⁹ Fontos megjegyezni, hogy a kötelező hivatkozás mellett a nagyobb gyűjtemények esetén, legyen szó köz- vagy magángyűjteményről, a képek publikálási engedélyét hivatalosan megkértem.

⁵⁰ Magyarország vasútállomásai és vasúti megállóhelyei. <http://www.vasutallomasok.hu/index.php>. 2010.

⁵¹ Profila Aukciók Budapest, <http://www.profila.hu/> Profila Aukciók RFR Kft., 2011. Az oldal a cég csődje miatt megszűnt 2011 decemberében.

⁵² 1500 I. világháborús emlékművet tesz közzé megyei és abc bontásban, minden emlékműről több felvétellel.

néhány ember van a háttérben, minden tiszteletet megérdemel.⁵³ Jellemző adat, hogy közel 500 olyan, elsősorban kistelepülés van, amely emlékművéről ez a honlap szolgáltat egyedül képanyagot.⁵⁴

Egy léptékkal kisebb, viszont esetenként adatokkal is szolgál az emlékművekről **Dr. Varga József**, főállásban térképvetületekkel foglalkozó egyetemi tanár saját oldala. A gyűjtemény szintén a hősi emlékekre koncentrálnál háborútól függetlenül, de a legtöbb esetben csak egy-egy képpel illusztrálja az emlékműveket. A képgyűjtemény egy részéhez csatol adatokat, elsősorban a szobrászt, a felavatás dátumát és a fotó készítőjét nevezi meg. Sajnos az adatokat forrásmegnevezéssel nem támasztja alá, és bár gondolhatnánk, hogy a terepmunka során olvasta le azokat a fotó készítője az emlékműről, a forrás-összehasonlítások során több biztos hibát fedeztem fel. Mindezek ellenére, a 250-nél is több emlékművet tartalmazó gyűjtemény igen értékesnek tekinthető, hiszen csaknem 40 emlékműről csak itt találtam képet, és ebből 28 esetben másfajta forrás sem áll rendelkezésre. Külön specialitása a gyűjteménynek, hogy Magyarország temetőinek a végig fotózására is vállalkozott, ami esetünkben azért szerencsés, mert a temetőkről áll rendelkezésre a legszegényebb képi forrásanyag.⁵⁵

Érdeemes kiemelni az elektronikus források közül a **Nem felejtünk!** blog oldalt, ami formájából adódóan kevésbé adatbázis jellegű, viszont kifejezetten az I. világháborúra és a kegyeletre koncentrálnál. Az itt található emlékművek részletes történeti és egyéb háttéranyagokkal van ellátva, amit jellemzően forrásmegjelöléssel látnak el. A témák esetlegesen kerülnek felszínre, és megint csak a stílusból adódóan közvetlenül nem lehet rájuk keresni. Az oldal archívumát lehet időrendben átnézni, illetve a kereső programok indexelik le az oldalt.⁵⁶

Egyedülálló forrásnak számít a Magyar Nemzeti Filmarchívum által közzétett **Filmhíradók Online** gyűjtemény, amiben 14 hősi emlék avatásáról találhatunk korabeli filmhíradót.⁵⁷ Az oldal több szempontból is kiemelkedő. Egyrészt a filmek részletes, tárgyiszavazott leírást kaptak, aminek a segítségével gyorsan és pontosan lehet keresni a teljes filmgyűjteményben. A digitálisan felújított korabeli híradókban elhangzott szövegek is mellékelve vannak. A

⁵³ Magyar Hősök <http://magyarhosok.hu> 2010-től bővül

⁵⁴ A gyűjtemény elsősorban a kistelepülésekre koncentrálnál, a nagyvárosok tekintetében igen hiányos a tartalma.

⁵⁵ Dr. Varga József honlapja: Világháborús emlékművek <http://www.agt.bme.hu/varga/foto/vh1/vh1.html>;

Katonai síremlékek temetőikben <http://www.agt.bme.hu/varga/foto/katona/katona.html> 2011.

⁵⁶ Nem felejtünk! <http://nemfelejtjuk.blog.hu/> 2008-tól bővül

⁵⁷ Filmhíradók Online <http://filmhiradok.nava.hu/index.php>. Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ Nonprofit Kft.

filmek nemcsak másolásvédelemmel nincsenek ellátva, hanem külön link segíti a felhasználót az egyes filmek más honlapra történő beágyazására. Az Arcanum adatbázisaihoz hasonlóan ez az oldal is azért jött létre, hogy a kutatókat, tanárokat, diákokat segítse és egy nemzeti gyűjteményt közkincsé tegyen. Ezt a küldetési nyilatkozatukban részletesen ki is fejtik.⁵⁸ Ez az oldal azért is fontos, mert az általa képviselt szemlélet merőben eltér a legtöbb hazai közgyűjteménytől, amelyek sajátjuknak tekintik az általuk őrzött dokumentumokat és gyakran csak pénz ellenében, vagy még úgyse hajlandóak közkincsé tenni azokat.⁵⁹

Az online adatbázis másik nagy erőssége, hogy rendelkezik fórum funkcióval, vagyis az egyes dokumentumok kapcsán a felhasználók megoszthatják véleményeiket egymással. Ennek eredményeképpen számos értékes új információ került napvilágra, amit az oldal szerkesztői bele is építettek az adatbázisba.

Ezzel elérkeztünk az utolsó és talán a hősi emlékek kutatása szempontjából legfontosabb internetes adatbázishoz, a **Szoborlaphoz**. Az oldal 2006-óta létezik, de mai formáját és funkcióit, amelyek sikeressé tették, 2010-ben nyerte el.⁶⁰ Négy év alatt Magyarország legnagyobb digitális nyílt művészeti gyűjteménye lett, 2011 augusztusában az általa közzétett köztéri alkotások száma meghaladta a 15,500 db-ot. A Szoborlap egy teljes értékű online adatbázis és közösségi oldal, ami Web 2.0 alkalmazásokra épül. Bárki feltölthet rá a témába vágó tartalmat, egy előre elkészített sablon rendszer szerint azt elemezheti, elláthatja szintén előre választható adatstruktúrával és emellett szabad szöveges történet leírást, kiegészítést tehet.

---

⁵⁸ „Ez az első alkalom, hogy egy-egy korszak filmhíradói szakértői válogatás nélkül, teljes egészében az érdeklődők elé kerülnek. Úgy, hogy azokat a közönség kommentálhatja, kulcsszavazhatja, rendezheti és felhasználhatja saját blogjához vagy iskolai prezentációjához. Mi, a Neumann-nál abban hiszünk, hogy múltunk dokumentumai a jelen kultúrájának építőkövei. A kulturális építkezés pedig akkor sikeres, ha mindenki hozzáfér az építőelemekhez és ha élénk, tényszerű párbeszéd alakul ki az értelmezések között. Vannak, akik szerint ezek a dokumentumok hamisak, torzítják a valóságot. Szerintünk minden ilyen dokumentum reprezentáció. Nem lehet független a kortól, amelyben született. És nem független a közreadó szándékától sem. A filmhíradó nem olvasható tankönyvként, inkább lenyomatát adja a kornak.”

(<http://filmhiradok.nava.hu/intro.php> 2011.)

⁵⁹ Az első ilyen jellegű eredeti avatási filmet 2010-ben a Magyar Levéltárosok Egyesületének a vándorgyűlésén mutatták be Debrecenben. Akkor még a Filmhíradók Online nem volt elérhető. A filmet „tulajdonló” esztergomi gyűjtemény vezetője, azonban még e dolgozat kapcsán sem volt hajlandó engedélyezni a film bemutatását, mondván ebből pénzt kívánnak csinálni... 2011-ben 14 hasonló témájú film érhető el ingyenesen az interneten, és ami még örömtelibb, egy állami oldalról...

⁶⁰ Ebben az évben a Magyar Tartalomipari Szövetség szakmai zsűrije az „Év Honlapjának” választotta.

1. ábra A szoborlap.hu oldal tartalombővülése és a felhasználók aktivitása

A Google Maps beépített modulján keresztül rögtön el is helyezheti a térképen az által feltöltött műalkotást. A beérkező tartalmakat egy szerkesztői csapat ellenőrzi és validálja, de ezután minden regisztrált tag tehet módosítást kiegészítést. Fontos, hogy mindezt nem anonim módon, hanem a közösség felelős tagjaként a nevével felvállalva. Az oldal, számtalan funkciót kínál az online megbeszélésen keresztül, a belső és nyilvános levelezésig, vagy hírlevél küldésig. Rendelkezik mobil alkalmazással, készült angol nyelvű változata és „Szoborlap light” is, ami a nagyközönségnek szól elsősorban.

A több mint 16,300 műlapból jelenleg 700 I. világháborús hősi emlékről van képi és szöveges információ az adatbázisban.⁶¹ Ezek többsége részletező, informatív leírás és szinte mindegyiknél elmondható, hogy elsőrangú képanyag kapcsolódik hozzá. Fontos megjegyezni, hogy a mai felvételek mellett az adatbázis, néhány komolyabb magángyűjtőnek köszönhetően, rendkívül értékes archív képanyaggal is rendelkezik. Az adatok minőségén azonban látszik, hogy a Szoborlapot elsősorban lelkes amatőrök és nem szakemberek készítik, noha az aktív felhasználók között ők is megtalálhatók. A számos téves adat a források felhasználásának hiányából származik. Gyakran a helyes adatok sincsenek forrásmegjelöléssel támogatva, ami sok plusz munkát jelent annak, aki innen akar információt szerezni kutatásaihoz.⁶² A Szoborlap használata közben kiderült, hogy a rendszer más módon is alkalmas a kutató munka támogatásához. Mivel a közösség helytől függetlenül toborzódik és

⁶¹ Szoborlap <http://www.szoborlap.hu>. Pál Tamás, Idealap projekt, 2006-tól bővül

⁶² A tartalom minősége, köszönhetően a felhasználók között megtalálható néhány szakembernek, folyamatosan javul, ugyanis kiderült, hogy a feltöltők valódi közösségként funkcionálnak. Vitatkoznak, tanulnak egymástól, segítik egymás munkáját, mert mindenkinek közös a célja!

azonos az érdeklődési köre, így alkalmas arra, hogy egy-egy kutatásban segítse a közösség arra rászoruló tagját. Így olyan, csak helyben megszerezhető információkhoz lehet jutni, ami a fizikai távolság miatt egyébként csak nagy idő és költségráfordításokkal lenne megvalósítható. Például egy-egy emlékmű kapcsán, vidéki levéltári kutatásokat tudtam egy másik közösségi tag segítségével végezni, anélkül, hogy fizikailag jelen kellett volna lennem.

Az I. világháborús hősi emlékek új adatbázisa

A 21. század elején létrejött „digitális tér”, ami magába foglalja az online kommunikációt, az adatok digitalizálását, keresőmotorokkal felvértezett, szinte korlátlan méretű adatbázisokat megítélésem szerint alapvetően megváltoztatják a tudományos kutató, gyűjtő és feldolgozó munka szabályait és lehetőségeit. Az eddig felsorolt általam használt forráslistából kitűnik, hogy a kutatásaimhoz már döntő többségben elektronikus, vagy elektronikussá alakított gyűjteményeket használtam föl. Ezek segítségével megsokszorozódott a kutatási, forrásfeldolgozási kapacitásom, valamint olyan méretű adattömeget tudtam áttekinteni, ami a manuális módszerekkel eddig lehetetlen volt. Az online kommunikáció segítségével pedig térben gyakorlatilag korlátlan kutatási munkát lehetett végezni, ami a korábbi hasonló témájú gyűjtésekkel összevetve, jóval nagyobb és részletesebb adathalmazt eredményezett.

A digitális eszközök a tudományos csoportmunkát és a kutatási eredmények publikálásának lehetőségeit is alapvetően kiszélesítik. A kutatási eredményeimet a dolgozat mellett többféle adatbázis segítségével is publikálom.⁶³ Ennek alapvetően négy fő oka van.

Egyrészt, a munka 80 százaléka a gyűjtőmunka és az adatok strukturált felépítése volt.⁶⁴ Ennek a munkának a bemutatása, az egyes hősi emlékművek történetének megismerése és az elvégzett munka bizonyítása így valósítható meg. Másrészt, az adatbázisok segítségével az általam vizsgált szempontokon túl is lehet elemzéseket végezni a gyűjteményben, így az nem csak az én igényeim szerint használható. Minden kutató igényét ugyanis egyetlen elemző munka sem tudja kielégíteni. Harmadrészt, az egyes hősi emlékek képi bemutatása, mivel műalkotásokról beszélünk, minden szónál fontosabb. A dolgozatban elhelyezett képanyag mennyisége nem haladhat meg egy szintet anélkül, hogy a szövegegység rovására ne menne.

---

⁶³ Egyrészt egy Excel táblázatot mellékelek a dolgozathoz, aminek segítségével különböző bonyolult adatszűrőket lehet elvégezni, valamint egy egységként tudja bemutatni a teljes adatbázist. Másrészt, egy professzionális online adatbázis készül különböző Web 2.0 szolgáltatásokkal felvértezve. Így nemcsak az adatok, de az egyedülállóan gazdag képanyag is elérhetővé válik. A könnyen kezelhető és böngészhető rendszer az alapvető kutatásokhoz is közös platformot tud teremteni.

⁶⁴ A 3556 hősi emlék kapcsán több mint 135000 adatmezőt kellett egyedileg kitölteni.

Negyedszer, egy kutatást, főleg, ha az kiterjedt kutatómunkán alapszik ritkán lehet befejezni, és a tartalom nagyságával arányosan növekedhetnek a benne felhalmozódó hibás adatok. Az online Web 2.0 technológiával publikált gyűjtemény azonban lehetőséget nyújt a kutatók egy dedikált csoportja számára, hogy tovább bővítse, javítsa annak tartalmát. Így tartalmilag és mennyiségileg is folyamatosan fejlődő, élő, naprakész adatbázis jön létre.

E négy fő ok mellett rendkívül fontosnak tartom, hogy a rengeteg energiát és áldozatot követelő kutatómunkám ne a fióknak készüljön, hanem a digitális közösségi téren keresztül a lehető legtöbb érdeklődő számára elérhetővé váljon. Továbbá, demonstratív és kísérleti célokat is szolgál az online közzététel. Egyrészt a kutatási eredmények eddigieknél sokkal sokrétűbb és professzionálisabb publikálását demonstrálja, másrészt kísérletet fog tenni arra, hogy az I. világháború hősi emlékeinek témakörében a tudományos kutatómunkának a központi fóruma legyen, ill. kiinduló pontja a hasonló témák feldolgozásának. Ehhez minden olyan kommunikációs szolgáltatást tartalmazni fog, ami az online csapatmunkát, az információ cserét, és ami a legfontosabb, a szimultán adatfeltöltést elősegíti. Ezt ma Magyarországon egyetlen szolgáltatás sem képes kielégíteni. Vagyis, a tudományos kutatómunka mellett, egy nagyon komoly tudományos szoftverfejlesztés is folyik.

Az online publikáláshoz a Szoborlap platformját választottam, így a hősi emlékek adatbázisa is kötődni fog ehhez a rendszerhez, de attól eltérően, elsősorban a tudományos kutatásokat fogja segíteni, és sokkal szigorúbb adatfeltöltési szabályokkal fog működni, mint a Szoborlap jelenlegi változata.

A kutatási kör meghatározása térben, időben, tartalomban és formában

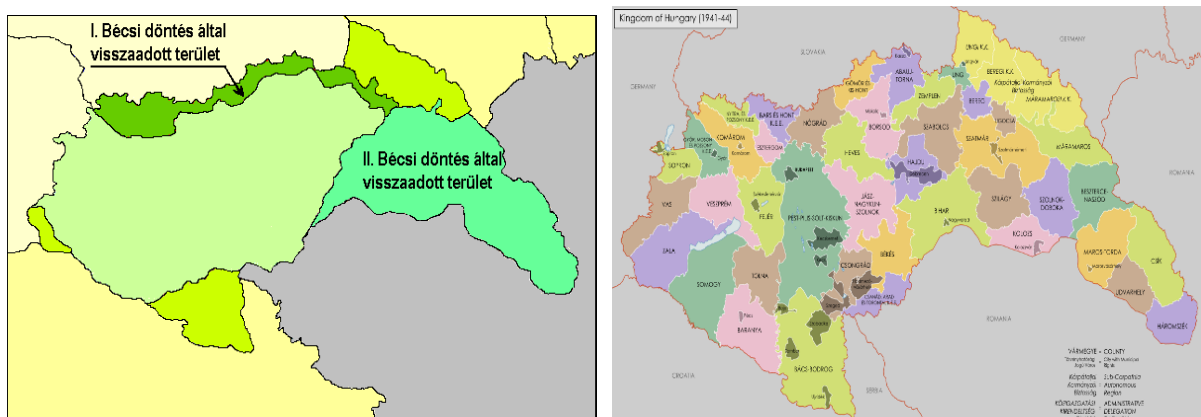
A vizsgált hősi emlékek körének térbeni meghatározása

Alapvető célkitűzésem, hogy az I. világháború magyar vonatkozású hősi emlékeit, minden eddigi felmérésnél pontosabban, a teljesség igényére törekedve gyűjtsem össze. A legutóbbi számbavétel óta közel harminc év telt el és közben Magyarország politikai berendezkedése, és ezzel párhuzamosan, az I. világháború eseményeinek és a hozzájuk kapcsolódó emlékeztető jeleknek a megítélése is érdemben megváltozott.⁶⁵ Ennek hatására jelentős számú magyar

---

⁶⁵ A legutolsó felmérés, ami a teljes országot lefedte, 1981-ben zajlott Kovács Ákos, a Hatvany Lajos Múzeum igazgatójának vezetésével. Lásd részletesen, a „*Korábbi országos felmérések*” című fejezetben.

vonatkozású új hősi emlék keletkezett. Mivel a politikai változások nemcsak Magyarországot érintették, hanem, ha még eltérő módon is, de minden Magyarországgal szomszédos országot, így a Kárpát-medence magyar lakta területein is új fejezet kezdődött el az I. világháború emlékeztetőinek történetében. Történeti szempontból sem választható külön a mai magyarországi és a Kárpát-medencében létrejött többi magyar vonatkozású I. világháborús hősi emlék. Ráadásul ezek a hősi emlékek legnagyobbbrészt 1989-ig azokon a területeken jöttek létre, amelyek a bécsi döntések és a II. világháború kapcsán időlegesen visszakerültek a magyar közigazgatás alá.⁶⁶ Külön érdekesség, hogy ezen emlékek létrejöttének többségét a magyar állam finanszírozta és csak kisebb részben a helyi közösségek.

2. ábra forrás: Wikipedia, I. Bécsi döntés szócikk (2012.08.30.)

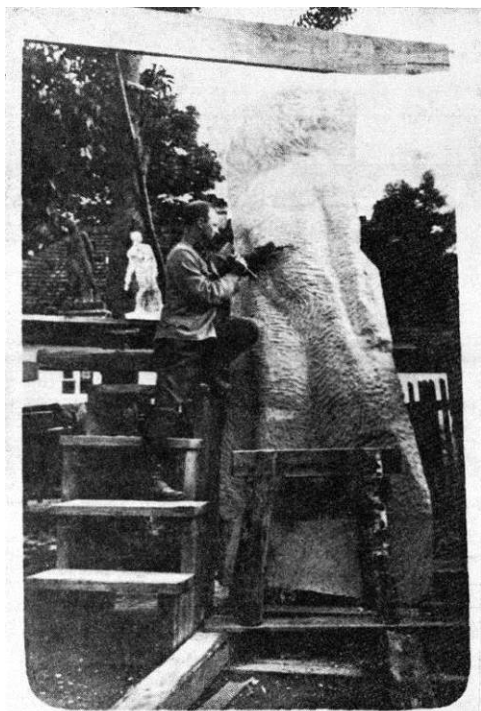
Magyar vonatkozású hősi emlékek nemcsak a Kárpát-medence magyar lakta területein keletkeztek, hanem a harctereken, a nagyobb veszteséggel járó csaták helyszínein is állítottak emléket a háború alatt és után az egyes ezredek túlélői bajtársaiknak, vagy a kegyeleti és hagyományörző feladatokat felvállaló szervezetek, a helyszínen életüket vesztett katonáknak. Több neves, vagy a későbbiekben hírnevet szerző magyar szobrászművész is dolgozott a frontokon,⁶⁷ így jelentős számú, komolyabb művészi értékkel bíró hősi emlék is készült. Medgyessy Ferenc például katonarvosként került ki Galíciába, de ottléte alatt számos hősi emléket készített. Számos katonai temető is létrejött, jellemzően az arcvonalak mögött néhány

⁶⁶ Az első bécsi döntéssel 1938. november 2-án, az akkor már autonóm Szlovákia déli és Kárpátalja délnyugati sávját, az 1939. március 15-18. közötti hadműveletekkel Kárpátalja fennmaradó részét csatoltuk vissza. A második bécsi döntés kapcsán 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt Székelyfölddel, a Muraköz, a Muravidéket, a baranyai háromszöget és a bácskai területeket pedig 1941 tavaszán végrehajtott német – magyar hadműveletek kapcsán kapcsoltuk időlegesen újra a magyar közigazgatáshoz.

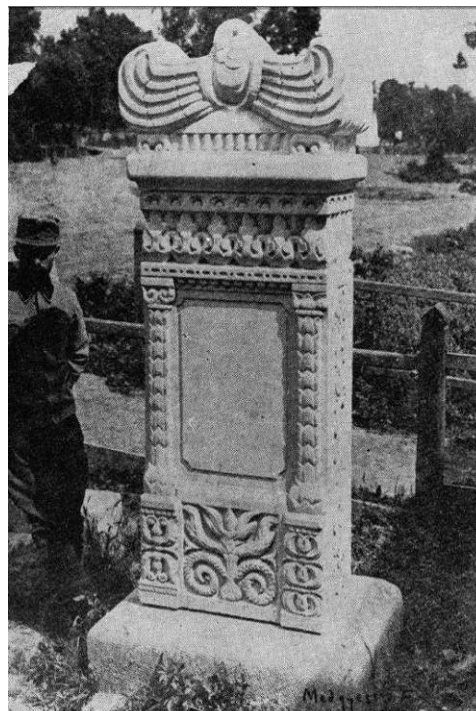
⁶⁷ Lukácsy Lajos; Ligeti Miklós; Szödy Szilárd; Gách István; Cser Károly; Bory Jenő és Medgyessy Ferenc, stb.

kilométeres távolságban, valamint a hadikórházak és a hadifogoly-táborok közvetlen közelében.⁶⁸

A hősi temetők megtervezésében és kialakításában szintén szobrászokra, műépítészekre támaszkodott a hadvezetés, így sok esetben a hősi sírok mellett közös emlékművet is állítottak a halottaknak, amelyek esztétikai kivitelükben is méltó módon emlékeztettek az elhunytakra.⁶⁹

18. kép Medgyessy a Gránátvető-t faragja, 1916 (archív felvétélről)

15. kép Medgyessy galíciai hősi emlékműve előtt, 1916 (archív felvétélről)

1. Kép Medgyessy Ferenc 1916-ban, az orosz fronton készített emlékművei

Mivel a gyűjtő és elemző munkám legfőbb célja az I. világháború hősi emlékeinek teljességre törekvő összeállítása, és lehetőség szerint korszakonkénti képi dokumentálása, feltétlenül szükséges a fogalmi és időbeli meghatározás mellett, területileg is behatárolni a vizsgált hősi emlékek körét. A hősi emlékek történetét dokumentáló képi és szöveges források a mai Magyarországtól távolodva válnak fokozatosan egyre nehezebben hozzáférhetővé és felkutathatóvá, ezzel arányosan pedig csökken a kutatómunka eredményessége. Ebből a tényből kiindulva a kutató- és gyűjtőmunkát a fent leírtak figyelembe vételével három részre

⁶⁸ 1915 novemberében hozták létre a cs. és kir. Hadügyminisztérium 9. osztályát, amely a hadisírokkal és haditemetőkkel foglalkozott. Szabályozta a sírok és katonatemetők létesítését, fenntartását, rendezését, díszítését és a halottá nyilvánítás adminisztrációját.

⁶⁹Dr. Balla Tibor őrnagy: Osztrák-magyar katonatemetők Nyugat-Galíciában. In. Emlékek a hadak útja mentén I. i.m. 156. p.

bontottam. Elsődleges célnak területileg, a mostani államhatárokon belül felállított hősi emlékek minél részletesebb feltárását jelöltem meg.⁷⁰ Mivel történetileg nehezen választhatóak el ettől a Kárpát-medence magyar lakta területein felállított hasonló emlékek, ezért másodlagos célként jelöltem meg ezen területek vizsgálatát. Azt a célt tűztem ki, hogy a Magyarországon felelhető források alapján igyekszem feltérképezni a magyarlakta régiókat a Kárpát-medencében, oly mélységben, hogy az eredmények viszonyítási alapul szolgálhassanak a későbbi kutatások számára. Abból a szempontból is fontos a határon túli magyar hősi emlékek számbavétele, hogy eddig „csak” egy-egy régió felmérése készült el, együttesen nem lett vizsgálva a történetük.⁷¹

A különböző harcterek hősi emlékeit nem vontam a gyűjtőmunka körébe, csupán az emlékmű-állítások története szempontjából, a szakirodalom által feldolgozott mértékben vizsgáltam őket. Az Adatbázisba ebből kifolyólag nem is kerültek be.

Az I. világháború hősi emlékeinek időbeni meghatározása

Mielőtt rátérnénk arra az alapvető kérdésre, hogy milyen típusú emlékek tartoznak az I. világháború hősi emlékei közé, röviden érdemes foglalkozni a vizsgált időintervallum kérdésével, valamint ennek az emlékművek történetét illető korszakokra bontásával. A korábbi országos felmérések mind-mind azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy a számbavételkor fennálló közigazgatási határon belül található hősi emlékeket, a keletkezéstől a számbavételig, a teljességre törekedve gyűjtsék össze. Mivel ilyen jellegű felmérés utoljára pont harminc évvel ezelőtt készült, és az elmúlt időszak, az emlékműállítás szempontjából igen expanzívnek volt mondható, indokolt, hogy most se térjünk el ettől a hagyománytól. Az emlékművek számbavétele az idő múlásával egyre nehezebb és összetettebb feladat. Nemcsak új emlékművek keletkeznek, hanem ezzel párhuzamosan, persze korszakonként eltérő intenzitással, szűnnek is meg, vagy átalakulnak, kiegészülnek, esetenként új tartalommal töltődnek meg a kor politikai, vagy társadalmi igényeinek megfelelően. Sok emlékműnek nem

⁷⁰ Elméletileg ide tartoznak Magyarország különböző országban fenntartott külképviselői is, hiszen területileg a követségek is az ország részét képezik. A gyakorlatban azonban, jelen ismereteink szerint, csupán egy esetben, a berlini magyar követségen került felállításra magyar vonatkozású hősi emlék, ami Berlin ostroma során 1945-ben, a követség épületével egyetemben elpusztult. (Adatbázis 296. emlékmű)

⁷¹ A határon túli hősi emlékek kutatásában L. Juhász Ilona 2006 és 2010 között végzett Dél-szlovákiai munkája a legjelentősebb, és szakmailag is kiemelkedő színvonalat képvisel. Az emlékművek számát tekintve azonban nem törekedett a teljességre, inkább egy szűkebb régiót vizsgált alaposabban.

szűnik meg a története a lebontással, mivel sokszor előfordul, hogy hosszabb – rövidebb idő után újra felállításra kerülnek. A szobrok eltávolítása, vagy újraállítása elsősorban a politikai változások következménye, de ez nem kizárólagos. Ilyen folyamatok háttere lehet városrendezési, intézmény áthelyezési, vagy egyszerűen pénzügyi ok is.

Az I. világháború első magyar vonatkozású hősi emlékei már 1914-ben megjelentek, ám ezek közül jelen ismereteink szerint csupán egy emlékmű található az általunk szorosabban vizsgált területen, a többi a csatatereken felállított egyszerűbb fakereszt, emlékoszlop volt. Pilismarót lakossága valamikor 1914 végén, pontos dátumot nem ismerünk, emlékezett meg elesett hőseiről, ami egyben a vizsgált időszak kezdetét is jelenti. Az emlékművet eredetileg nem ilyen célból rendelte meg a község Pongrácz Szigfrid szobrászművésztől, hanem a közösség egyik híres személyére, a Maróti-csata hőisére, Dobozy Mihályra és annak hitvesére, Ilonára kívántak emlékezni, akik 1526-ban a török elől menekülve csak a halálban találtak menedéket.⁷²

2. Kép Székely Bertalan: Dobozy Mihály és felesége, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

3. Kép Pongrácz D. Szigfrid: Hősi Emlék, Pilismarót

A frontról érkező szomorú hírek hatására a község elöljárósága elhatározta, hogy a szoborral egyben a jelen kor hőseinek is emléket állít.⁷³ Ennek a szomorú egybeesésnek volt köszönhető, hogy Pongrácz Szigfrid, tudtán kívül megalkotta Magyarország első, hivatalosan is háborús emlékműként felavatott hősi szobrát.⁷⁴

⁷² Dobozy Mihály történetét többek között az Istvánfi-krónika, Verancsics Antal Maróti-csata legendája is feldolgozta, s ő volt az, akit Székely Bertalan és Madarász Viktor is megfestett.

⁷³ Lukácsné Varga Eszter: Pilismarót története II. A XIX. század elejétől az I. világháború végéig. Pilismarót, 2000.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Pilismarot/pages/ptII_006_az_1_vilaghaboru.htm

⁷⁴ Adatbázis: 2437. emlékmű. Az emléktáblát a háború után helyezték el az emlékmű hátsó oldalán, így a sebesülésben elhunytak is fel vannak rajta tüntetve.

Az elmúlt száz esztendő során a világháború hősi emlékműveinek megítélése, hasonlóan a nem kizárólag művészi tartalommal bíró köztéri szobrokhoz, egyértelműen az ország politikai berendezkedésétől függött. Éppen ezért célszerű a politikatörténeti periódusokat az emlékművek történetéhez igazítani.

Az I. világháborús emlékművek állításának első fő korszaka egészen a II. világháború azon szakaszáig tartott, amíg Magyarország hadszínterré nem vált. Erre az időszakra esik értelemszerűen a legtöbb hősi emlék avatása. Az emlékmű állítási törekvés ebben a korszakban folyamatosan erős, bár a világháborút lezáró békediktátum, majd egy évtized múlva a gazdasági világválság időlegesen erős visszaesést okoz, azt megtörni nem tudja. A közösségek erón felül való folyamatos teljesítményét a súlyos személyes tragédiák mellett az is magyarázza, hogy az ország politikai vezetése különböző törvények, rendeletek mellett a kultúrpolitika legmagasabb szintjére emelte a hősök kultuszát, ami így a köz- és magánélet szintjén is gyorsan beépült a mindennapokba.⁷⁵

Az 1914 és 1945 közötti első korszakot érdemes több alperiódusra osztani, mivel bár a társadalmi kötődés a hősi emlékekhez ezen időszak alatt egységes és állandó, az emlékműállítás motivációját tekintve jelentős hangsúlyeltolódásokat tapasztalhatunk. Az első korszak első periódusában keletkeznek a hadszínterek mentén az első emlékművek, amelyeket a bajtársak adományaiból és a háborús propaganda jóvoltából állítanak. Ezzel párhuzamosan a hátszágban is megjelennek az első hősi emlékek, jelképes sírok, amiket szűkebb közösségek, családok hoznak létre, vagyis az esetek döntő többségében alulról jövő kezdeményezésről van szó. A politikai vezetés a háború alatt elsősorban a nemzeti áldozatkészség szobrainak felállítását szorgalmazta, amelyeknél a kegyeleti szándék mellett inkább az adománygyűjtés és „közös áldozatvállalás” igénye dominált. 1917 márciusában ugyan törvényi erőre emelkedik a települések számára kötelező emlékmű állítás feladata, de ennek gyakorlati megvalósulására csak a proletárdiktatúra után 1920-tól, a konszolidáció időszakában kerül sor.

1920 és 1944 között egy fokozatos átmenet tapasztalható a hősi emlékek állítását illetően, hiszen a politika egyre nagyobb mértékben avatkozik be az emlékművek létrehozásába, így a korszak végére a hősi emlékek politikai, propaganda jelleg egyértelműen hangsúlyosabbá

---

⁷⁵ A közösségek számára kötelező emlékmű állítás és a hősök napja megünneplése mellett, szabályozták hogyan kell viselkedni diákoknak, katonáknak, hivatalnokoknak az emlékművek környezetében. Sport, kulturális, ünnepi és politikai rendezvények helyszínévé tették a hősi emlékeket, és a diplomáciai protokollban is kötelező elem lett az emlékművek koszorúzása. Sőt a nem politikai célú külföldi delegációk is rendszeresen helyeztek el virágokat a Hősök terén, a központi hősi emlékműnél (Nemzeti Hősök Országos Emlékköve. Adatbázis 541.).

válík a kegyeleti indíttatásnál. Másrészt az 1928-ban megalakult országzászló-mozgalom, mint később látni fogjuk, a vidéki településeken, politikai téren erősen csökkentette az I. világháború hősi emlékműveinek jelentőségét, átvéve a revízió hangsúlyozásának szerepét. A korszak utolsó éveiben ez alól kivételt a visszacsatolt területek képeztek, ahol csupán néhány év állt rendelkezésre 1938 és 1944 között, a korábbi időszak emlékmű-állítási „deficitjének” pótlására, csak ekkor kezdődhetett meg tömegesen a helyi társadalom felől jelentkező természetes kegyeleti igények kielégítése.⁷⁶ Ennek hatására egy rövid időre újra nagyobb hangsúlyt kaptak az avató ünnepségek beszámolóí a sajtóban és a közéletben. Az első korszak második alperiódusának az 1920 és 1928 közötti időszakot tekintem, amit országos szinten a politika fokozatos előtérbe kerülése határoz meg. Az ezt követő időszak 1938-ig tart, amikor a vidéki településeken az országzászló-mozgalom bár fokozatosan átveszi a politikai propaganda szerepét, a hősi emlékműveknek már egyértelműen meghatározott formai követelményeknek kellett megfelelni. A fővárosban, ahol értelemszerűen nem lehetett több országzászlót állítani, továbbra is a hősi emlékek dominálnak, és 1930-tól az oktatási intézmények kötelező emlékállítási feladata is erőteljesen érezteti hatását. 1938-tól a háború végéig a hősi emlékállítási súlypontja áthelyeződik a visszacsatolt területekre, amit országos gyűjtésekkel is támogatnak.

Az ezt követő korszak kezdetét és végét sem határozhatjuk meg egy-egy pontos dátummal, sokkal inkább átmeneti időszakok határolják. 1945 és 1950 között még elvétve állítottak emlékműveket, különösen az 1848-as Szabadságharc centenáriumának apropóján közös témájú hősi emlékeket, de ebben az időszakban, főleg a nagyobb városokban a rombolás, csonkítás játszotta a fő szerepet. 1950-től kezdve, az 1956-os forradalom eseményeit leszámítva, egészen az 1980-es évek közepéig egyértelműen háttérbe szorultak a magyar hősi emlékek, megítélésük az ellenséges és a megtűrt kategória között mozgott, amit egyedül a helyi közösségek ragaszkodása tartott csak kordában. Az ebben a korszakban keletkezett kis számú hősi emlék minden esetben közös I-II. világháborús hősi emléket jelent, és háttérükben egy-egy falu elszigetelt törekvése mutatható ki. Az 1980-as évek második felében aztán, mint látni fogjuk, egy mérsékelt emlékmű felújítási mozgalom indult meg, amit felerősített a szintén ekkor bontakozó II. világháborús emlékmű állítási hullám is.

---

⁷⁶ Ezen első korszak emlékmű állítási törekvéseit és a hősök kultuszának terjedését még számos más esemény is befolyásolta, mint az 1924-es törvény a hősök emlékünnepeiről; ugyanebben az évben az emlékmű bírálatok közvetlen minisztériumi felügyeletbe vétele; az 1928-ban megalakult Országos Frontharcos Szövetség aktivizáló hatása stb..

A hősi emlékek harmadik korszaka, amely egy újabb aktív, eseménydús időszakot jelent, már a nyolcvanas években elkezdődött, de igazi lendületet az 1989-es év eseményei adtak. A rendszerváltás óta eltelt húsz évet tekinthetjük tehát az eddigi utolsó korszaknak, ami dinamikájában inkább az első korszakhoz hasonlít. A harmadik korszak első éveinek társadalmi eufóriáját követő időszakban jelentősen visszaesik az emlékmű-állítási kedv, ám az ezredforduló időszakára több jelentős történelmi évforduló esett, amik újabb lendületet adtak a hősi emlékek alapításának, újraállításának. Az ezredforduló elmúltával fokozatosan csökkent aztán az új emlékek állítása, viszont a felújítások, állagmegóvási munkák rendszeressé váltak, így a 2010-es évekre az I. világháború hősi emlékeinek legnagyobb részét már sikerült felújítani.

A hősi emlékek tárgykörének meghatározása

Minden tudományos értékű gyűjtő, kutatómunka alapja a tárgykör minél pontosabb körülhatárolása, valamint a tárgykör egyes elemeinek precíz fogalmi meghatározása.

A csaknem egy évszázados időszak alatt (1914-2012), folyamatosan jöttek létre, alakultak át a háború veszteségeire emlékeztető tárgyi emlékek.⁷⁷ Hasonlóképpen változott a politikai és ezáltal a szélesebb társadalmi megítélésük, értelmezésük, fontosságuk is. Korszakonként más-más típusú emlékművek jöttek létre, vagy éppen tűntek el, a politikai és gazdasági környezet alakulásától függően. Fontosságuk, a társadalmi tudatban és a közéletben elfoglalt szerepük, így az értelmezésük is, történetük során rendkívül hektikus változásokat mutat, de egyben kiváló barométerként is szolgál a 20. század társadalmi, politikai és gazdasági változásainak bemutatására. A tárgykör és a fogalmi meghatározás tehát elengedhetetlen, de ehhez ismerni is kell egyben a szóba jöhető háborús emlékek körét, ezért a rendelkezésre álló gyűjtemények feldolgozása volt az első fontos lépés.

A témával foglalkozó korábbi szakirodalmak, így a Kovács Ákos szerkesztette „Monumentumok az első háborúból”, vagy L. Juhász Ilona legújabb kötete „A háború jelei”, hogy csak két fontosabbat emeljek ki a sok közül, már figyelembe vették a hősi szobrokon

---

⁷⁷ 1950 és 1955 között egyetlen új I. világháborús hősi emlék sem keletkezett, és az ezt követő három évtized alatt is csak 19 új emléket avattak. Ezek között egyetlen szobrászati alkotás sincs, mind kizárólag emléktáblák és sírköszere emlékművek. Szinte mindegyik vagy a községek temetőiben, vagy a templom területén lett felállítva. Városban egyedül Jászberényben került sor, szintén a temetőben, hősi emlék avatására, de ez a zsinagóga megszűnéséhez köthető változások kapcsán jött létre.

kívül mindazokat a köztéri emlékeket, amelyek az I. világháborúval kapcsolatban jöttek létre. Vagyis nemcsak szobrászati, vagy műépítészeti alkotásokat vizsgáltak, hanem a hasonló funkciót betöltő épületeket, épület részeket, köztereket, temetkezési helyeket. Bár történeti és forrásanyag szempontból körüljárták a témát, azonban nem kellő pontossággal határozták meg, hogy az elmúlt 60-100 évben keletkezett háborús emlékek közül mi, és miért lehet az I. világháború hősi emléke, így ad hoc módon olyan alkotásokat is ebbe a kategóriába soroltak, amelyek tartalmukat tekintve nem nevezhetőek hősi emlékeknek, ill. összemosták a háborús emlékeket a hősi emlékekkel. Nézzünk két jellemző példát az említett szerzőktől, amik időben és témában is segíthetnek egy pontosabb fogalmi meghatározás megalkotásában.

„Az első világháború kitörésének általánosan ismert közvetlen okaként a trónörökös pár, Ferenc Ferdinand és felesége Chotek Zsófia hercegnő 1914. június 28-án bekövetkezett szarajevói meggyilkolását tekintik. A merénylet helyszínére tervezett, a királyi pár emlékét megörökítő emlékmű elkészítésére a megbízatást Bory Jenő szobrászművész kapta, akit 1915-ben vezényeltek Szarajevóba. Az impozáns emlékművet a háború harmadik évében, 1917. június 28-án leplezték le a királyi párt megillető ünnepélyes külsőségek között, nagy katonai pompával. Lényegében ezt tekinthetjük az első világháború legelső áldozati emlékjelének.”⁷⁸

A trónörökös és feleségének meggyilkolása tekinthető ugyan a háború egyik kiváltó okának, inkább ürügyének, ez a cselekmény azonban sem időben, sem formailag nem tekinthető a háború részének, hősi áldozatnak pedig még annyira sem. Nem kapcsolódnak hozzá harci cselekmények, értelemszerűen a hadüzenetet is egy hónappal megelőzi, ezért az orvtámadás gyilkosságnak tekinthető, nem háborús cselekménynek.⁷⁹

Kovács Ákos az 1981-es országos felmérés kapcsán készült tanulmánykötetben a hősi emlékek körébe tartozó tárgyak felsorolásánál az alábbi megállapítást teszi:

„...Budapesten a Magyar Nemzeti Bank előtt állítottak fel egy különös első világháborús monumentumot: Harry Hill Bandholtz, az antant egyik amerikai tábornoka azért kapott szobrot (1936), mert megakadályozta, hogy a román megszálló csapatok „elvigyék” a Magyar Nemzeti Múzeum erdélyi gyűjteményét...”⁸⁰

⁷⁸L. Juhász Ilona: i.m. 17. p.

⁷⁹ Mint emlékmű sem lehet első, hiszen 1917-re már nemcsak a frontok mentén, de a hátszágban is álltak emlékművek szép számban, és a nemzeti áldozatkészség szobrai elkészültek a nagyobb városokban.

⁸⁰ Kovács Ákos (szerk.): Monumentumok az első háborúból. Corvina Kiadó, Budapest, 2. kiadás, 1991. 107. p.

Ismételten egy olyan emlékműről van szó, amely tartalmilag és időben sem tekinthető, sem hősi emléknak, sem pedig az I. világháborúhoz közvetlenül kapcsolódó szobornak.⁸¹ Továbbá a személy, akit megörökít, nem vesztette életét az ominózus eset kapcsán, így felmerül a kérdés, hogy tekinthető-e a szobor hősi emléknak? Az 1917. évi VIII. törvénycikk, amely a hősök emlékének megörökítéséről született, e tekintetben egyértelműen fogalmaz:

„1. § Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélybenforgó haza védelmében.

2. § Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.”

A törvény szerint tehát mindenkit megillet a tisztelet, aki a háborúban kivette a részét és teljesítette a kötelességét, de emlékművet csak az elesetteknek kell kapniuk. Ez a törvény, és az 1917. március 12-én ezt gyakorlatba átültető belügyminiszteri rendelet tekinthető Magyarországon a központilag szabályozni és ellenőrizni próbált hősi emlékmű-állítások kezdetének, és a tartalmi meghatározás legfontosabb kiindulópontjának. Tudjuk ugyanakkor, hogy a 1917./VIII. törvény előtt már készültek különböző típusú háborús emlékek, sőt a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság már 1915 óta működött. A törvény hatályba lépése után is került felavatásra olyan hősi emlék, ahol a hősi halottak mellett az adott közösség összes háborút megjárt tagját feltüntették az emlékművön (Kiskovácsi község).⁸² Ennél még gyakoribb, azok neveit is feltüntették az emlékművön, akik a háborúban szerzett sebesülésük kapcsán hunytak el, vagy pedig eltűntek a hadifogságban. Vagyis, mint azt előljáróban jeleztem, a kép rendkívül vegyes.⁸³

⁸¹ Bár a Trianoni békeszerződés előtt történt az esemény, de a háborúhoz kapcsolódó harci cselekmények már régen befejeződtek, sőt a Tanácsköztársaság hadműveletei is.

⁸² Adatbázis 293. emlékmű

⁸³ Spiegel Frigyes az 1916-ben megjelent „Isten kardja, Hősök emléke” című katalógus előszavában megfogalmazza, hogy mit tekint hősi emléknak, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez a meghatározás a háború alatt készült és így nem lehetett rálátása a későbbi idők háborús emlékeire.

„... emlékmű minden olyan állandó jellegű művészi alkotás, amelynek célja, bennünk, bizonyos személyre, vagy eseményre való emlékezés érzését felébreszteni és megrögzíteni, tehát éppen úgy a szabadon álló szobor vagy domborműves emléktábla, mint egy durva kövekből megépített oszlop vagy akár csak egy bizonyos rendszer szerint ültetett facsoport, ha annak művészien egyszerű formája helyesen van a környezetbe beállítva.”

A háború emlékeinek tekinthetők a harctereken, többnyire központi megrendelésre készült egyedi, vagy sokszorosított műalkotások is. A Császári és Királyi Sajtóhadiszállás a magyar művészeti élet színé-javát hadrendbe állította, hogy a háborús propagandát a legmagasabb színvonalra emelhesse.⁸⁴ Ezen emlékek között nagy számban készültek festmények, szobrok, mellszobrok, kisplasztikák, a társadalom minden rétegének kínálva valamit. Önmagukban azonban ezek a műtárgyak, hiába lettek esetleg közterületen kiállítva, szintén nem tekinthetők hősi emlékeknek, mivel elsődleges funkciójuk nem a kegyeleti emlékezés és nem kapcsolódnak szorosan a háborús veszteségekhez.

Ahogy a hadi relikviák sem tekinthetők hősi emlékeknek, amiket a háború során kezdtek el gyűjteni, először magánszemélyek, majd jöttek létre kisebb-nagyobb gyűjtemények, múzeumok. Ezek csupán kellékei voltak a háborúnak, önálló mondanivalót nem hordoztak.

A Sajtóhadiszállás a háborús múzeumok intézményét is egy nagy és komplex emlékműnek tekintette, amik így szintén a társadalommal való kommunikáció, a propaganda eszközei, hiszen a múzeum is, akárcsak a hősi szobrok a katonai vitézséget és dicsőséget voltak hivatva hirdetni. A Magyar Hadimúzeum alapításáról szóló uralkodói leirat ezt a felfogást mindennél jobban érzékelteti:

„elismerésemet és hálámat méltó emlékműben óhajtom minden időkre megörökíteni. ... Elrendelem, hogy a magyar székesfővárosban Magyar Hadi Múzeum létesíttessék. ... A múzeum a haza védelmében elesett hősök emlékét valamint a nemzet fiainak úgy harctéri, mint az otthoni munkában kifejtett emberfeletti küzdelmei megörökítését szolgálva. Magyar Nemzetem soha el nem múló dicsőségét örök időkre fennen hirdesse.”⁸⁵

Az első világháború után, és már alatta is, egy szinte napjainkig zajló folyamatként, a háborús monumentumok és múzeumok érdekes szimbiózisának is tanúi lehetünk. Egyes emlékművek úgy épültek meg, hogy csarnokszerűre kiképzett talapzatában „háborús tárlatot” terveztek. Itt a csatater rekvizitumait gyűjtötték össze direkt emlékeztetőül. A Duna-parton emelt Haditengerész emlékmű, melynek talapzatába témához illő háborús kiállítást is berendeztek jó

(Isten kardja – Hősök emléke. Bevezető. Magyar Építőművészek Szövetsége, Budapest, 1916.)

⁸⁴ Sajtóhadiszállás (Kriegspressequartier) volt az a szerv, amely a közös hadügyminisztérium keretei között összefogta a birodalom „művészeti iparágainak” háborús ténykedését is, létrehozva saját kebelén belül a „Kunstgruppe” intézményét. Vezetője a Hadilevéltár korábbi igazgatója, Max Ritter von Hoeii vezérőrnagy lett.

⁸⁵ HM HIM Adattár 409.88., 17734 / ein. Fa. 1918 sz. ügyszer, 4. melléklet. Az ünnepélyes megnyitóra végül csak 1937 júniusában került sor (Magyar Világhíradó 693. <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=2331>)

példa erre a kombinált emlékmű típusra. A főváros ostroma alatt súlyosan megsérült szobrot a háború után, mivel a kormányzóhoz ezer szállal kötődött, megsemmisítésre ítélték.⁸⁶

A valódi relikviák mellett a propaganda gépezet gondoskodott a „sokszorosított relikviák” tömeges elterjedéséről is. A hátországi piacokat elárasztották a kitűzők, jelvények, hadi kellékek, illetve a háborút éltető, (magyarázó, bagatellizáló), az ellenséget csúfoló dísz- és használati tárgyak, festett bögrék és tányérok, legyezők, háborús játékok, olcsó bizsuk, vitrin nippek, képeslapok, képeskönyvek, a mai turizmus által generált szuvenír piac előfutáraként. Ezek egy része hatalmas támogatott (emlékeztető) vásári apróság, amelyeket segélyalapok, alapítványok dobtak piacra, más részüket az önkéntes hazafias lelkesedés, megint más részüket a kifejezetten üzleti haszonszerzés hozta létre. Az elérendő cél általuk a társadalom mobilizálása, a háborús „lelkesedés” ébren tartása, de legalábbis az „áldozatkészség” volt.⁸⁷

Az eddigiek alapján látható, hogy általánosságban milyen háborús emlékeztetőket nem tekinthetünk hősi emlékeknek. Vannak azonban a fentieknél sokkal árnyaltabb problémák, amikkel a kutatómunkám során találkoztam, és amiket érdemes egyenként megvizsgálni, hogy a végső fogalmi meghatározás még pontosabb lehessen.

Az első emlékmű, amit érdemes megemlíteni hasonlít a trónörökös pár emlékművéhez. Tisza István Hermina úti villájában felállított emléktáblájáról van szó, ami a Hadtörténeti Múzeum hősi emlék fotógyűjteményében szerepel. Ahogy a Bandholtz szobornál és a trónörökös pár emlékművénel is láttuk, sem a személy, sem pedig az esemény, amit az emléktábla megörökít nem kapcsolható közvetlenül a háborúhoz, inkább egy politikai jellegű gyilkosságról, és egy politikusi életpálya elismeréséről van szó. Sokkal nehezebb a helyzet Gyóni Géza szobrainak besorolásánál.⁸⁸ Tevélegesen vett részt a háborúban, és mint a hadifogságban elhunyt katonája a Monarchiának, az eddig megállapított kritériumok alapján nevezhető hősi halottnak. A probléma abban rejlik, hogy Gyóni Gézának nem „csak” egy szobrot állítottak, hanem Békéscsabától Sopronig, Székesfehérváron, Dabason, Gyónon és még sok helyen áll

⁸⁶ Ságvári György: i.m. 160. p.; Ez a jelenség nem előzmény nélküli, gondoljunk csak a lipcei „Népek Csatája” emlékműkomplexumra. Itthon sem egyedülálló, több múzeummal kombinált hősi emléket emeltek a világháború áldozatai emlékére, ilyen például a veszprémi Hősök Kapuja is, amelynek boltívében rendeztek be egy tárlatot,

⁸⁷ U.o. 147. p.

⁸⁸ Juhász Gyula írta róla: "1914-ben a háború költőjeként indult a lengyel mezőkre, 1917 nyarán mint a nemzeti demokrácia és az emberi szolidaritás vértanúja esett el...". A frontra, mint a háború dicsőségének megéneklőjét küldték, de hamar megtapasztalta annak borzalmait, és átérezve katonatársai szenvedéseit gyökeresen megváltoztak a háborúval kapcsolatos nézetei. Przemysl ostromakor került orosz hadifogságba, Krasznójarszkban 1917. június 25-én, 33 évesen halt meg. (Hegedüs Géza: Irodalmi arcképcsarnok. Gyóni (Áchim) Géza szócikk. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2003.

emlékszobra, emléktáblája. Ezek az emlékművek viszont nem elsősorban az elesett katonára, hanem a háború költőjére hivatottak emlékeztetni. Ezt erősíti a szobrok nagy száma is. Óhatatlanul is a Petőfi szobrok jutnak az ember eszébe, aki szintén a Szabadságharcban esett el, mégsem gondolnám, hogy az őt ábrázoló szobrok mind a Szabadságharc hősi emlékművei lennének, noha a március 15. megemlékezések gyakori színhelyei. Ennél erősebb érv, hogy az emlékmű kialakítása, jelképrendszere és felirata, ha van, alapvetően meghatározza annak kifejezni kívánt tartalmát. Az általam ismert nyolc, Gyóni Gézát megörökítő egyetlen emlékművön sem szerepel az I. világháború szó, helyette, a soproni domborművön „költő és újságíró”, a szarvasin „itt tanult” kifejezések okán tartalmilag sem tekinthetőek világháborús hősi emlékeknek.

4. Kép Gyóni Géza emlékére állított szobor Székesfehérváron és emléktábla Békéscsabán

A békéscsabai emlékművön, amit elsőként állítottak az országban „Gyóni Géza emlékének iskolatársai” felirat és a babérág egyaránt vonatkozhat a költőre és a háború áldozatára is, de a domborműves alak polgári öltözete jelzi, hogy iskolatársai, mint költőről emlékeztek meg róla. Végül a soproni és székesfehérvári (azonos a szobor) emlékmű, ahol egyedülként a többi között, katonaruhában ábrázolja az alkotó Gyónt, de a felirat nem a háborúról, hanem a költő háborúval kapcsolatos nézeteiről szól, így ezt sem lehet egyértelműen hősi emlékeknek tekinteni.

A következő vizsgálat alá vont „esettanulmány” a híres kolozsvári „Kárpátok őre” fa honvéd szobor és annak másolatai.⁸⁹ Az eredeti szobor Kolozsváron a nemzeti áldozatkészség helyi

⁸⁹ A szobrot Lyka Döme nagybirtokos adományozta Kolozsvár városának és Ferenc József 85. születésnapján, 1915. május 23-án állították fel az akkori Deák Ferenc utca járdaszíkján. A fából készült alkotásba egy-egy szöveget verhetek az adományozók. Bevételeit a hadbavonult katonák özvegyeinek és árváinak támogatására fordították. A háború után az Erdélybe bevonuló román csapatok katonái elpusztították az alkotást. A romániai rendszerváltás után a magyar kisebbség újra fel szerette volna

szobraként került eredetileg felállításra. Az ilyen jellegű műalkotások célja, nevezetesen az adománygyűjtés az árvák és özvegyek javára átmenetet képez a hősi emlékek és a háború emlékei között, erre a problémára később visszatérünk. Jelen esetben érdekesebbek az újabb szobrok, amiket ennek másaként állítottak fel közel száz évvel később, földrajzilag teljesen más helyen. Ráadásul eredeti tartalmuk, üzenetük nyilvánvalóan anakronisztikusan hat a mai korban. Annyira igaz ez, hogy a Szilvásváradon felállított emlékmű-másolaton elhelyezett szöveg a szobor eredeti funkcióját meg sem említi, viszont részletesen kitér a „Kárpátok őreinek” történetére. Vagyis ami eredetileg másodlagos tartalom, még inkább információt közvetítő forma volt az eredeti szobron, az új szobor esetében a legfőbb mondanivalóvá változott.

5. Kép

Szilvásvárad

Budakalász

Kolozsvár

2010. június 4-én, Budakalászon is felállítottak egy hasonmás szobrot, és mint arra az avatás dátuma utal, a szobor tartalmi metamorfózisa tovább folytatódott. A szilvásváradit még „csak” a magyarság és a Kárpát-medence őrzője volt a betolakodókkal szemben, a budakalászi pedig már kimondva is Trianonra, a békediktátumra emlékeztet. Hiába tartotta meg precízen a két újonnan készített szobor az eredeti alakját, teljes jelentésváltozáson mentek keresztül, így nem tekinthetőek azonosnak a kolozsvári Kárpátok őre szoborral, a tér, az idő és a tartalom sem köti már egymáshoz őket.

Más településeken is találkozhatunk olyan emlékművekkel, amelyek a korabeli hősi emlékeket pótlandó kerültek felállításra, amelyek különböző okok miatt megsemmisültek,

---

állítani Kolozsváron ezt az emlékművet, de ez politikai okokból nem sikerült. Így került Horváth Béres János szobrász és Tóth Vásárhelyi József építész alkotása a Szalajka-völgybe. Az új szobrot 2002. november 17-én avatták föl. (Adatbázis 1619. emlékmű)

vagy bontásra ítéltettek. Salgótarjánban, az az egyedi helyzet állt elő, hogy megkerült az eredeti emlékmű is, de a másolat is fel lett állítva közterületen. Itt azonban a másolat megőrizte az eredeti tartalmát és a régi emlékmű eredeti helyére került, így nincs okunk egyik emlékművet sem kizárni a hősi emlékek közül!⁹⁰

Mint azt a „Kárpátok őrénel” jeleztük, meg kell vizsgálnunk a háború alatt több nagyvárosban is felállított, ideiglenesnek szánt fa szobrokat, a „nemzeti áldozatkészség szobrait”. Bécsből indult a kezdeményezés, ami egy speciális Közép-európai változata lett a háborús adománygyűjtésnek. Viszonylagos elterjedtségét az is segítette, hogy a politikai és katonai vezetés több lehetőséget is látott bennük. Egyrészt a jótékonyági pénzgyűjtést a háború áldozatainak családjai részére, másrészt a társadalom folyamatos mozgósítását, a lelkesedés és a győzelembe vetett hit fenntartását kívánta ezekkel a szobrokkal és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységgel elérni. Ezek a szobrok időben párhuzamosan jelentek meg a közterületeken a háború áldozatait megörökítő más emlékművekkel. Eltérést láthatunk az eszmei háttérükben a vizsgált többi emlékműhöz képest, mivel ezek a győzelembe vetett hitet, a győzelem érdekében szükséges közös nemzeti és társadalmi áldozathozatalt hangsúlyozták, addig a többi hősi emlék elsődlegesen a közös nemzeti gyász szimbólumává vált, és abból táplálkozva lényegültek át a propaganda szintjén a revízió hirdetőivé, a Horthy-korszak 30-as éveiben.⁹¹

Nincs tehát szó konkrét áldozatokról, ezek az emlékművek az össznemzeti veszteségeket és nehézségeket hangsúlyozzák. Ellenben, az általuk hordozott szimbólum világ, a körjük szerveződő társadalmi események, és a helytörténeti kutatások által megismert tény, hogy a befogadó közönség az eredeti mondanivaló helyett, mellett legalább annyira tekintette őket a halottak emlékművének, nagyfokú hasonlóságot mutat a többi vizsgált hősi emlékekkel.⁹²

Székelyudvarhelyen a fa szobor pozitív fogadtatása és mondanivalójának interpretálása odáig jutott, hogy a háború után el kívánták készíteni annak maradandóbb bronz változatát is, amit a román állam sokáig meghiúsított, végül sok évtized múltán 2000. március 15-én valósult meg.⁹³

⁹⁰ Adatbázis 2612. és 2613. emlékmű

⁹¹ Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. In: Kultuszok és kultuszhelyek. Budapesti Negyed 3., 1994. tavasz, 60-61. p.

⁹² Zombori István: A fakatona és a doberdói fa a szegedi múzeum gyűjteményében. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Historica 7. Szeged, 2004. 396. p.

⁹³ A kolozsvári fa szoborhoz hasonlóan, a székelyudvarhelyi másolata is jelentésváltozáson ment keresztül, de ebben az esetben ez a változás „pozitív” irányú, vagyis megerősítette a szobor, más emlékekhez képest gyengébb lábakon álló hősi emlék mivoltát. (Adatbázis 2898. emlékmű)

6. Kép Székelyudvarhely, az eredeti és az új szobor; Budapest, a Nemzeti Áldozatkészség Szobra

A hősi emlékek körének meghatározásánál tehát érdemes figyelembe venni a befogadó közeg emlékműhöz kapcsolódó viszonyulását és annak értelmezését is. Ebből kiindulva a „nemzeti áldozatkészség szobrai” a gyűjtőmunka során hősi emlékekhez soroltam, mint azok egy speciális válfaja, előfutára.

Egy másik speciális, I. világháborúhoz köthető köztéri emlékkal találkozunk Mohácson is. Kőkereszt áll a belvárosban, rajta az „első világháború” felirat. A kisebb, szegényebb településeken, ill. a családok által a háború alatt, vagy közvetlen utána spontán emelt hősi emlékművek között sok ilyen jellegűt találunk. Némelyik új, mások a korábbi vallási emlék kibővítésével jöttek létre, azáltal, hogy felvésték rájuk a világháború dátumait és az esetek nevéit. A formájukból és jelképrendszerükből adódóan, mindenképpen vallásos emlékek maradtak, de ez a jelleg másodlagossá vált a fő mondanivaló mellett, amit a szöveg határoz meg.⁹⁴ A mohácsi keresztén szintén szerepelnek nevek, de nem az elhunytaké, hanem az állítóké. Olyan veteránokról van ugyanis szó, akik hazatértek az oroszországi hadifogságból, és a kőkereszttel kívántak köszönetet mondani Krisztusnak, amiért megvédte őket a háború borzalmaitól. Sokkal inkább vallásos, mint hősi emlékként lehet tehát értelmezni az alkotást, a hála és nem a kegyelet volt a fő indítéka a létrehozásának, így az előbb említett példától eltérően nem lényegült át a szobor a felirattól.

Szintén nehéz kérdés, hogy az I. világháborúban elhunytak azon síremlékei közül, amelyek földrajzilag beleesnek a vizsgálódás körébe, tehát a mai Magyarország, és tágabb körben a Kárpát-medence magyar lakta területein találhatóak, melyek számítanak hősi emlékeknek. Ide vehetünk-e minden katonasírt, vagy csak a művészi értékkel bírót, netán a sírok egyáltalán

⁹⁴ Az emlékműveknél nem kizáró ok, hogy egyszerre több jelentést hordoznak, vagy több funkciót látnak el. Az emlékművek gyakran mennek át formai és jelentésváltozásokon, ami érintheti megjelenésüket, jelképrendszerüket, vagy írott tartalmukat. Az Országzászlóval kombinált emlékművek esetében látni fogjuk, hogy már alapításukkor több jelentést hordoztak.

nem tartoznak ebbe a kategóriába? Hősi emléke lehet-e egy személynek, vagy csak csoportoknak? És mi a helyzet a nem magyar nemzetiségű katonák sírjaival, emlékműveivel? Tehetünk-e esetünkben különbséget hősi sír és hősi emlék között?

A kökeresztelnél láthattuk, hogy a rajtuk elhelyezett felirat volt döntő a tartalmi besorolásnál, és ez más emlékművekre is alapvetően érvényes. A gondolatmenetet tovább görgetve, felmerül a kérdés, hogy egy háborús síremléket sorolhatjuk-e a hősi emlékek közé? Amennyiben egy fejfán az elhunyt neve szerepel egy dátummal, önmagában a sír az elhunyra utal és nem a háborúra, vagy azzal kapcsolatos tetteire. Egy névtelen sír, vagy jelképes sír önállóan szintén nem elegendő ahhoz, hogy bármely háború hősi emléke legyen, mivel hiányzik, vagy nem teljes az a kifejezésrendszere, ami egyértelművé tenné a létrehozó ez irányú szándékait. Legfőbb hiányossága egy temetőben elhelyezett háborús sírnek azonban abban áll, hogy személyes jellegű, nem a közösséghez szól. Ezen pedig az esetleges művészi kivitel sem változtat, ezért, ha nem kapcsolódik bizonyított társadalmi aktivitás (ismétlődő koszorúzás, megemlékezés) az I. világháború hősi halottainak sírjait nem soroltam a hősi emlékek közé.⁹⁵

Más a helyzet egy katonai temető esetén, ahol a tudatos kialakítás, a temető formai megtervezése, az ott használt jelképek, feliratok, vagy központi felirat tesz egységként kezelendő alkotássá, hősi emlékké.⁹⁶ A vizsgált területen jellemzően minden hősi temető önálló megnevezéssel bír és rendelkezik egy központi emlékművel. Amennyiben nagyobb kiterjedésű, esetleg több részre osztott temetőről van szó, akkor az egyes részek, parcellák tartalmazzak egy-egy önálló központi hősi emléket. Fontos kérdés még a nem magyar származású elesett katonáknak emléket állító hősi temetők, emlékművek besorolása.⁹⁷ Az I. világháborúban már általánosan elismert hadijog volt, az I. genfi egyezmény alapján, hogy a

⁹⁵ Ilyen kivétel például Székesfehérváron Pour Gyula zászlóaljparancsnok síremléke, amit a bajtársak emeltettek 1916-ban és azóta is évenként, a hősök emlékűnnepén megkoszorúzzák a síremléket. (Adatbázis 3557.)

⁹⁶ A Monarchia hadvezetése erre a kérdésre, már a háború kezdetétől fogva nagy hangsúlyt fektetett. Képzőművészek (szobrászok, festők) és műépítésszek segítettek a hadmérnököknek a hősi temetők megtervezésében és kialakításában. A galíciai fronton elszenvedett hatalmas emberveszteségek hatására számos temetőt kellett kialakítani. A frontokon kijelölték a temetőkörzeteket, amiket a katonai parancsnokságok hadisír osztályai felügyeltek közvetlenül. Mindegyik körzetnek önálló művészeti vezetője volt, aki a kialakítás mellett a helyszín megválasztásáról is dönthetett. (Dr. Balla Tibor: Osztrák-magyar katonatemetők Nyugat-Galiciában. In. Emlékek a hadak útja mentén I. 154. p.; 156. p.)

⁹⁷ A Lengyel Légión emlékművét, amely Budapesten, közterületen, a Könyves Kálmán krt. X. kerületi részén található, leszámítva ezek a hősi emlékek mind temetőkben lettek felállítva, a földrajzilag általunk vizsgált területen. (Adatbázis: 520. emlékmű)

háborús ellenfélnek is tiszteletben kellett tartania a saját területén létrehozott korábbi szembenállók sírjait.⁹⁸ Mivel a háború után a szembenálló felek katonái egyaránt tömegesen feküdtek idegen földben, rá lettek kényszerítve, hogy, ha eltérő módon is, de törődjenek az országukban nyugvó idegen katonákkal. Némely országok esetében, ezt a jó diplomáciai kapcsolatok is elősegítették és nem véletlen az sem, hogy az elzárkózó és ellenséges Szovjet-Oroszország (1922-től Szovjetunió) miatt Magyarországon is jobban elhanyagolták az orosz katonák temetőinek a kialakítását. A török, bolgár, német és olasz katonatemetők ellenben a diplomáciai kapcsolatokkal párhuzamosan fejlődtek.⁹⁹ A háború után, a nemzetközi jog szerint már nem volt szabad különbséget tenni hősi halottak között nemzeti hovatartozásuk szerint. Ezt a magyar állam nagyrészt betartotta és a harmincas években sorra jöttek létre az idegen parcellák a Fiumei úti sírkertben, ill. az egykori hadifogolytáborok és hadi kórházak környékén. Ezért a magyarok által, a vizsgálat alá vont földrajzi és etnikai területen belül állított hősi emlékek között nem tettem megkülönböztetést nemzeti hovatartozás szerint, hanem az emlékművek hősi jellegét, a helyét és az alapító magyar nemzetiségét tekintetem azon fontos szempontoknak. Azok a katonai temetők, amelyek a fenti kritériumoknak megfeleltek, bekerültek az I. világháború hősi emlékeinek adatbázisába.

Nem kerülhetjük meg a köztemető, mint hely szerepének vizsgálatát. Funkcióját tekintve egy speciális közterületnek, szabadtéri intézménynek minősül, amit a társadalom csak meghatározott időnként, meghatározott céllal keres fel, nem úgy használja, mint a tereket, utcákat, parkokat. Ebből adódóan politikai értelemben vett köztéri alkotások sem jellemzőek benne.¹⁰⁰ Többségében az egyénnek, vagy a családi közösségeknek szólnak a temetők emlékművei, de a néhány közösségi emlékmű is a társadalmi elvárásokból és

---

⁹⁸ I. genfi egyezményt 12 állam, az 1864. augusztus 8-22. között tartott konferencián elfogadott 10 pont alapján kötötte meg. A gyakorlati tapasztalatok hiányában az I. konvenció nagy része romantikus remény volt csupán, különös tekintettel a hadifoglyok helyzetére, de a hadisírgondozás alapjait letette. A 17. cikke a következőket mondja a hadisírgondozás tekintetében:

„...az összeütköző Felek (...) ügyelnek arra, hogy a halottakat tisztességesen temessék el, annak a vallásnak szertartása szerint, amelyhez tartoztak: hogy sírjaik tiszteletben tartassanak (...) megfelelően karban tartassanak és úgy legyenek megjelölve, hogy azokat mindenkor meg lehessen találni.”

(Dr. Abonyi Mátyás: A hazai hadisírgondozás története és a nemzetközi megállapodások. In. Emlékek a hadak útja mentén I. 15. p.)

⁹⁹ Tovább erősítette ezt a folyamatot a III. genfi egyezmény, amely XXX. Törvénycikke részletesen rendelkezett az elesett katonák összegyűjtéséről, azonosításáról, nyilvántartásáról és méltó módon történő eltemetéséről. (U.o. 15. p.)

¹⁰⁰ Kivétel azért van, lsd. szovjet hősi emlékművek, 1956-os emlékművek stb.

hagyományokból adódóan, dominánsan kegyeleti jellegű. A temetők társadalmi funkciója megítélésem szerint az emlékművek tekintetében nem mutat jelentős eltérést az egyéb intézményekhez (iskola, hivatal, kórház) képest, hiszen mindegyikre igazak a temetők kapcsán tett fenti megállapítások. Sőt, a temető mindenki számára bármikor elérhető, míg más intézmények gyakran csak a társadalom egy meghatározott része számára állnak rendelkezésre (lsd. laktanya, iskola, vállalati székház, üzemterület stb.). Kétségtelen tehát, hogy a közterületi és az intézményi emlékművek között különbséget kell tenni funkciójukat tekintve, de olyan érvet nem látok, ami a hősi emlékek esetében kizáró okkal bírna, és ne tekinthetnének jelen vizsgálódás tárgyának. Az intézményi emlékművek jelentése és célcsoportja mindig személyesebb jellegű, jobban meghatározott társadalmi csoport számára készülnek, mint a köztereken felállított emlékművek. Kevésbé jellemző rájuk a politikai mondanivaló, kevésbé általánosító jellegűek, sokkal inkább a célcsoport identitásának meghatározására szolgálnak. Ilyen értelemben tehát érdemes különbséget tenni köztéri és intézményi hősi emlékek között, de alapvető funkciójukat, az eseményekre, a személyekre, a cselekedetekre való emlékeztetést tekintve nincs közöttük érdemi eltérés.

7. Kép Szombathely hősi temető

Ostffyasszonyfa hősi temető

8. Kép Dézy Zoltán hősi síremléke; Krizsay Lajos sírja Budapesten; Pour Gyula hősi síremléke Székesfehérvár

Egyedi síremlékek esetén tehát az eddig megállapítottakból kiindulva, azokat tekinthetjük hősi emlékeknek, amelyek megjelenésükben és szöveges tartalmukban egyértelműen utalnak a

világháborúra, és ennél is fontosabb, hogy a közösséghez szónak, nem pedig az egyéni, családi gyász jelképei. Ezek lehetnek valódi, vagy jelképes sírok.

A síremlékek kategóriájánál vizsgálunk kell még a jelképes sírkert fogalmát is, aminek többféle megjelenési formája lehet. Ezek megkülönböztetésénél elsősorban nem a szakirodalmat, hanem a gyűjtés során feltárt emlékeket vettem össze, ami alapján a következő alkategóriákat hoztam létre:

a. **Hősi Sírkert:** egy mesterségesen körülkerített területen, jelképes sírokból egységes kialakítással létrehozott emlékkert. Jellemző rá, hogy a sírok száma megegyezik a létrehozó közösség hősi halottainak a számával és a nevek fel vannak tüntetve az egyes sírköveken, vagy fejfákon. Hősi sírkert elhelyezése egyaránt lehet a település központjában, vagy a temetőben.¹⁰¹

b. **Hősök Ligete:** egy mesterségesen létrehozott park, amelynek határai jól meghatározhatóak, de nem feltétlenül van mesterségesen körbekerítve. Jellemzően a sírkövek, vagy fejfák helyett fákat, vagy bokrokat ültettek bennük, ha lehetőség volt rá, akkor szintén az elhunytak számának megfelelően. A fák törzsére, vagy a fák mellé kerültek elhelyezésre az elesett katonák neveit tartalmazó névtáblák.¹⁰² Kialakítását tekintve közterületen és temetőben

¹⁰¹ Példa: Fony (Adatbázis 968. emlékmű)

¹⁰² A Hősök Ligetére vonatkozó első érdemleges gyűjtőmunka a már többször említett Kovács Ákos vezette 1981-es kutatás volt. A Hősök Ligetének ötlete, ahogy azt L. Juhász Ilona kutatásaiból megtudtuk, eredetileg William Langetól, a porosz királyi kertészeti intézet igazgatójától származik, aki szerint a települések a hősök emlékének megőrzésére költséges szobrok helyett ültessenek inkább egy-egy tölgyfát minden elesett katona emlékére:

„Németországban mozgalom indult meg, amelynek jelszava ez az egyetlen frappáns mondat: „Adjatok kenyeret kövek helyett!” Ez azt jelenti, hogy ne emeljünk szobrot hőseink emlékére mindaddig, ameddig eleget nem tettünk rokkantjainkkal, vértanúink árváival és özvegyeivel szemben hazafias kötelezettségünknek. Hordjunk össze minden fillért az özvegyi otthonok, árvaházak és rokkant menhelyek létesítésére és mikor biztosítottuk az élő vértanúk létét, gondoljunk a hősök szobrára. E praktikusán szép ötletnek poétikus mélységet ad Lange Vilmosnak, a porosz királyi kertészeti intézetek igazgatójának indítványa, amely szerint minden község ültessen minden hősi halált halt fia emlékére egy tölgyet, nevezzék el a hős nevével, járjanak el ehhez imádkozni, mintha sírja lenne. És övezzék ezt az elismerés virágaival, mintha az elesett hős szobra volna. Egy-egy községben, nagyobb városban bizony a tölgyekből egész sétányok, egész parkok, erdők kerülnének ki, amelyeknek szívében békehársat ültetnének a pázsitos tér közepén és a község lakossága ide járna fogadalmat tenni örök hazaszeretetéről. Ennek az emlékműnek a létesítéséhez alig kell költség és az utókornak lenne feladata művészetet teremteni a hősök ligetében. Ami örökig hirdetni a nemzet hatalmát és hősiességét.”

(Tölgyet ültessünk a hősök emlékére. In. Zemplén, 1915. május 27., 2. p.)

egyaránt előfordul.¹⁰³ A közúti tömeges balesetek, illetve a közösségeket megrázó tragédiák kapcsán ma is jellemző, hogy emlékfákat ültetnek az elhunytak emlékére, amit tekinthetünk egyfajta módosított formában történő továbbélésnek.

c. **Hősök Kertje**: egy szintén mesterségesen, jellemzően kerítéssel elkerített parkosított, gondozott terület, amit a kapun elhelyezett táblával, vagy más információs eszközzel is külön megneveztek. Nem kritériuma, hogy az esetteknek külön megjelölt fákat tartalmazzon, de legtöbbször a benne található növényekkel valamilyen módon a hősökre kívántak utalni. Elhelyezkedését tekintve közterületen, leginkább a települések központjában lettek kialakítva.¹⁰⁴

d. **Hősök Fasora**: a közösség háborúban elesett katonáira emlékeztető, az utak mentén ültetett fák. Jellemzően ezeken a fákon is elhelyeztek névtáblákat, illetve a fák tövében jelképes fejfákat.¹⁰⁵ Elsősorban a háborúra és a halottakra való emlékezés színtereire vezető utak mentén helyezték el őket, így a hősi emlékműhöz, temetőhöz, templomhoz vezető útvonalakon.¹⁰⁶

¹⁰³ Példa: Hejce (Adatbázis 1172. emlékmű)

¹⁰⁴ A kutatási adatbázisban a Hősök Ligete és a Hősök Kertje a lényegi hasonlóság okán egy kategóriaként szerepel, így az adatbázisból készült statisztikákban is egy típusként jelenik meg.

¹⁰⁵ 1917-ben már miniszteriális szinten foglalkoznak a kertészeti megoldású hősi emlékek támogatásával, amiről a helyi lapokon keresztül is informálják a lakosságot:

„A háborúban elhalt hősök emlékének ligetek ültetésével való megörökítése tárgyában a m. kir. Földművelésügyi miniszternek vármegyék alispánjához intézett rendeletét a következőkben közöljük: Az országos közművelődési tanács, a hazai közművelődési egyesületek bevonása mellett akciót kezdett az irányban, hogy a háborúban elhalt hősök emlékét a községek ligetek ültetésével örökítsék meg. Arra való tekintettel, hogy ezen ligetek gyakorlati célt is szolgálhassanak és aránylag csekély eszközzel is megvalósíthatók legyenek: az országos közművelődési tanács elsősorban szederfa-ligetek létesítését ajánlotta. E nemes akció a fővárosi és vidéki sajtó meleg felkarolása folytán legtöbb helyen bizonyára már ismeretes lévén, felhívom az alispán urat, hogy a törvényhatóság területén selyemtenyésztéssel foglalkozó, illetőleg ilyen ligetek létesítésére alkalmasnak látszó községeket - e kettős célt szolgáló ligetek céljaira szükséges összes szederfacsemetéket teljesen ingyen bocsátom az azt kérő községek rendelkezésére, ha az igényelt szederfa mennyiséget az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőséghez Szekszárdra bejelentik.”

(Ligetet a hősök emlékének! A községek ingyen kapnak facsemetéket. *Felvidéki Újság*, 1917. január 9., 3. p.)

¹⁰⁶ Példák: Ozmánbük (Adatbázis 2279. emlékmű); Vaspör (Adatbázis 3333. emlékmű); Zalalövő más szempontból is érdekes, ugyanis az 1933-ban telepített, de 1951-ben kivágott fákat 2009-ben pótolták, aminek kapcsán a fejfákat is újra visszahelyezték eredeti helyükre. (http://www.zalaihirlap.hu/helyi_kiadasok-zalaegerszeg_kornyeke/20090727_a_hosok_emlekere 2009.08.26.)

A fent felsorolt kertészeti jellegű emlékek az eddigiek alapján szintén tekinthetők hősi emlékeknek, mivel kifejezőkészségükkel és jelképrendszerükkel egyértelműen utal a közösség világháború során hősi halált halt tagjaira, és az I. világháború eseményére.¹⁰⁷ Önálló hősi emlékek abban az esetben azonban nem tekinthetők, ha térben és időben felállításuk kapcsolódik egy másik, kifejezés rendszerében még egyértelműbb, dominánsabb hősi emlékekhez, nevezetesen emlékműhöz, vagy építészeti alkotáshoz. Ezekben az esetekben a kertészeti kialakítások részei egy komplex hősi emlékeknek, melyben általában az emléken belül a díszítő szerepet töltik be.¹⁰⁸

A kertészeti jellegű alkotások hősi emlékként való elfogadásával egyben azt is kijelenthetjük, hogy a tartalmat hordozó forma, amennyiben egyéb követelményeknek megfelel az emlékmű, nem kritérium a hősi emlékmű meghatározása szempontjából. Ebből kiindulva az I. világháború hősi emlékeinek számbavétele során természetesen figyelembe vettem az *emléktáblákat* és az építészeti alkotásokat is a *hősök kútjától*, a *hősök kapuján* keresztül az *emlékkápolnán*, *hősök templomán*, *hősök harangján*, valamint *hősök emlékszobáján* és *hősök házában* át az olyan speciális intézményekig, amiket a háború hősi halottjainak emlékére és az irántuk érzett tiszteletből hoztak létre. Ilyen speciális épület volt Magyarbólyon a *Kisdédóvó a hősök emlékére*, vagy Szászváron az *Anya és csecsemővédő intézet az elesett hősök emlékére*.¹⁰⁹ Ezen utóbbi speciális eseteknél az építészeti alkotásokhoz minden esetben kapcsolódik emléktábla, ami valójában önmagában is elegendő lenne hősi emlékeknek, de ahogy egy képzőművészeti alkotás formájával és jelképeivel mélyebb, többletinformációt tud közvetíteni, így ezek az épületek és intézmények, ha más eszközzel is, de hasonló módon járulnak hozzá az emléktábla által hordozott üzenet közvetítéséhez kibővítéséhez.

¹⁰⁷ A kertészeti jellegű hősi emlékek legitimitását az is alátámasztja, hogy a legfelső politikai vezetés is mindvégig támogatta, sőt propagálta azok létrehozását.

„A kormányzó kezdeményezésére országos akció indult meg a világháborúban elesett hősök emlékének minden községben ligetek és facsoportok ültetésével való megörökítésére. A kegyeletes tervnek praktikus oldalai is vannak, amennyiben fában szegény Csonkamagyarországon ilyen módon sokszázezer fa kerülne elültetésre amelyek a bőségesebb csapadék és harmatképződést s egyúttal a közegészség ügyét is szolgálnák. A fásítás és nyilvános ligetek létesítésével sívár, sokszor barátságatlan városaink és falvaink külső képe is kellemesen változnék meg. ...”

(Esztergom és Vidéke, L. évfolyam 1929. január 17., 1-2. p.)

¹⁰⁸ Példák: Tiszatarján (Adatbázis 3179. emlékmű); Domaháza (Adatbázis 0767. emlékmű)

¹⁰⁹ Magyarbóly (Adatbázis 1908. emlékmű); Szászvár (Adatbázis 2837. emlékmű)

A konkrét példák felsorolásánál, végére hagytam a tartalmi kérdéseket, azokat, amiknél nem elsősorban az emlékmű mivolta kérdőjeleződik meg az alkotásoknak, hanem, hogy tekinthetőek-e I. világháborús emlékműveknek.

A világháború lezárása és az áldozatokról való megemlékezés között gyakran hosszú idő telt el, sőt mint tudjuk, mind a mai napig „törlesztik” a közösségek ez irányú adósságaikat, persze korszakonként eltérő politikai, társadalmi indíttatástól hajtva. Minél távolabb került a harci cselekmények befejezése, annál több eltűntnek hitt személy, hadifogoly tért haza, vagy annál biztosabbá vált, hogy a remélve várt hozzátartozó örökre elveszett. A veszteséglistákat, amiket a településeknek rendszerint kötelező összeállítani (lsd. 1917/VIII. törvény, és későbbi rendeleti megerősítései) időről-időre bővítették. Igen jelentős azoknak a száma is, akik hazatértek ugyan a frontokról, de olyan súlyos betegségben, vagy sebesülésben szenvedtek, hogy idővel behaltak abba. Az emlékművet állítók gyakran külön feltüntették a hadifogságban, vagy a háború után betegségben elhunytak nevét az emlékműveken. De ahol ezt nem tették meg, ott is sok esetben kiderült, hogy a hősi emléken feltüntetett veszteséglista megegyezik a helytörténészek által utólag összeállított listákkal, amik nem tesznek különbséget a fronton, a fogságban, vagy a betegségben elhunytak között, mivel a közösség számára egyformán nagy veszteség volt mindegyik. Vagyis, bár nem minden veszteséglista tartalmazta a harctereken kívüli áldozatokat, a korabeli és a későbbi közgondolkodás sem tett különbséget ilyen téren az áldozatok között, ezért nekünk sem kell.¹¹⁰

A második világháború újabb, még súlyosabb megrázkódtatás volt a társadalom számára, ám a politikai változások miatt erről a tragédiáról csak nagyon kevés helyen lehetett 1945 után megemlékezni, helyette szovjet emlékművek állítására kötelezte a megszálló hadsereg a

---

¹¹⁰ Nem kapcsolódik szorosan a témához, de érdekes történet Mezőnagymihályból, ami tovább feszegeti a kérdést, hogy kit is tekinthetünk a háború áldozatának:

„... Imre bácsi legidősebb nagybátyja Juhász Sándor az I. világháború idején fogságba esett Oroszországban. Nem tudtak a sorsáról semmit, azt sem tudták, hogy él-e. Az évek teltek, de hírt nem kaptak felőle. Aztán jött az újabb háború és vele együtt Magyarországra, éppen Mezőnagymihályra egy orosz kiskatona. Miután már belőle is fogoly vált, egy istállóban őrizték a többi társával együtt. Itt kapcsolatba került a helybéliekkel, köztük Imre bácsi családtagjaival is. Minél többször találkoztak ez utóbbiak vele, annál jobban emlékeztette őket az eltűnt rokonra. Ráadásul ez a katona tökéletesen beszélt magyarul(!). Szó szót követett, fényképek is előkerültek. Az egyiket meglátva a fiú így kiáltott: „A papa!” A képen nem volt más, mint az elveszettnek hitt Juhász Sándor, aki külhonban családot alapított. Ez a kapcsolat aztán megszűnt, a rokonok elvesztették egymást. ...”

(Barta Andrea: Mezőnagymihály története, kézirat)

közösségek vezetőit.¹¹¹ Az 1980-as évek közepétől kezdve, ahogy enyhült a rendszer emlékművek állításával kapcsolatos szigora, kezdtek megjelenni a második világháborúra emlékeztető táblák, emlékművek, ami a rendszerváltás után tömegessé vált. Jellemző, hogy azok a települések is bekapcsolódtak az „emlékmű-állítási versenybe”, akik korábban különböző okokból elmulasztottak emléket állítani az I. világháború hőseinek. A pénzühiány és az ezredforduló környéki több neves történelmi évforduló miatt, egy új típusú emlékmű jelent meg a közterületeken, a „közös hősi emlék”. Korábban is jellemző volt, hogy a kisebb-közepes települések, gazdasági megfontolásból az I. világháború kapcsán állított emléket egészítették ki különböző táblákkal. Az első ilyen hullám 1948-ban a Szabadságharc 100. évfordulója kapcsán indult, és azóta, minden kerek történelmi évforduló kapcsán tömeges méreteket ölt.¹¹² A közös hősi emlék fogalma azonban teljesen új keletű jelenség, 1986 óta 50 ilyen köztéri alkotás jött létre Magyarországon település mérettől függetlenül. Ezek az emlékműveken többnyire nincsenek részletezve és sokszor még nevesítse sem a történelmi események, helyette korszakhatárokat adnak meg és azok körét határozzák meg, akikre emlékeztetni kívánnak. Definíciójukban hősökre és áldozatokra kívánnak emlékeztetni, így tekinthetjük őket hősi emlékeknek, és történelmi emlékeknek is, de, hogy I. világháborús hősi emlék kategóriájába is bele tartoznak-e, az már sokkal szubjektívebb kérdés. A gyűjtőmunka során a „nagyobb halmaz része a kisebb halmaz” elvet követve, illetve az emléket állítók szándékából kiindulva, ezeket a hősi emlékeket is belevettem a gyűjteménybe.

9. Kép Borsodivánka I-II. világháborús és 1848-as emlékmű; Abasár, az első közös hősi emlékmű, 1986

¹¹¹ Ezt a kényszerhelyzetet mutatja be érzékletesen Sulyok Dezső (1945-ben Pápa polgármestere) 1947-ben íródott memoárja, aminek ide vágó részletét Pótó János: Az emlékeztetés helyei, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 118. p., című könyvében ad közre.

¹¹² Az is tény, hogy ott, ahol hiányzott az I. világháború hőseire emlékeztető szobor, és állítottak centenáriumi emlékművet, azt kiegészítették az I. és II. világháború emléktáblájával. Összesen 17 ilyen emlékműről van jelenleg biztos információnk. (Adatbázis, szűrés: avatás = 1948)

A sorban utolsó vizsgálat alá vont emlékmű, mintegy keretbe zárva az eddig számba vett példákat, ismét egy személyhez kötődik. Mária Terézia hadvezérének, gróf Hadik András híres, Úri utcai szobráról van szó, amit ifj. Vastagh György az állatszobroiról is ismert szobrászművész készített 1936-ban.¹¹³ Az emlékmű fő tartalma formailag és szövegében is Hadik András, másodsorban pedig a róla elnevezett 3. huszárezred, az ezred alapítása óta elesett tagjainak állít emléket. Nincs tehát sem az I. világháború megnevezve, sem pedig az ott elesett katonák felsorolva. Szinte minden megyeszékhelyen áll külön ezred emlékmű a város hősi emléke mellett, amiknek a többségét az I. világháború kapcsán állítottak föl, a túlélő bajtársak kezdeményezésére.¹¹⁴ Ezek, ha fel is sorolják az ezred történetét, a világháború eseményeit helyezik az előtérbe szemben a Hadik szoborral. Érdeemes ezt a szobrot összevetni az elmúlt két évtizedben keletkezett „közös hősi emlékekkel”, hogy eldöntsük a besorolás kérdését. Az I. világháborúra utalás csak közvetett, az ezred alapítása és a szobor felavatása a két határ dátum, amibe természetesen a világháború is bele tartozik. Sőt ebben az esetben a valódi záró dátum 1918, hiszen a szobor felavatásáig nem történt harci cselekmény. A szobrot a „közös hősi emlékekkel” ellentétben nem a késő utókor állította, hanem a világháborúban részt vett túlélő bajtársak, ami fel is van tüntetve a szobor oldalán. Ez a két érv elegendő, hogy világháborús hősi emlékeknek is tekinthessük a művet. Ami pedig a formát illeti, számtalan I. világháborús hősi emlék van, ahol a szobor történelmi, vagy mitikus alakot ábrázol, gondoljunk csak Csaba vezérre Rákoscabán. A forma, a szöveges tartalom és az alapítók mellett, bizonyos esetekben az avatás dátuma és körülményei is meghatározóak lehetnek. A Hadik szobor esetében a felirat záró dátuma mellett, van még egy fontos „apró” utalás, ami egyértelműsíti az I. világháborúhoz való közvetlen kötődést. Ez nem más, mint az ezredjelvény, ami a legtöbb esetben kísérő szimbóluma a világháborús ezredemlékműveknek.¹¹⁵

Miután sorra vettem a legfontosabb eseteket, megvizsgáltam a hősi emlékként felmerülő háborús emlékeztetőket, végül összefoglalom a különböző kritériumokat.

I. világháborús hősi emlékeknek tekintem a kutatás során azokat a tárgyasult, maradandó anyagú és formájú alkotásokat, amelyek tartalmukban köthetőek az első világháborúhoz és az

¹¹³ A szobrot 1937. április 29-én avatták föl a kormányzó, Horthy Miklós jelenlétében.

¹¹⁴ A kevés kivétel egyike Szolnok, ahol a 68. gyalogezred emlékművét a XIX. Század második felében hozták létre, az I. világháború kapcsán pedig nem bővítették ki, hanem a várossal közösen egy új emlékművet állítottak.

¹¹⁵ Ezek a nem hivatalos jelvények a világháború alatt lettek népszerűek és terjedtek el a hadseregben, és bár hivatalos rangra nem emelkedtek, a hadvezetés hallgatólagos beleegyezését élvezték, akárcsak a mai hadseregekben kései utódaik.

ott elhunyt katonákhoz. Egyértelműen kifejezik az alapítók kegyeleti és emlékeztető szándékát a háború hősi halottai iránt, továbbá megjelenésükben és kifejezésükben a közösségi és nem csak a személyes emlékeztetés eszközeiként funkcionálnak. Sem az alapítói szándék tekintetében, sem pedig a tartalmi megjelenés szempontjából nem követelmény a fentiek önálló megjelenése, vagyis a hősi emlék tartalmát és funkcióját tekintve többféle is lehet, de az egyéb tulajdonságai nem befolyásolhatják az alapvető kegyeleti, emlékeztető funkciót. Azon speciális esetekben, amikor a fenti kritériumok alapján sem egyértelmű a besorolás, döntő fontossággal bír a befogadó közeg viszonyulása az emlékműhöz, amit legkönnyebben az emlékmű köré szerveződő ünnepek, események alapján lehet meghatározni.

Építészeti alkotás	Szobrászati alkotás	Emlékmű
Hősök Temploma	Hősök Szobra	Hősi Emlékmű
Hősök Kápolnája	Hősi Síremlék	Hősök Oltára
Hősök Kapuja	A nemzeti áldozatkészség helyi szobra	Hősi Oltárkép
Hősök Szobája	Szentháromság szobor	Hősök Harangja
Hősök Kilátója	Hősi Dombormű	Hősök Fala
Hősi Kriptá		Hősök Emlékládája
Hősök Kútja		Hősi Kereszt
Harangláb		Hősök Kopjafája
		Örökmécses
Emléktábla	Kertészeti alkotás	Intézmény
Egyszerű emléktábla	Hősök Temetője	Anya és Csecsemővédő Intézet
Emléktábla domborművel	Hősi Sírkert	Kiseddóvó
	Hősök Ligete	Hősök Háza
	Hősök Kertje	Hősök Emlékiskolája
	Hősök Fasora	

1. Táblázat Az I. világháború hősi emlékeinek fajtái megjelenésük szerint

Helységnevek és címek meghatározásának problematikája és szempontrendszer

A kutatásom tárgyát képező magyar vonatkozású hősi emlékek, bár egy időben és fogalmilag viszonylag jól behatárolható eseményhez kötődnek, nemcsak földrajzi elhelyezkedésük szerteágazósága, de időbeni megjelenésük eltolódása miatt is jelentős problémákat vetnek fel az azonosításukkal, és a mai társadalmi kötődésükkel kapcsolatban. Különösen igaz ez úgy, hogy még napjainkban is jönnek létre újabb és újabb hősi emlékek. Miben is rejlik a probléma és hogyan lehet feloldani az anomáliákat?

Először is meg kell határoznunk azt a szempontot, vagy szempontrendszert, ami alapján az I. világháborúhoz kapcsolódó hősi emlékeket vizsgáljuk. A formai kritériumokat már korábban kijelöltük, minden olyan tárgy, vagy objektum hősi emlékeknek számít, amit valamilyen társadalmi közösség, csoport, szervezet, intézmény számára hoztak létre, és konkrét összefüggésben van tartalmilag a háború áldozataival, valamint azokra való emlékeztetés céljából jött létre.

A következő fontos szempont, hogy földrajzilag mely közösségek, csoportok, szervezetek, intézmények hősi emlékeit tekintjük e vizsgálat tárgyának? Ezt is meghatároztuk, térben és időben elsősorban azon emlékek tartoznak ide, amelyek a mai Magyarország közigazgatási területén keletkeztek, tágabb körben pedig a Trianon előtti Magyarország közigazgatási területén létrejött magyar vonatkozású hősi emlékek.

A társadalmi közösségek, csoportok, szervezetek, intézmények azonban nem statikus egységek, hanem térben és időben folyamatosan változnak, mozgásban vannak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az általuk létrehozott emlékek helyzete, története, tartalma sem statikus, hanem a társadalmi mozgásokkal, eseményekkel együtt változik. Áthelyezik, kibővítik, átépítik, átnevezik és/vagy új tartalommal látják el, vagy egyszerűen lebontják, majd esetleg újraállítják őket.

Éppen ezért az emlékművek adatfelvételénél a legbonyolultabb feladat a hősi emlékek helyének és történetének a táblázatba foglalása volt.

A vizsgált egy évszázados időszak alatt (1914-től 2010-ig) a korábbi történelmi korokhoz képest is jóval több változás ment végbe a Kárpát-medencében, mind társadalmi, mind politikai, mind pedig közigazgatási, urbanizálódási szempontból, ami szintén nem könnyítette meg az adat-felvételezés egyértelmű szabályainak megalkotását.

A legtöbb hősi emléket nyilvánvalóan a társadalmi közösségek hozták létre, ezért kezdjük velük a sort. Társadalmi közösségeknek az egyszerűség kedvéért a közigazgatási egységeket tekintem a legkisebb községtől, a városokon, a főváros kerületein és a körjegyzőségeken át a megyéig.¹¹⁶ Az általuk létrehozott hősi emlékek jelentős részéről utólag is meg tudjuk állapítani, hogy mely közösség számára készültek, ezt leggyakrabban feltüntették az emlékművön, vagy annak elhelyezkedése utal erre.¹¹⁷

¹¹⁶ A tanyasi társulások, puszták, majorok és egyéb bel- és külterületek szintén ebbe a körbe tartoznak.

¹¹⁷ Az emlékművek, ha áthelyezték is, a rajtuk elhelyezett szöveg alapján azonosíthatóak. A többi esetben (épület, emlékpark, temető, stb.) az áthelyezés, átépítés a legritkább esetben történt, így már statisztikai okokból sem okoznak problémát.

10. Kép BSZKRT hősi halottai, amit a cég logója és a helyszín (BKV remiz) segít meghatározni források hiányában

A települések urbanisztikai fejlődése és a politikai változások magukkal hozták a közigazgatási rendszer teljes átalakulását, ráadásul a vizsgált korszakban ez többször is megtörtént. Ennek következtében településeket vontak össze, majd választottak szét, új települések jöttek létre, valamint gyakran a nagyobb települések magukba olvasztották a környező területek lakóközösségeit.

A két világháború után lezajlott területi és politikai változások gyakorlatilag a teljes közigazgatási rendszert átalakították, új megyéket kellett létrehozni és az ország belsejében, amit nem érintett oly mértékben a területvesztés, is új megyehatárokat húztak az arányosság kedvéért. Mindennek következtében a közigazgatási határok mellett, a települések elnevezései is többször változtak a 20. században. Az elcsatolt területeken, pedig még nagyobb volt a változás, hiszen az újonnan létrejövő államok a települések neveit, minden esetben, az új államnyelvekre fordítva alakították át.

A nem lakóközösségi alapon szerveződő egyéb társadalmi csoportok, szervezetek, intézmények hősi emlékeinél is szintén beleütközünk hasonló jellegű problémákba. Az ilyen közösségek nyilvánvalóan ugyanúgy változnak, alakulnak, megszűnnek, és újra létrejönnek, mint minden emberek által létrehozott társulás. Az általuk létrehozott hősi emlékek kötődése még bonyolultabb, mint a települések emlékműveinél láttuk. Egyrészt kötődnek az alapító szervezethez, másrészt jellemzően kötődhetnek egy építészeti objektumhoz is, amelynek megint csak külön története van, végül kötődnek egy településhez, amely helyet biztosított a számukra. Tehát ebben az esetben hármas kötődésről kell beszélni és mindhárom szempontból meg kell vizsgálni ezeknek a hősi emlékek történetét. Nézzünk néhány példát a probléma jobb szemléltetése kedvéért.

Nagyobb katonai egységek, jellemzően a gyalogság és a lovasság esetében ezredek, tüzéreknél dandárok, a speciális alakulatoknál pedig a zászlóaljok azok, amelyeknek háborút túlélő tagjai emlékműveket emeltek elesett bajtársaik emlékére. A katonai egységek emlékművei értelemszerűen a toborzási körzeteikhez, ill. a laktanyáikhoz köthetőek. Az első világháború után több ezred kényszerűen megszűnt a békediktátum hatására, ill. sok körzet az új határokon kívülre esett. Így az emlékművek már felállításukkor is csak tartalmilag kötődtek egy-egy katonai körzet lakosságához, helyileg a megmaradt országrészen belül nyílt csak lehetőség felállításukra (Komárom; Budapest Hadimúzeum, ill. Helyőrségi templom a várban).

11. Kép A trianoni békeszerződés után határon túlra került ezredek hősi emléktáblái

Köz és egyházi intézmények, iskolák, hivatalok, de magánkézben lévő nagyobb vállalatok is nagy számban állítottak emlékműveket, jellemzően a mai Magyarország területén. Ezek szintén egy településhez, azon belül pedig egy épülethez kapcsolódtak. Mind a katonai, mind pedig utóbbi intézményekre jellemző, hogy a vizsgált száz év során legtöbb esetben megszűntek, átalakultak, így az emlékművet alapítók és a fenntartó intézmény, még történetileg sem kapcsolódik egymáshoz. Szintén előfordult, hogy az alapító szervezetet először csak átköltöztették, majd később meg is szüntették. Amíg létezett az intézmény, addig, ha mozdítható volt az emlékműve, rendszerint magával vitte az új székhelyére. Így

előfordul, hogy egy már nem létező csoport, szervezet, intézmény emlékművét az alapításhoz képest földrajzilag ma már más helyen találjuk meg.¹¹⁸

A hősi emlékek adatbázisában minden esetben az emlékművek eredeti felállítási helyét vettem alapvető adatnak, és külön került jelölésre az esetleges helynév vagy címváltozás / változások. Bár ez első hallásra evidensnek tűnik, a települések neveinél ez mégsem ilyen egyszerű feladat, mivel fontos, hogy ne csak időben, de térben is el tudjuk térképészetileg helyezni az emlékműveket. Mivel a több mint 3500 I. világháborús hősi emlék közel száz év alatt jött létre, így azok eredeti helyének feltüntetésével, egy soha nem látott, egységesen értelmezhetetlen településlista keletkezett. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy számos emlékművön nem tüntették fel az emlékmű helyét és írásos dokumentumok sem mindenhol kerültek elő az alapításukról. Így kénytelenek vagyunk hozzárendelni őket egy településnévhez. Ehhez a munkához szerencsére ma már rendelkezésre áll néhány kiváló, ha nem is tökéletes történeti helységnévtár. Jelen kutatáshoz Gyalay Mihály által szerkesztett Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon adatbázisát vettem alapul, mivel ez amellet, hogy történeti síkon követi végig az egyes települések név és közigazgatási változásait, tartalmazza az 1913-ben készült helységnévtárat is.¹¹⁹ Utóbbi azért nélkülözhetetlen, mivel a 20. század első felének legrészletesebb felmérése, így minden bel- és külterületi név, puszta, major, dűlő megtalálható benne, ami egységesen más forrásból ma már nem lelhető fel. Szintén felhasználtam az 1940 és 1944 között készült 1:50,000 léptékű katonai térképfelmérést, azonban ennek helységnévanyagával óvatosan kell bánni, mivel gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja a települések eredeti, helyben használt nemzetiségi elnevezéseit, helyettük mesterségesen kreált magyar névváltozatokat jelöl.¹²⁰

A helységnévlexikon segítségével tehát meg lehet határozni a település megnevezését, amennyiben tudjuk a hősi emlék felavatásának pontos időpontját. Amennyiben ez sem állt

---

¹¹⁸ 1935. június 16-án avatták, a Kerepesi úti Ferenc József lovassági laktanyában a „háborúban elpusztult lovak emlékművét”. 1945 után, a harcoktól megrongálódott állapotban a szobor átkerült a Hűvösvölgyi úti laktanyába, a Hidász utcában működő Bp. Honvéd SE lovardájába. A HM 2001-ben lebontatta és felújította, majd 2005. márciusában újra felállították, ezúttal a XXII. ker. Művelődési Otthona mögött. 2011. május 1-én felújítva újraállították Kiskunhalason is. (Prohászka László: Szoborhistoriák. Budapest, 76. p.; Emlékek a hadak útja mentén II., i.m. 80. p.)

¹¹⁹ Gyalay Mihály, Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon, Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2006.; Magyarország 1914-es helységnévtára, georeferált térképpel, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum - Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2006.

¹²⁰ Magyarország topográfiai térképe a második világháború időszakából, Tanulmányok, Jankó Annamária: Magyarország térképe 1940-1944 között 1:50,000. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2009.

rendelkezésünkre, ott jobb híján, általános szabályként a mai településnevet kellett feltüntetni. Budapest esetében az egyes emlékművek beazonosítása jóval nagyobb kihívást jelentett, mivel a főváros a vizsgált időszakban robbanásszerű változásokon ment át, a kerületi beosztása is módosult és önmagában több mint száz hősi emlékeknek ad helyet. Ehhez az azonosításhoz egy teljes történeti utcanévtárra lenne szükség, ami jelenleg csak a belső kerületekre készült el. A korabeli utcanevek beazonosításához a megoldást ismét egy történeti térkép adatbázis adta, amely Budapest összes fellelhető térképét tartalmazza a 20. század időszakából és a belső kerületekhez történeti utcanév kereső is társul.¹²¹

Címazonosítás a mai Magyarország területén található hősi emlékeknél

Ahhoz, hogy lehetőség legyen az adatbázisban szereplő 3556 hősi emlék egységes térképészeti megjelenítésére, ami nélkül a visszakeresés, beazonosítás gyakorlatilag lehetetlen lenne, közös nevezőre kellett hoznunk a kutatás során keletkezett településnév listát a mai aktuális helységnévtárral. Mivel azonban a Gyalay féle helységnévlexikon az 1980 év állapotát veszi alapul, jelen feladat megoldására nem alkalmas.

Meglepő módon a KSH által közzétett legfrissebb, a Magyar Köztársaság Helységnévtára, 2009 internetes hivatalos adatbázis sem mutatkozott kellően részletesnek, a településnevek mai konverziójához egy részletesebb autóstérkép és a Google Maps névtárát kellett használnom.¹²² Utóbbi hangsúlyozottan csupán a feladatmegoldás, beazonosítások gyorsításához, ill. a térképi megjelenítéshez használtam, mivel közel sem hibátlan a helységnévtára.

Az egyes hősi emlékekhez tehát sok esetben több településnév, vagy több cím tartozik. Első helyen mindig a ma aktuális helységnév szerepel praktikussági okokból, hiszen a felhasználónak a legegyszerűbb és leggyakoribb kiindulási alap a ma ismert névváltozat. Amennyiben a hősi emlék felállítása óta változott a közigazgatási beosztás, a mai nevet zárójelben újabb helységnév/nevek követhetik, ami kétféle lehet:

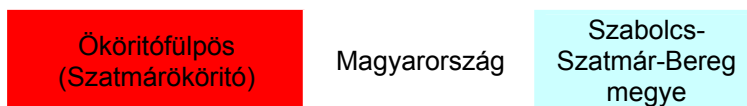
---

¹²¹ Fabó Bea (szerk.): Buda és Pest történeti topográfiaja adatbázis. Budapest Főváros Levéltára – Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2010.

¹²² Autóatlasz Magyarország 1:250,000. Budapest 1:27,500. Dimap Bt., Budapest, 2007.

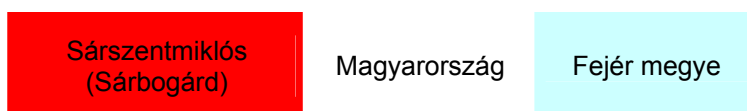
1. Az eredeti, a felállítás időpontjában hivatalos helységnév, ami ma már nem létezik.¹²³

Példa: Szatmárökörítő, ma Ökörítőfülpös, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, belterületként sem szerepel a neve a hivatalos településnévtárban. (Adatbázis 2841. hősi emlék)

2. Mai településnév, amihez hozzácsatolták közigazgatásilag az eredeti települést, ami ma is létezik, de csak belterületként, korlátozott, vagy önálló közigazgatás nélkül.

Példa: Sárszentmiklós, ma Sárbogárd település része, Fejér megyében, a hivatalos településnévtár belterületként említi. Sárbogárd önálló településként létezett korábban a két világháború között, de nem állított saját emlékművet, amit külön fel lehetne tüntetni. (Adatbázis 2648. hősi emlék)

A címek esetében a helyszínről (cím, épület stb.) származó források határozzák meg a közölt adatokat és azok sorrendjét. Mivel ezen információk jóval hiányosabbak, ill. pontatlanabbak a községekben, mint a városokban, így az adatszerkezet sem egységes. Legtöbb esetben a kisebb települések emlékműveinek forrásai, ha egyáltalán vannak, pontos cím helyett csupán a helyszínt határozzák meg valamilyen jellegzetes épülethez, vagy objektumhoz viszonyítva, pl. templom mellett, piactéren, temetőben, községháza előtt, iskola falán stb..

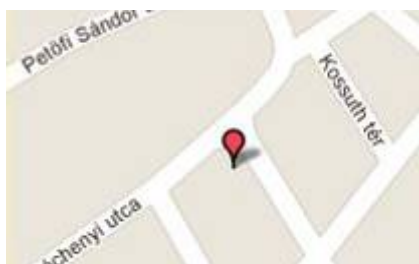
Legtöbb esetben a jelenleg rendelkezésünkre álló fotók (korabeli, mai) segítenek kizárólag a tájékozódásban, így a korabeli és mai címek, helymeghatározások vegyesen szerepelnek az adatbázisban. Ez azt vonja maga után, hogy jelen állapotban a hősi emlékek térképi megjelenítése nem lehet automatikus, a rendelkezésre álló információk alapján, kézzel kell elhelyezni azokat a térképen.¹²⁴

¹²³ Kisebbségi települések, amelyek ma már nem léteznek, gyakran közös emléket állítottak, ilyen esetben több név is szerepelhet második helyen.

¹²⁴ Amennyiben ismerjük a hősi emlék koordinátáit, vagy pontos címét, egy címlistával rendelkező geoinformatikai térképprogramba (Adatbázis honlapunk esetében a Google Maps alkalmazás) automatikusan beépíthetjük. Ellenkező esetben a térképi jelölőpontot kézzel helyezzük el a térképen. Miután a hősi emlékek, ha jellegükönél fogva nem kapcsolódnak épülethez, vagy más épített objektumhoz, nem határozhatóak meg pontos

A nagyobb települések esetében, amennyiben rendelkezésre áll információ, első helyen a korabeli cím, helymeghatározás került megnevezésre és ezt követi a mai.¹²⁵ Az önálló emlékművek, szobrok meghatározása, ha néha komoly kutatómunka is kellett hozzá, néhány kivételtől eltekintve, ma is pontosan meghatározható. A városokban jellemző módon az önálló építészeti megoldású emlékek mellett, a különböző csoportok, szervezetek, intézmények emléktáblái is nagy számban megtalálhatóak, amelyek helyszíneinek beazonosítása már nem minden esetben volt lehetséges teljes pontossággal. Előfordul, hogy csak egy épületről tudunk, pontos cím nélkül, ami ma már nem létezik, vagy megváltozott a funkciója és nem lehet külön helytörténeti, levéltári kutatások nélkül kideríteni, hogy hol állt.¹²⁶ Az esetek többségében az a gyakori, hogy az objektum mai címét be tudjuk azonosítani, de a régi utcaneveket nem.

A néhol hiányos címadatok ellenére, a fent felvázolt szempontok szerint összeállított hősi emlék címlista alapján, a kutatás eredményeit egységesen térképészetileg is meg lehet jeleníteni. A rendelkezésre álló digitális georeferált történelmi térképek segítségével pedig a jövőben nemcsak a mai, hanem a korabeli térképeken is megjeleníthetővé válhat a hősi emlékek eloszlása a Kárpát-medencében, akár időszakokra bontott változatban is.

3. ábra Az emlékművek térbeli ábrázolása a Google Maps térkép alkalmazás segítségével

A helységnevek és a cím megjelölések mellett jelentős és megnyugtató módon nem is feloldható a megyei közigazgatási rendszer jelölése az adatfelvételnél. Ahogy a fejezet elején

---

címmel. Ezért a manuális térképi elhelyezés, bár rengeteg munkával jár, de esetenként pontosabb eredményt adhat.

¹²⁵ A sorrend oka az, hogy az emlékművet a korabeli források alapján lehet azonosítani, így manuálisan is gyorsabban megtalálható az adatbázisban. Másrészt a hely sokszor járulékos jelentéssel ruházta föl az emlékművet, ami egy esetleges áthelyezés során értelemeszerűen megszűnt.

¹²⁶ Városok esetén minden hősi emléknél sor került, a lehetőségek függvényében különböző mélységű helytörténeti kutatásokra, ám a téma nagysága és a kutatási kapacitásom behatároltsága miatt, „csupán” a település és az adott intézmények történeti szakirodalmának feldolgozására nyílt lehetőség. Példa: Sümeg, Iparoskör emléktábla a székházuk falán. (Adatbázis 2777. hősi emlék)

kitértünk rá, a két háború kapcsán történt jelentős, többszöri területi változás és az ország politikai berendezkedésének szintén többszöri gyökeres megváltozása a vizsgált időszakban, a településnevekhez hasonló problémákat vet fel. Ahhoz, hogy a különböző időszakokban készült hősi emlékek adatait úgy tudjuk rögzíteni, hogy egységesen is valamiféleképpen értelmezhetőek legyenek, a településnevekhez hasonlóan, hozzá kell rendelnünk őket egy adott közigazgatási állapothoz. Miután a településneveknél a közös nevező a mai közigazgatási helyzet volt, a megyék megnevezésénél is ezt kellett használni.

A közigazgatási rendszer problematikája

Az I. világháború előtti utolsó nagy közigazgatási reform 1876 és 1881 között zajlott le, aminek kapcsán átalakult vármegyebeosztás már nem változott meg a háború végéig.¹²⁷ Ebben a rendszerben változást először az 1920. június 4-én létrejött Trianoni béke hozott. A területvesztés kapcsán átszervezett közigazgatási beosztás 25 vármegyére és ezek részeként 210 járásra osztotta a megmaradt területeket, amely beosztás egészen 1938 novemberéig állt fent. Magyarország 63 vármegyéje közül csak tíz maradt területileg ép, az ország 12511 helysége közül pedig csupán 3543 város és község maradt a határokon belül.¹²⁸ 1938 és 1941 között a visszacsatolt területek kapcsán a vármegyék száma 41-re nőtt, valamint létrejött a Kárpátaljai Kormányzóság (KAK), ami további három kirendeltségre oszlott. A közel 80%-kal megnövekedett területű ország 431 járással és ezen belül 7014 önálló településsel rendelkezett. A második világháborút követően kisebb módosításokkal, de visszaállt ideiglenesen a 25, 1938 előtti megyebeosztás és a 14 törvényhatósági jogkörű város, de a párizsi békeszerződést követően megszűnt ennek ideiglenes volta. Az ország területi kijelölését immár véglegesnek tekintő új politikai vezetés hozzálátott a közigazgatás átszervezéséhez, ami 1950-re valósult meg. Létrejött a mai 19 megye és Budapest közigazgatási tagolása.¹²⁹ A tanácsrendszer kialakításával lényegesen, 3549-ről 3151-re

¹²⁷ Az 1876. évi rendezés során a vármegyék száma még 65 volt. Később az 1880: LX. tc. 5.§ Krassó és Szörény, majd az 1881: LXIV. tc. 4.§ Abaúj és Torna vármegyéket egyesítette. Kiskunság a volt Hármaskerületből Pest-Pilis-Solt-Kiskun, míg a Nagykunság és a Jászság az újonnan életre hívott Jász-Nagykun-Szolnok vármegye részévé lett. A Hajdu-kerület beleolvadt Bihar és Szabolcs vármegyék apróbb területrészeiből ekkor kialakított Hajdú vármegyébe. (Gyalay: A közigazgatás területi beosztásának alakulása 1867-1944 között. In: Magyarország közigazgatási helységnévtára. idézett adatbázis)

¹²⁸ Az ezeréves Magyarország. Pesti Hirlap Rt., Budapest, 1939.

¹²⁹ Gyalay: Területkörök, Közigazgatási beosztások. In: Magyarország közigazgatási helységnévtára adatbázis. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2006.

csökkent az önálló közigazgatású települések száma. Ettől kezdve csupán kisebb mértékű átalakításokra került sor egy-egy település megyék közötti átsorolásával kapcsolatban.¹³⁰

Közigazgatás	1880 - 1918	1920 - 1938	1938 - 1944	1950-től
megyék	63	25	41	20
járások	522	210	431	150
települések	12511	3549 ¹³¹	7014	3151

2. Táblázat Magyarország közigazgatási változásai a 20. században

Az adatbázisban szereplő hősí emlékek településnevei és a hozzájuk rendelt megyék megnevezései tehát, a mai helyzetük szerinti meghatározás, ami különösen a már nem létező emlékművek esetében mindenképpen anakronisztikus helyzetet teremt. Ezt a problémát ugyanúgy lehet feloldani, mint a településneveknél, vagyis minden hősí emlékhöz a felállítás dátuma szerinti közigazgatási terület megnevezését is oda kell írni. Míg a településnevek esetében az értelmezés miatt kénytelen voltam ezt minden esetben megtenni, ahol zavart okozott volna a névkonkordancia hiánya, addig a megyék elnevezése nem befolyásolja az emlékmű pontos földrajzi azonosítását. Csupán a történeti hűség pontosabb leképezését jelentheti. A feladat nagyságából adódóan erre jelen kutatás kapcsán nem volt kapacitásom, de a kutatási adatbázis és a belőle generált adatbázis honlap úgy lett elkészítve, hogy ilyen és egyéb szempontok szerint is lehessen bővíteni a későbbiekben azt. A mai közigazgatáshoz való viszonyulás a kutatómunka technikai oldaláról nézve nagy könnyebbséget jelent, sokkal gyorsabbá teszi a beazonosítást és az adatok táblázatba foglalását.¹³²

Addig, amíg elkészül minden településre ez a pontos megyei konkordancia, fontos, hogy gyűjteményi szinten történetileg értelmezhető statisztikai adatokat tudjunk kiolvasni a kutatási adatbázisból. Ezért külön összehasonlító elemzéseket készítettem a Gyalay féle történeti helységnevélexikon adatbázis segítségével arról, hogy hogyan alakult a visszacsatolt területekkel bővített Magyarország településeinek megoszlása, az 1950-ben létrejött új

¹³⁰ Hencz Aurél: Területrendezési törekvések Magyarországon. KJK, Budapest, 1973. 529-534. p., valamint A minisztertanács 144/1950. (V. 20.) M. T. számú rendelete a járások területének rendezéséről; A belügyminiszter 5.201/11/II-1/1950. (III. 12.) B. M. számú rendelete a minisztertanácsnak a megyék nevének, székhelyének és területének megállapításáról szóló 4.343/1949. (XII. 14.) M. T. számú rendelete egyes rendelkezéseinek hatálybaléptetése és végrehajtása tárgyában.

¹³¹ Saját kutatási számadat.

¹³² Mint később látni fogjuk, a határon túli települések esetében, többek között kísérlet képen is a Horthy-kor megyerendszerét használtam, ami a gyakorlatban lassabb munkát eredményezett, de jobban megfelel a történeti hűségnek és magyar kutatók számára is gyorsabb azonosítást tesz lehetővé.

megyerendszerben, illetve a határon túlra került területek tekintetében (a teljes táblázatot lásd a mellékletben).

Megyék	Mai Magyarország területén a Horthy-kor települései	Mai Magyarország települései
Bács-Kiskun megye	83	119
Baranya megye	367	301
Békés megye	54	75
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	419	358
Budapest	21	
Csongrád megye	44	60
Fejér megye	107	108
Győr-Moson-Sopron megye	214	182
Hajdú-Bihar megye	75	82
Heves megye	119	121
Jász-Nagykun-Szolnok megye	64	78
Komárom-Esztergom megye	81	76
Nógrád megye	144	131
Pest megye	191	187
Somogy megye	259	245
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	272	229
Tolna megye	123	109
Vas megye	313	216
Veszprém megye	298	217
Zala megye	301	257
Összesen	3549	3151

3. Táblázat Összehasonlító táblázat a közigazgatási beosztás változásairól

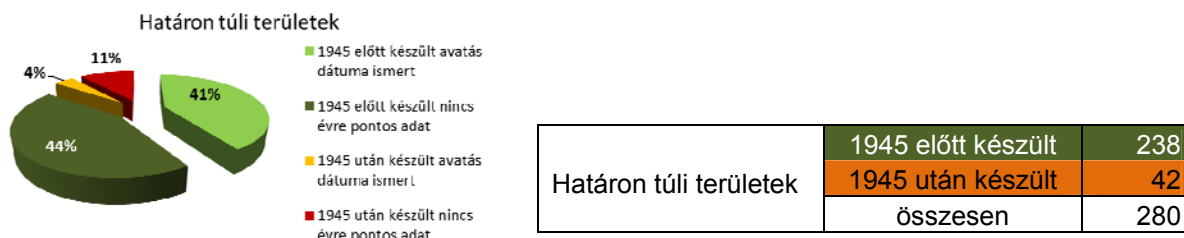
A 3. számú táblázat második oszlopa azt mutatja, hogy a Horthy-korszakban önálló települések, ma melyik megye területén találhatóak. A megyei bontással közölt településszámok segítségével, az I. világháború hősi emlékeinek első keletkezési periódusából (1914-1945) kaphatunk így releváns információkat arról, hogy a közösségek milyen arányban állítottak emlékműveket az ország, illetve a megyék területén. Az is látható a táblázatból, hogy több mint 10%-kal kevesebb a mai önálló települések száma a Horthy-korszakhoz képest, amit eddig az emlékmű-kutatások kapcsán a korábbi elemzések figyelmen kívül hagytak.

Címbizonyítás a határon túli területeken

Míg a kutatás fő területén, Magyarországon a címbizonyításnál a közös nevező a mai közigazgatási beosztás, addig a határon túli területek hősi emlékműveinek meghatározásánál

nincs értelme a mai közigazgatást alapul venni. Az emlékműveket ugyanis az általunk vizsgált minden esetben magyar közösségek hozták létre. Az új közigazgatás pedig Székelyföld kivételével nem kapcsolódik a magyar etnikumhoz. Másrészt, bár 1945 után is jöttek létre hősi emlékek (ezek elsősorban 1989 utánra tehetőek) de a jelenleg ismert 280 határon túli hősi emlék 85%-a a magyar közigazgatási impérium időszakára tehető.

4. ábra Határon túli területek hősi emlékeinek megoszlása felállításuk dátuma szerint

Harmadrészt, ezek földrajzi eloszlása is elsősorban a visszacsatolt területekre tehető, tehát történeti szempontból is kapcsolódnak a magyarországi emlékművekhez. Mindössze 15 hősi emlékről tudunk jelenleg, amelyek az egykor visszacsatolt területeken kívül esnek, ami kevesebb, mint 6%-ot jelent.¹³³ Ezekből a tényekből kiindulva a megyei közigazgatás esetén, az 1938-1944 között érvényben lévő vármegyerendszert vettem alapul az Adatbázisba történő adatfelvételnél, mint közös platform. A településnevek meghatározásánál a következetesség kedvéért szintén a korabeli névváltozatot tekintetem kiindulópontnak. A kevés számú emlékmű miatt ritka eset, de a nagyvárosoknál itt is előfordul, hogy beolvasztottak néhány kisebb települést. Ilyen esetekben az adatfelvételnél, a mai közigazgatási önállósággal bíró, beolvasztó település neve került előre, és utána zárójelben következik az eredeti település neve. A településneveknél minden esetben az eredeti, döntő többségben magyar megfelelőt használtam.¹³⁴

Felsőpatony (Benkepatony)	SZLOVÁKIA	Pozsony vármegye
------------------------------	-----------	---------------------

¹³³ Szinte biztos, hogy ennél több hősi emlékről lehet szó, de a határon túli emlékművekről a korabeli hírügynökségi forrásokon kívül csak terepmunkával lehetne információkat szerezni, ill. a korabeli magyar nyelvű sajtótermékek feldolgozásával. Ezekből viszont jóval kevesebb van, mint a magyarországi területeken. Az online adatbázis honlap segítségével mindenesetre egy új eszköz is a kezünkbe kerül majd, hogy felvegyük a kapcsolatot a határon túli helytörténészekkel, lokálpatriótákkal, aki helyben jóval több forráshoz tudnak hozzáférni.

¹³⁴ A határon túli települések cellasorai az Excel táblázatban kitöltő szín nélkül szerepelnek az egyszerűbb és gyorsabb elkülöníthetőség okán. (Adatbázis 941. emlékmű)

Az emlékműszobrászat előzményei hazánkban és Európában

Az I. világháború kapcsán, Magyarországon megjelenő hősi emlékek mind számukat, mind megjelenésüket, de leginkább funkciójukat tekintve jelentősen eltértek a korábbi köztéri, vagy egyéb emlékmű jellegű alkotásoktól. Ugyanakkor nem a semmiből keletkeztek, hanem különböző szobrászati ágak több évszázados szerves fejlődésének eredményeként, mintegy azok egyvelegeként jöttek létre. Ahhoz, hogy megértsük ezeknek a hősi emlékeknek a kialakulását, összetett jelképrendszerét és formavilágát, érdemes áttekinteni az emlékműszobrászat európai és hazai történetének előzményeit.

18-20. században az emlékművek jelentős része „nemzeti emlékmű”, az aktuális politikai rendszer hivatalos politikáját, nemzeti ideológiáját testesítette meg. A nemzeti emlékművek típusai Thomas Nipperdey tipologizálása alapján kerültek először részletes meghatározásra, amelyet a nemzetközi és a hazai szakirodalom is átvett.¹³⁵ Nipperdey által elkülönített típusok abból a szempontból is érdekesek, hogy szinte minden elemük visszaköszön valamilyen formában a hazai hősi emlékművek formavilágában, függetlenül attól, hogy az emlékműszobrászat melyik korszakát képviselték.

Nemzeti emlékműszobrászat típusai Európában

Legnagyobb hagyománya a monarchikus, dinasztikus-nemzeti emlékműveknek van, amelyek a reneszánsztól kezdve az uralkodók dicsőítését voltak hivatva közvetíteni. Ezzel szorosan összefügg az uralkodót reprezentáló állami, vagy hivatalos portrék, az ún. „effigiesek” használata. Ezek elsősorban halotti szertartásokon reprezentálták az uralkodó és hatalmának halhatatlanságát (Julius Caesar óta él a mondás: „dignitas non moritur”). Később ilyen portrék felkerültek az ideiglenesen felállított gyászkapukra is. Az alkalmi gyászarchitektúrákból alakultak ki, a már tartós anyagokból készült dicsőítő monumentumok, amelyeken az *uralkodót általában lovon ábrázolták, amint eltiporja ellenségeit.*

A másik jellemző ábrázolásmód a *dicsőséges hadvezér* volt. Ezen megjelenítési formák sokáig uralkodói privilégiumnak számítottak, Franciaországban egészen a 18. század végéig maradt meg. A változás Angliából indult ki, ahol az uralkodók mellett nemcsak hadvezéreket, államférfikat, hanem költőket is gyakran megörökítettek. Ennek hatására 18. század végén, a

¹³⁵ Thomas Nipperdey: Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland. In: 19. Jahrhundert. Historische Zeitschrift. München, Bd. 206. Heft 3. 1968. 529-585. p.

kontinensen is megjelentek a „humanizált emlékművek”, s gyors virágzásnak indultak, különösen azok, amelyek a költői, vagy általános *emberi génusz* tiszteletét hirdették. Például a wörlitzi parkban felállított Rousseau-szobor, amit rengeteg helyen leutánoztak.¹³⁶ Ez később visszahatott az uralkodói emlékművekre, ezek már nemcsak uralkodó hatalmát, de személyes génuszát is igyekeztek megjeleníteni. A felvilágosult abszolutista uralkodók már, mint népük génuszai jelennek meg a korabeli ábrázolásokon, pl.: Franz Zauner II. József emlékműve, ami tudatosan utánozza Marcus Aurelius filozófus császár híres szobrát.

A nemzeti-dinasztikus emlékművek típusához kapcsolódnak azon *hadvezérek*, vagy *hősök* emlékművei is, akiknek a dinasztiaért, vagy a monarchiaért vállalt tetteit glorifikálták.

Az emlékművek további típusa az *emléktemplom*. Ennek első példája a párizsi Szent Genovéva-templomból kialakított Pantheon, amit a nemzeti hősök emlékének szenteltek. Ehhez kapcsolódott egy ünnepélyes temetési rituálé is, ami tovább erősítette a mondanivaló szuggesztív kifejezését. Az emléktemplomok elősegítették az emlékművek szakrális jellegének, tiszteletének kialakulását. A tisztelet mértéke már nem a külső formáktól, hanem a belső üzenettől függött. A figurális művek kialakításában ezután gyakran érvényesült a Pantheon-gondolat, a templomszerű kiképzés igénye is.

Következő kialakult típus a *történeti-kulturális emlékművek* csoportja. Ezek a nemzet szellemi nagyjain keresztül a nemzeti erényeket, a nemzetet magát testesítik meg. Német nyelvterületen és Közép-Kelet Európában még politikai töltet is kapcsolódik hozzájuk, például kisebbségben, vagy többségben élő népcsoportok összetartozását szimbolizálták (Goethe, Schiller-szobrok a német nyelvterületen).

Viszonylag egyedi jelenségnek tekinthető a 19. század elején a „*nemzeti-demokratikus*” emlékművek, amelyek hőse nem csak az uralkodó, hanem a szimbolikusan megfogalmazott nép. Jellegzetes példája a lipcsei „népek csatája” emlékmű. Ilyen emlékműből kevés készült a 19. században, mert kellett hozzá az uralkodó politikai érdekezése is, ami csak válságos társadalmi helyzetekben volt tetten érhető. A Nipperdey által felvázolt típusok Magyarországon gyakran kevert formában jelentek meg. Nyilvánvalóan hatottak rájuk a Monarchia koronátartományaiban állított dinasztikus emlékművek, amelyeken az uralkodókat „polgáris” magatartás jellemezte, pl.: Ferenc József Burggarten-ben 1904-ben felállított szobra. A polgáris ábrázolás fontos, de nem általános érvényű mozzanata a Habsburg uralkodói ideológiának ebben az időszakban.¹³⁷ Magyarországon ezek a folyamatok a

¹³⁶ Sinkó Katalin: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 6. p.

¹³⁷ Sinkó Katalin: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 8. p.

társadalom fejlettségi szintjéből kifolyólag időben eltolódva jelentek meg, amit a vesztes szabadságharc tovább késleltetett.

12. Kép Lodovico Sforza effigiése (1497); Rousseau szobor (Wörlitz Park); A népek csatája emlékmű (Liptse)

Nemzeti emlékműszobrászat kezdetei Magyarországon

A reformkorig nem beszélhetünk a magyar köztereken világi jellegű köztéri szobrászatról. Szakrális tárgyúakról annál inkább. Az alföld török alóli felszabadulását, majd benépesítését követően a katolikus vallás elterjedésének területein a 17. század végétől, a 18. század elejétől jelennek meg a jellegzetes vallásos tárgyú emlékszobrok. Hazánkban német mintára terjedtek el a német nyelvterület déli tartományaiban igen népszerű szentek szobrai. Előbb a pestisjárványok szomorú emlékezetére emelt *Szentháromság-emlékek*, majd a kialakult Mária-kultusz nyomán a *Mária-szobrok*, emlékkeresztek jelennek meg az utak, temetők mentén. Ezek a köztéri vallásos emlékművek, - azaz inkább kegytárgyak - aligha tekinthetők a nemzeti karakter megnyilvánulásának, sokkal inkább az európai katolicizmus jellegzetes emlékei.

A 19. század derekán a nemzeti függetlenségi küzdelmek erővonalai mentén bontakozik ki a világi emlékműállítás igénye. A köztereket addig a Habsburg dinasztikus ideológia uralta, amely az államvallásként funkcionáló katolicizmus emlékműveinek elterjedését megengedte, viszont a nemzeti szellemű emlékművek felállításának gondolata a század derekáig fel sem vetődhetett. A Habsburg-ház pogányság ellen vívott harcainak és egyházhűségének sajátos emlékjeleiként jelentek viszont meg például az „*Immaculata*” szobrok (Pozsony, Győr,

Sopron, Esztergom, Pest, Buda, Tata, Kassa, stb.).¹³⁸ Ezek mintája elsősorban a bécsi III. Ferdinánd által állított Immaculata oszlop volt.

Mivel Magyarország és a dinasztia kapcsolata sokáig igen feszült volt, így viszonylag kevés uralkodóházi szobrot állítottak fel nálunk. A dinasztikus gondolattal Magyarországon korábban inkább a nemesi virtus kapcsolódott össze. A dinasztikus-nemzeti emlékművek többnyire nemesi-nemzeti momentumként jelennek meg: „a hazáért és a királyért” címszó alatt. Ezen műalkotásokon mindig megjelenik a nemesi kiváltságok tiszteletben tartása, ami tulajdonképpen az alapja a magyar nemesi lojalitásnak.

Érdekes módon ezzel egy erős ideológiai kontraszt képződött a magyarországi és a tartományi dinasztikus szobroknál. A Bécsben megjelent ábrázolások jelentős részénél az alattvalóiért áldozatot hozó, nagylelkű uralkodó imágója jelenik meg, míg nálunk a királyért és a hazáért önmagát feláldozó nemes eszménye uralkodik.

A 19. század nemzeti ébredése, az erőszakos dinasztikus egységesítő politikával szemben elősegítette, hogy a monarchia népei saját nemzeti panteonokat alakítsanak ki. A magyaroknál, az eddigiek folyományaként egy *nemesi-nemzeti panteon* jött létre. E két ellentétes törekvésnek az lett az eredménye, hogy számos híres magyar, pl.: Zrínyi, vagy a Hunyadiak bekerültek a Monarchia egységes panteonjába, míg néhány birodalmi nagyságot, így Savoyai Jenőt is piedesztálra emelték Magyarországon.¹³⁹

A nemzeteszményt kifejező emlékművek tervével több magyar képzőművész és közéleti személy is foglalkozott, köztük Ferenczy István is. Mátyás király emlékművének tervét dédelgette, amely történelmi emlékműszobrászatunk első nagyszabású, hazai mestertől származó alkotás lett volna. A Mátyás-emlékmű a *nemzeti génusz historizált változatának* készült, sajátos elegyként a nemzeti-dinasztikus és a nemzeti-génusz gondolatú monumentumoknak. A Mátyás-emlékmű kudarcra ítéltetett, mivel kivitelezésének anyagi háttere oly nagy volt, hogy annak finanszírozását senki nem vállalta föl. A megvalósításához még nem érkezett el az idő, politikai értelemben pedig különösen nem.¹⁴⁰ Érdekes lesz látni, ahogy egy fél évszázaddal később a Nemzeti áldozatkészség szobraként, új tartalommal megtöltve valósul meg ez az elképzelés.

A magyar szabadságharc elbukásával a kiegyezésig elnapolódott a nemzeti emlékműszobrászat megteremtésének ügye. A kiegyezés ténye ugyanakkor teret engedett a

¹³⁸ Tóth Attila: Az emlékművek, mint a nemzettudat és a hatalom propagandaeszközei. In. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historiae Literarum et Artium. 1. Szeged, 1997. 95.p.

¹³⁹ Sinkó Katalin: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 10. p.

¹⁴⁰ Magyarország művészeti története. Budapest, 1970. 352. p.

mindaddig lappangó igénynek, hogy magyar városok terein a magyar történelem legjelentősebb alakjainak emlékműveket állítsanak. Az új magyar államjogi képződmény - a *magyar korona országai* - immár saját ideológiát tükröző programokat igényelt.¹⁴¹

Ebben az időben igen népszerű téma volt Hunyadi Jánost, mint híres hadvezért ábrázolni. Ennek kapcsán jelent meg először Magyarországon, a Füger Germanicus halála című alkotásából később általánosan elterjedt, „*hősi halál*” formula.

A modern értelemben vett nacionalizmus már a 19. században megjelenik a művészetekben, a történeti festészet és az emlékműszobrászat által. A liberális történelemszemléletnek köszönhetően a már korábban kialakult magyar nemesi panteon tagjai a nemzeti történelem központi magját alkotó – *isteni eredetű* – *szabadság-gondolat* megtestesítőivé, hőseivé váltak. A fejlődéseméleten nyugvó liberális történelemfelfogás legfőbb tárgya és szerepe az emberi szabadság fejlődésének az ábrázolása. A történelem hősei mindenkor a szabadságért vívott küzdelem harcosai; és a szabadság elsőrendűen a nemzeti szabadságot jelenti.

Az 50-es évektől kezdve a magyar nemesi panteon kibővül, lassan gondolatilag elszakad a birodalmi panteontól, megjelennek az osztrák-ellenes harcok hősei. Ettől kezdve a nemzet fogalmához egyre hangsúlyosabban kapcsolódik a függetlenség eszménye is. A nemesi hősök rangját egyre inkább a függetlenségi harcokban betöltött szerepük határozza meg. A műalkotásokban újonnan megjelenő pátosz is a liberális történelemfelfogásnak és a teleologikus nemzetkoncepciónak köszönhető. Ennek legjobb példája a már említett hősi halál kompozíció megjelenése. A történeti téma és a szakrális hagyományú „*pieta kompozíció*” erős jelképe hatja át Madarász Viktor Hunyadi László siratása című festményét (1859). A mű komor pátosza túlmutat *a hős egyéni tragédiáján, a nemzet tragédiáját* jelképezi. Ráadásul az általános érvényű mondanivaló, utal a jelen állapotokra is, így annak politikai töltete egyértelmű. A vallásos festészet *pátosz formuláját* felhasználva a szerző elérte, hogy a biblikus példázatok morális erejével hathasson a műve. *A nemzethalál*, a nemzet siratásának képi formája az emlékműveken is gyakran megjelent, a ravatalon, vagy börtönben fekvő, leláncolt, vagy kiterített *Hungária* által jelképezve, például Ferenczy István: Láncravert Hungária című vászondomborművében.¹⁴²

---

¹⁴¹ Tóth Attila: im. 96. p.

¹⁴² Sinkó Katalin: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 12. p.

13. Kép Germanicus halála (Heinrich Friedrich Füger, 1789); Hunyadi László siratása (Madarász Viktor, 1859); Hősi Emlék, Budapest, IV. ker. (Zala György, 1931)

A hazai köztéri szobrászat nyitánya ez az időszak, amely alig néhány évtized alatt benépesítette nagyvárosaink köztereit emlékművekkel, sajátosan illusztrálva a nemzetté válás, a nemzeti identitáskeresés folyamatát. A vidéki városokban kezdődött el ez a folyamat, Pécsen, Debrecenben, és Szegeden. E vidéki nagyvárosainkban eleinte a hely szellemiségét leginkább reprezentáló személyiségek emlékműveit állították föl. Pécsen az első világi emlékművet, Bartalits Mihály alkotását, - egy portrédomborművekkel díszített obeliszket - a Sétatéren helyezték el 1866-ban. A következő emlékműállítás Debrecenben volt, ahol 1867-ben, a kiegyezés évében „honvédemléket” állítottak föl a kollégium előtti tér közepére. Ezt követte Szolnokon, a 68. gyalogezred Königrätz-i csata kapcsán felállított ezredemlékműve. Az emlékműhöz kapcsolódó helyi polgári mozgalom jellemző kísérője volt a korabeli emlékműállító törekvéseknek. Pécsen és Debrecenben is a polgári kaszinó volt az események mozgatója. Az ország első köztéri, egészalakos emléksobrát, Izsó Miklós Csokonai Vitéz Mihályt ábrázoló remekművét, 1871-ben állították föl Debrecenben.¹⁴³ A fővárosban ugyanezen nemzeti emlékműállító törekvések jegyében - némi késéssel ugyan, - nemesi-nemzeti hősök mellett szintén megjelentek a *polgári hősök* is, a reformkorszak jelesei, például Eötvös József (1879), Széchenyi István (1880), Petőfi Sándor (1882), Deák Ferenc (1887), Arany János (1893) kaptak emlékműveket a belváros központi terein.¹⁴⁴

¹⁴³ Sz. Kürti Katalin: Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú Biharban. Hajdú Bihar Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, Debrecen, 1977. 28. p.

A szobor felállítására 1862-ben kezdett gyűjtést az előző évben alakult Emlékkert Társulat. 1866-ban a szobortervek elkészítésével Izsó Miklóst bízták meg, aki ősre elkészítette a mintát. Az Emlékkert Társulat Szobor Bizottmánya elfogadta a tervet; 1866 decemberétől 1867 augusztusáig Izsó Miklós Debrecenben dolgozott. A minta a müncheni öntödéből bronzba öntve 1870-ben érkezett vissza. 1871. október 11-én ünnepélyes keretek között felavatták.

¹⁴⁴ Tóth Attila: im. 97. p.

A kiegyezés újabb ideológiai változást hozott. Az új magyar államjogi képződmény (a magyar korona országai), saját ideológiát igényelt. A „Gesamtmonarchie” kultuszának mozzanatai közül a kereszténység védelmezőjének szerepköre és a nemzeti királyok devocionális tisztelete átvehető volt. Ezen eszmék megjelenítésének eszköze a történelmi múlt szakralizálása lett, így a történelmi hősök egyben vallásos erények megtestesítői is lettek (Than Mór, Lotz Károly festményei). Nálunk is megfogant tehát az Európában már széles körben elterjedt emléktípus, amely a kulturális élet nagyjai, költők, írók művészek, államférfiak által reprezentálja magát a nemzetet.¹⁴⁵

Petőfi halálának ábrázolása formai jegyeiben a korábbi historizáló módon megfogalmazott *pieta-típust* elevenítette fel, például Lotz Károly képe, vagy Izsó haldokló Petőfi szoborterve; de mindközül talán Madarász Viktor Petőfi halála a leghíresebb (1875). Ezzel, a hősi halál kompozíciónál is feltűnik a nemesi mellett a polgári személyek ábrázolása.

14. Kép Izsó Miklós: Csongrád Vitéz Mihály (Debrecen, 1871); Madarász Viktor Hazám (Petőfi halála) (1875); Margó Ede Dankó Pista (Szeged, 1912)

A köztéri emlékmű szobrászat polgári típusának tömeges elterjedése párhuzamba állítható az Európa szerte bekövetkezett alapvető társadalmi változásokkal, a polgárjog és ezzel együtt a választójog kiszélesedésével. A polgári típusú emlékművek elterjedésének időbeli elcsúszása Magyarországon ezeknek a társadalmi folyamatoknak az 1848 utáni megtorpanásával magyarázható. A köztéri emlékműalkotások az állami politika számára ugyanolyan propagandisztikus médiumként szolgáltak, mint a tömegsajtó, vagy később a plakátok. Az

¹⁴⁵ Dankó Pista nótakirály szegedi emlékművére például országszerte adakoztak. Valószínűleg máig ez az egyetlen cigányszobor Magyarországon. Különössége okán példája a kor lelkesült emlékműállító divatjának, amely vélt, vagy valós jeleseit mielőbb márványba kövülten, vagy maradandó ércbe öntve kívánta az utókornak példaként állítani.

iskolarendszer gyors fejlődésével és így a társadalmi műveltség rohamos javulásával párhuzamosan, egyre nagyobb társadalmi réteg igyekezett politikai folyamatokba beleszólni, így a mindenkori hatalomnak akarata érvényesítéséhez és a társadalmi folyamatok kézbe tartásához új kommunikációs csatornákat kellett kialakítani. Így létrejöttek a tömegsajtó és a politikai propaganda egyéb eszközei, amelyek közé már a művészetet is be lehetett vonni, mint tömegbefolyásoló eszközt. Sőt ez az izmosodó társadalmi réteg egyre inkább igényelte is azt, hogy a művészeti alkotások témájává váljon.¹⁴⁶

Szintén a nemzet hőseit testesítették meg a szabadságharcban elesett honvédek is, akiknek a kiegyezésig csak sírokat volt szabad emelni, amelyeket a lakosság mindenütt kegyelettel, kiemelt figyelemmel gondozott. Az 1870-es évektől aztán megjelentek a sírkertekben és a nagyobb csaták helyszínein az első emlékművek. Az ekkor elterjedő oroszlános emlékművek példája Thorvaldsen, dán szobrász híres luzerni emlékműve volt, amit az 1821-ben a francia királyi család védelmében elhunyt svájci gárdisták emlékére készített. Magyarországon e forma új tartalmat kapott, hiszen a monarchia ellen harcolókat jelképezte a névtelen hősök emlékműveként. A 48-as emlékművek már egyértelműen előfutáraiként tekinthetők az I. világháború hősi emlékeinek, hiszen tudatosan alkalmazták azokat a szobrászati formákat, allegóriákat, metaforákat, amik tömegesen köszönnek majd vissza 1918 után. Az *oroszlán* mellett megjelenik katona alakban a *hős halála*, vagy a síremlék szobrászat kapcsán elterjedt *obeliszk* forma.

15. Kép Bertel Thorvaldsen (Luzern, 1821); Marschalkó János (Debrecen, 1861)

Másrészt a 48-as emlékművek funkciója is már hasonlított a későbbi hősi emlékek nagyvárosi változataihoz. A *feltámadás* metafora itt már elsősorban a nemzetre és nem annyira a hősökre vonatkozott. Kossuth emigrációból írt iratai szintén nagyban hozzájárultak a nemzet

¹⁴⁶ Pótó János: im. 22. p.

„mártírom tudatának” kialakulásához.¹⁴⁷ A „*magyar kálvária*” gondolata hosszú életű lett, Trianon után új életre kelt a politikai frazeológiában és az emlékművek tematikájában egyaránt.¹⁴⁸

Az 1848-1890 közötti periódusban olyan szobrok születtek hazánkban, amelyek a közelmúlt azon személyiségeit ábrázolták, akiknek személye, tevékenysége a szoboralkotók jelenére is kihatott. A művek realitásértékét az is alátámasztja, hogy a Monarchia létből adódóan hiányos államnemzeti lét projektálása helyett, a valóságosan létező kultúr-nemzet eszméjét testesítik meg. Nyoma sincs e műveken a korábban nacionalizmustól áthatott historizáló szemléletnek, ami a magyarság szupremáciáját volt hivatott kifejezésre juttatni.

A 70-es évektől azonban megváltozott a helyzet. A művészeteket megint erősebben hatotta át a politikai ideológia. A szabadelvű kormány és a kiegyezést elutasító ellenzék küzdelme ismét felszínre hozta a nacionalista nemzetszemléletet. Az ekkor készült emlékművek első pillantásra ellentétes eszmények szolgálatában álltak, a magyar régmúlt hőseinek tetteit, a nemzeti szabadságot, vagy a dinasztikus hűséget fejezték ki. A historizáló liberális történelemszemléletet, a 48-as eszméket egyre inkább irracionális, mitikus elemek fonták körül, aminek köszönhetően a haza fogalmában a hatalmi és területi integritás védelme került előtérbe. A századvég szobrai ezt a szellemi, ideológiai változást jól szemléltetik.¹⁴⁹

A történelmi emlékműszobrászatban az igazi fellendülést a millenárius ünnepekre készülődés hozta meg. Az emlékműállító mozgalom hátterében nemcsak a nemzet nagyjainak elkésett ünneplése volt tehát, hanem az ország területi integritásának, azon belül etnikai hegemoniájának demonstrálása is. Ez a cél, és az átalakult társadalmi és politikai viszonyok az eddigieknél radikálisabban célzatos, professzionálisabb propagandisztikus emlékmű-állítási hullámot indítottak el.

A millennium egyik jelképe a hét vezér volt. E történelmi alakokat már korábban, a reformkorban is szívesen ábrázolták, mint a nemesi konstitúció eredendően demokratikus jellegének bizonyítéka. De a millennium programjában eltolódtak a hangsúlyok a demokratikus jellegről az országfoglalásra.

¹⁴⁷ Sinkó Katalin: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 16. p.

¹⁶¹ Kisfaludi Strobl Zsigmondnak az elszakított országrészeket ábrázoló emlékműve a keresztre feszített Hungáriával, vagy Márton Ferenc hasonló témájú Rothermere emléklapja. „Magyar kálvária” címmel tervezett 1926-ban Alpár Ignác és Kotál Henrik egy emlékműegyüttest, a katolikus stációk mintájára, amely az elszakított országrészek sajátos építészeti stílusában felállított stációsorozat és emlékmű lett volna a Gellérthegyen.

¹⁴⁹ Sinkó Katalin: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 18. p.

A korszak kedvelt retorikai fordulatai „Nagy-Magyarországról”, vagy „Mátyás birodalmának újjászületéséről” szóltak. Ekkor készült Fadrusz János kolozsvári Mátyás szobra is, vagy Zala György aradi vértanú emlékműve, amelyen a „nagymagyar” lét történelmi rekvizitumai tűnnek fel korhű formában, mégis különböző korszakokat idézve. A fő alak Hungária Mátyás fekete seregének sisakját és pajzsát viseli, balján Szent István kardjának hű mása, vállán Árpád párducbőrös kacagánya.

Fontos kihangsúlyozni, hogy az ősmagyarság mítoszát nem a millenniumi ünnepeksorozat teremtette meg, hanem a reformkor óta a nemzeti tudat gyújtópontjában állt a hun-magyar kontinuitás, a honfoglalás történetének kutatása és a nyelveredet kérdése is. 1896 eseményei „csupán” jó lehetőséget adtak a romantika korában felépült magyar mitológia művészi manifesztálódásának.

Egy másik jelkép is egyre többször kerül a művészi megfogalmazások középpontjába, s ez a *Szent Korona*, amely a magyar államiság és impérium kifejező eszköze. Ez a jelkép alapvető fontosságú a millenniumi emlékműveken, mivel alapját képezi a történelmi Magyarország egységének és szuverenitásának.

1894-ben meghirdették a millenniumi emlékműpályázatot, amelynek nyomán mintegy három évtized alatt elkészült Zala György szobrász és Shikedanz Albert építész nagyszabású emlékműve a Hősök terén (1929). Íves kolonnádjával, alaprajzi formájával a korszakban sokhelyütt, így Bécsben, Milánóban, Berlinben, Madridban megvalósított „Kaiserforum” típusát követi. Azt a formát, amely Európa-szerte az állami rítusok színteréül készült, kifejezve az államok hivatalos ideológiáját is. A „Kaiserforum” típusának alkalmazása a létében korántsem teljesen szuverén magyar állam ideológiájának demonstrálására kétségtelenül kifejezi a magyar vezető rétegek nemzettudatának, nemkülönben hatalmi törekvéseinek irracionális vonásait.¹⁵⁰ Az Ezredéves emlékmű fő és mellékalakjaival, domborműves jelenetsoraival a honfoglaló Árpád vezértől I. Ferenc Józsefíg idézi meg a magyar történelmet. Ezzel párhuzamosan, a történelemben egyre korábbra visszatekintve készültek el a királyszobrok, fejedelemszobrok önálló változatai is.

Az emlékműállító mozgalom a millennium idejére valódi nemzeti mozgalommá terebélyesedett. Ebben Kossuth 1894-ben bekövetkezett halála nyomán fellobbant kultusza, majd az Erzsébet királyné ellen elkövetett halálos merénylet nyomán kialakult Erzsébet-

---

¹⁵⁰ Ezeket a folyamatokat persze a mai szemszögből nézve látjuk irracionálisnak, hiszen a kortársak a Millennium idején, egy minden korábbinál gazdaságilag és kulturálisan jobban fejlődő országban éltek, ami könnyen elhomályosította a mélyben rejtőző társadalmi és nemzetiségi problémákat.

kultusz, döntő momentumok voltak. A századforduló tájékán a Kossuth- és Erzsébet-kultusz nyomán soha nem tapasztalt számban készültek tereinkre a Kossuth-szobrok, jó néhány Erzsébet-emlékmű, továbbá a nemzet nagyjainak számos emlékműve.¹⁵¹

Miközben a Monarchia népei fokozatosan eltávolodtak politikai érdekeiket tekintve egymástól, addig az uralkodó és a vezető réteg igyekezett kifelé az egység látszatát fenntartani. Ennek egyik megnyilvánulása volt 1897-ben Ferenc József által a fővárosnak adományozott tíz szobor, amelyek a nemzeti életben kitűnt, a kereszténység és a nemzet nemesi, egyházi bajnokainak állított emléket. Ennek névsora hasonlít a korábbi Gesamtmonarchie hőskultuszának alakjaihoz. Eltérés annyi, hogy a Habsburg vezetés a személyek kiválasztásánál objektív kívánt maradni, s a névsort nem politikai alapon állították össze, noha a szobrok együtt már egy politikai célt szolgáltak (Szent Gellért, Hunyadi János, Bocskai István, Pázmány Péter, Bethlen Gábor, Anonymus...).

Erre válaszul a magyar nemesség Pozsonyban a koronázó domb helyén felállította Fadrusz János Mária Terézia-szobrát, amely talapzatára írt, lojalitást sugárzó emléksorokat Thaly Kálmán fogalmazta. Thalynak komoly szerepe volt abban, hogy e nemesi-dzsentri lojalizáló politikai felfogás széleskörűen elterjedjen a századvég magyar társadalmában.¹⁵²

A már említett *Erzsébet emlékművek* háttérében a szabadelvű párt nagyszabású emlékműpályázata ált, amivel igyekeztek a köztéri politizálás színterén tovább erősíteni eddig is meghatározó, de a Kossuth-kultusz erősödésével megcsappant befolyásukat. A beérkező tervek többsége ötvözte a polgári és a monarchikus emlékművek sajátosságait. Fadrusz tervében például a királyné egyszerű polgár ruhában jelenik meg a nép között, ám a köré tervezett építészeti együttes a királyságra utal szimbolikusan, ami a monarchikus emlékművek sajátja. Máshol, mint a kiegészítés perszonalifikációja jelenik meg, amely szerep a tudatosan terjesztett legendák következménye lehet. Halála után Magyarországon a szentekéhez hasonló kultusza alakult ki, több szobortervben is, mint *Patrona Hungariae* jelenik meg.¹⁵³

¹⁵¹ Lyka Károly: Szobrászatunk a századfordulón. Budapest, 1983. 13. p.

¹⁵² Thaly Kálmán volt az a képviselő, aki az Országgyűlésben először javasolta a millenniumi szoborállítások országos szintre emelését is. A hét vezér hét emlékoszlopának felállítása is az ő ötlete volt 1890-ben.

¹⁵³ Sinkó Katalin: i.m., In. Momentumok az első háborúból, I. kiadás, 1985. 20. p.

Az egyházi szobrászat hatása a nemzeti emlékműszobrászatra

Patrona Hungariae alakja a 18. századi barokk egyházi művészetben gyökerezik. Az egyházi és temetkezési szobrászat nagyban befolyásolta a nemzeti emlékműszobrászat kialakulását és ez tetten érhető abban, hogy egy jelentős csoportjuknál a kegyeleti, temetkezési funkció az elsődleges. Az egyházi barokk formanyelve gyakorlatilag az egész 20. század folyamán kihat a kegyeleti szobrászatra. Az emlékműszobrászatban tehát két markáns, de nem feltétlenül különálló típus határozható meg aszerint, hogy a politikai, nemzeti jelentéstartalom, vagy pedig a kegyeleti jelleg dominál a műalkotásban. Az I. világháború hősi emlékei talán erre a legjobb példák. A barokk egyházi szobrászat, mint láttuk fokozatosan nemzeti színezetet kap. Bár eleinte az állami jelképek helyett az egyháziak dominálnak, a nemzeti öntudat felszínre emelkedésével olyan szimbólum formulák is megjelennek, mint „Magyarország a kereszténység védőbástyája”, vagy „Szűz Mária Boldogasszony nemzete a magyarság”. Ezek a szimbólumok egyértelműen a török korból származnak.¹⁵⁴ Az állami lobogó is ezt bizonyítja ebben az időszakban, hiszen azon még fehér alapon Szűz Mária képmása szerepel, egészen 1848-ig.

A nemzeti jelleg kialakulásának másik jele a templomokban megjelenő magyar szentek szobrainak elterjedése már a 18. század folyamán elindult. Az árpád-házi uralkodók: Szent István, Szent László, Szent Imre herceg ábrázolása alkalmas volt a nemzeti jelleg kialakítására; és a magyar államiság korai szimbólumainak is tekinthetőek. Ez a folyamat az egyházi szobrászatban a 19. században határozottan erősödik, majd a Horthy-korszakban teljeseedik ki, amikor az állami ünnepek szintjére emelkedik a szentek tisztelete, illetve a nemzeti ünnep is Szent István ünnepe lesz.

Az I. világháború hősi emlékeinél még egy komoly egyházi hatást, Szent László lovagkirály kultuszát lehet kimutatni, ami talán minden szent kultusza közül a legnépszerűbb volt, és mélyen élt a nép minden rétegében az Árpád-kor óta. Szent László lovagkirálykénti ábrázolása az első megjelenésformája a magyar katonanemzet 20. században kiteljesedő kultuszának.¹⁵⁵

---

¹⁵⁴ Például az 1642-ből származó győri jezsuita templom oltárán az látható, hogy Szűz Máriát ábrázoló pajzzsal fogják fel a magyar szentek a törökök által kilőtt nyilakat. (Mikó Árpád, Sinkó Katalin (szerk.): Történelem - Kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000 / 3. 314. p.)

¹⁵⁵ Szabó Miklós: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 66. p.

Látható tehát, hogy a nemzeti és egyházi emlékműszobrászat párhuzamosan fejlődött Magyarországon és kölcsönösen hatott egymásra, ami a világháború hősi emlékműszobrászatában csúcsosodik ki.

A millenniumi emlékművek szimbólumrendszerének alapjai

Millennium kapcsán megindult államilag erősen támogatott képzőművészeti irány alapvető kifejezésformája az ősmagyar mitológia és a különböző allegóriák, valamint a régmúlt, időtlen nemzeti szimbólumainak a használata, amelyekhez alapot az ekkor meghatározóvá váló historizáló szemlélet ad.

A historizáló történelemszemlélet a nemzetkarakter történetfelettségéből kiindulva, a múlt bizonyos eseményeit a jelenre vetíti ki, mint azonosságot. Ennek egyik kiváltó oka Magyarországon, az állami függetlenség hiányában keresendő. Ez a felfogás az állam helyett a nemzeti azonosság keresésében kívánja megtalálni az összetartó erőt. Ezt az azonosságot idealizálja és állítja példaképnek, amihez vissza kell térni ahhoz, hogy a ránk zúdult bajok elmúljanak. A jövő programját a múlttal kívánja igazolni, ezért az új létrehozását előkészítő gondolatot a hagyomány formájában jeleníti meg.

Az egységes nemzettudat kialakulásához a történeti mitológia szolgáltatta a keretet a romantika korában, és ezt használta tovább a politika Trianon után, a nemzet egységének megőrzése céljából. Az egységes nemzetkarakter meghatározása a romantika korában minden „ébredő” nemzetnél megjelenő jelenség, és mindenhol a pogány korra, a sötét középkor romlott korszaka előtti időszakra vezeti vissza annak kialakulását, mint a Nibelung ősgermán-kultusz, a szlávok Morva Birodalma, vagy a románok dákoromán elmélete. Ennek hatására az európai művészetben sajátos módon keverednek, illetve léteznek párhuzamosan, a vallásosság és a pogány mitológia elemei.

Közjogi historizálás a nemzeti autonómia igazolásának volt az egyetlen fogódzója a Habsburg Birodalmon belül. Ez átalakult a millenniumi idősakra, mivel a szuverenitás a Monarchián belül elfogadható módon rendeződött, az államalkotó nemzet mivoltát kellett elsősorban igazolnia a nemzetiségekkel szemben. A magyar nemzeti karakter ebben a helyzetben már az államalkotó képességet, a magyar nemzet szupremáciáját volt hivatott alátámasztani.¹⁵⁶

---

¹⁵⁶ Herczeg Ferenc ezt írja a HEMOB által kiadott első hősi emlék mintakatalógus bevezetőjében:

„... Magyarországon a közös emlékek és ideálok kultusza talán még nagyobb jelentőségű, mint más országokban, mert nagyrészen nekik kell pótolni a közös eredet és az egységes anyanyelv összefogó

A lovas-nomád pásztorkodó magyar nép, amely hadviselésre termett, lett szembeállítva a földműves, kézműves társadalmakkal. A hadviselés az államteremtés alapja, a fegyelmezett katonai rend pedig az államigazgatás alapja, így ezen nemzeti jellemzők okán a magyar jogosult és képes egyedül az államalkotó szerep betöltésére. A katona-köztisztviselő nemes, aki karddal szerezte és védte meg az országot évszázadokon át a magyar jellem megtestesítője. Ezt a felfogást szolgálták reprezentálni a millenniumi ünnepek kapcsán felállított emlékművek, és ezt viszi tovább Trianon után a világháború hősi emlékeinek egy jelentős része.

A századfordulón azonban a fent bemutatott kultusz önmagában nem bizonyult elégségesnek a nemzeti öntudat társadalmi szintű megerősítéséhez, mivel Magyarország egy egyébként is hanyatló nagyhatalom második nemzete volt csupán. Ráadásul a környezetünkben igen erős univerzáló pán-nacionalista törekvések bontakoztak ki (pánszlávizmus, pángermán mozgalmak), amelyek erősen veszélyeztették nemhogy a magyarság szupremáciáját, de a puszta létét is. Ezt ellensúlyozandó terjedt el viszonylag rövid idő alatt a turanizmus, ami alapvetően egy orosz befolyás ellen irányuló török nacionalista kezdeményezés volt. A turáni gondolat segítségével Törökország megpróbálta összefogni a török eredetű népeket, a bolgároktól a Közép-ázsiai népeken át, egészen Japánig és Kínáig, ahol erős gyökeret is vertek ezek a nézetek. Magyarország számára gazdaságilag is kapóra jött ez a mozgalom, a túlzott német befolyás kordában tartására, és megfelelő keretet adott az ősmagyar mitológia tovább erősítéséhez.

Ennek kapcsán jelenik meg a magyar művészetben ősmagyar szimbólumként az „Isten kardja”, ami nem csak egy háborús jelkép, hanem a turáni ősbírodalom, Attila birodalmának jelképe, és így a legyőzhetetlenségé is egyben.¹⁵⁷

A turul, mint a nemzet totemállata, szintén ennek a turáni kultusznak köszönheti rendkívül gyors elterjedését. A hősi emlékeken kettős funkciót tölt be a turul, egyrészt jelképezi a magyar nemzetkaraktert, másrészt lélekmadárként kapcsolatot teremt az evilági és a túlvilági lét között, így adva kegyeleti jelleget a műalkotásoknak. Bár formailag a később megvalósult hősi emlékek jelentősen eltérnek e katalógusban található pályatervektől, a két vezérszimbólum meghatározó szerepe megmarad.

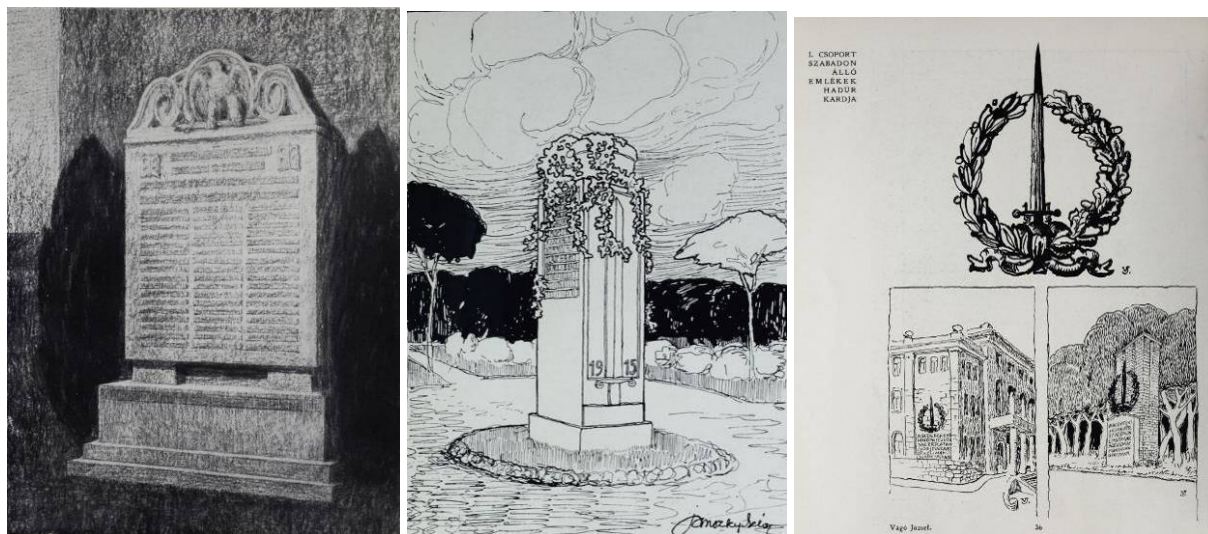
---

erejének hiányát. Mindig bizonyos kárára volt nemzeti fejlődésünknek, hogy a magyarság legfényesebb történelmi hagyományait faji különbség nélkül nem vallhatta a magáénak az ország minden polgára.,,

(Szabadon álló hadiemlékek – katonasírok – emléktáblák és emléklapok, első sorozat, Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság, Budapest, 1916. október, Előszó)

¹⁵⁷ Szabó Miklós: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 69-72. p.

A HEMOB (Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság) által kiadott első emlékmű mintakatalógus szinte kizárólag erre a két szimbólumra, a turulra és az „Isten kardjára” koncentrált, ezeket tette az emlékmű-koncepciók középpontjába.

16. Kép Néhány emlékmű terv a HEMOB mintakatalógusából.¹⁵⁸ (Hirkisch Rezső; Janszky Béla; Vágó József)

A 20. század elején a háborúra történő felkészülés jegyében az ősmagyar kultusz, a magyar lovas-nomád katonanemzet karaktere, komoly szerepet kapott a katonai és polgári nevelésben egyaránt. Ez a jelenség ugyanakkor egyáltalán nem volt egyedi, hiszen Európa más országaiban is hasonló militarizáló folyamatok játszódtak le a társadalmakban, vagy már voltak jelen hosszú ideje (porosz katonaszellem), csupán más köntösbe bújtatva (francia royalisták).

A vesztes háború után, igyekezve elkerülni a nemzet végső pusztulását, és készülve az új háborúra, ez a militarizáló társadalmi propaganda tovább erősödött. Ehhez az állam által állított hősi emlékművek kiváló médiumnak bizonyultak, többek között azért is, mert a társadalom szinte minden rétegében megvolt erre a megfelelő fogadókészség.

Köztéri emlékművek a politika szolgálatában

A 70-es évektől a világháborúig főleg nemzeti, historizáló emlékművek készültek soha nem látott mennyiségben, amelyek felállításának háttérében leginkább különféle politikai érdekek húzódtak meg. Bár a politikai csatározások igen élesek voltak, a szobrokon megfigyelhető

¹⁵⁸ Szabadon álló hadiemlékek – katonasírok – emléktáblák és emléklapok. Első sorozat, Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság, Budapest, 1916. 4. p., 23-24. p.

hasonló formák, kifejezőeszközök, jelképrendszerek arra utalnak, hogy jelentős eltérés a nemzeti identitás kérdésében nem volt az egyes politikai erők között. Az 1870-es évekig az emlékműállításokat a „kultúrnemzet” koncepciója határozta meg, így elsősorban a nemzet nagyjairól, művészekről, államférfiakról készültek köztéri alkotások. Ezt követően, fokozatosan megfigyelhető a hangsúlyok eltolódása egy sajátos „államnemzet” koncepció és annak erőteljes demonstrálása felé.

Mint láthattuk, a *köztéri emlékmű a hatalom propagandaeszközeként* a 19. század derekán jelenik meg. Ez egybeesik egy nagyarányú társadalmi átrendeződéssel, a tömegek megjelenésével a politikában, s a politika ezzel kapcsolatos változásaival. Az emlékművek ettől kezdve mindvégig szerepet játszanak a hatalom törekvéseinek kifejezőiként, a politika pedig igyekszik őket minél inkább saját képére formálni.¹⁵⁹ Az emlékművek hazai történetének ebben a korai időszakában megfigyelhető a szobrok felállítását segítő nagyszámú civil mozgalom kialakulása. Az állam felkarolja ezeket a civil kezdeményezéseket céljainak eléréséhez, hiszen a kiegyezést követően közös törekvés a nemzeti identitás kifejezése (például nemzeti érzéseket, eszményeket, példaképeket kifejező emlékművekkel) a Habsburg hatalmi függőség ellenében.

A politikai propaganda és a közgondolkodás befolyásolásának szándéka tehát kezdetektől fogva operált a historizáló elemekkel, s ennek alkalmas médiuma volt a köztéri emlékmű.

A köztér emlékművei ugyanis a minél nagyobb nyilvánosságnak szólnak, s egyben azt propagálják, hogy akiről, vagy akikről szól az emlékmű, az „mindenkié”, vagyis ezt a sugallt emlékeztet mintegy társadalmi kánonként próbálja megjeleníteni. Fő feladata ezeknek az emlékműveknek a permanens emlékeztetés, ezzel együtt pedig alkalmasak más kapcsolt tartalmak - esetünkben a hőskultusz - kifejezésére és állandó sulykolására is.¹⁶⁰ A hozzájuk kapcsolható ünnepek, megemlékezések, politikai rítusok alkalmasak arra, hogy a közgondolkodásban koncepcionális egységbe fogott történelmi műveltséganyagot tovább mélyítsék.¹⁶¹ A szobrászat maradandó anyaga, az allegorikus, szimbolikus kifejezés kézenfekvő alkalmazása, a politikai propaganda alkalmas eszközének bizonyult. Az

¹⁵⁹ Pótó János: *Az emlékeztetés helyei*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 18. p.

¹⁶⁰ Ságvári: im. 149. p.

¹⁶¹ Érdekes módon a későbbi korokban elterjedő szobordöntési akciók rítusukat tekintve ellentétes előjellel, de ugyanazt a funkciót töltötték be, mint a szobrok köré szervezett ünnepek. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy az ilyen akciók mindig valamilyen ünnepnap, vagy évfordulás eseményhez lettek igazítva.

(Pótó János: *Rendszerváltások és emlékművek*. In: *Budapesti Negyed*. (2001. nyár-ősz) 32-33. szám, *Művészet a városban*. http://bfl.archivportal.hu/id-437-poto_janos_rendszervaltasok_es.html)

eszmények és az ideálképek változásai is jól igazodnak ehhez a folyamathoz. A kezdetektől érvényesül a „kultúrnemzet” és a „történelmi nemzet” ideálképébe beilleszthető események, személyiségek emlékműveinek megjelenése köztereinken. Ez a folyamat igen erős, szinte egyeduralmú a kiegyezéstől az első világháború időszakáig. Leginkább ezzel összefüggésben mutatható ki a politikai érdekek érvényesülése. Azt, hogy kinek vagy minek az emlékére készüljön emlékmű, már ebben az időszakban is politikai és helytörténelmi érdekek befolyásolják. Az egymást váltó hatalmi alakulatok történelemfelfogását, legitimitás-igényét, nemzetfelfogását autentikusan kifejező emlékművek alapítása figyelhető meg, és ezzel párhuzamosan megjelenik a hatalom manipulatív, társadalombefolyásoló szándéka is.

Az ideálképek között a 19. században *a hősi eszménykép tekinthető a leginkább változékonyaknak*. Ebben a folyamatban az első világháborús emlékművek megjelenése hoz markáns változást.¹⁶² A 19. században jelentősen átalakuló társadalmi berendezkedés magával vonta a politikai hatalom kommunikációs technikáinak változását is. A kiterjesztett választójog által már nem egy szűk, változatlan szerkezeti összetételű elit határozta meg a hatalmi pozíciókat, hanem egyre nagyobb tömegek kívántak beleszólni a politikába. Ez a helyzet új feladat elé állította a politikai elitet, minden korábbinál érthetőbb és egyértelműbb üzeneteket kellett kommunikálnia legitimitása és érdekei képviselőjeként, hiszen léte már egy korábbinál jóval nagyobb, és egyre szélesedő társadalmi rétegtől függött. Minél nagyobb lett, minél nagyobb réteget fedte le a társadalomnak ez a tömeg, azzal arányosan csökkent a homogenitása, mind műveltségi, mind pedig az érdekazonosság terén. Új kommunikációs eszközöket kellett kidolgoznia, és minden korábbinál világosabb, univerzálisabb üzeneteket kellett közvetítenie a politikai vezető rétegnek céljai eléréséhez. A köztéri szobrászat pedig erre kiválóan alkalmasnak bizonyult.¹⁶³

¹⁶² Tóth Attila: im. 101-106.p.

¹⁶³ „Az emlékművek további alapvető sajátossága, hogy az állandóság igényével állítják fel őket, ezért maradandó anyagból (kőből, bronzból) készülnek, s mindezek következtében meglehetősen drágák. Ebből adódóan funkciójuk nem csupán az ábrázolt történelmi esemény tényszerű megjelenítése, hanem — szimbolikus formában — az ábrázolt tartalom túlmutató, általános érvényű jelentést hordoznak. Ez az általánosító szimbolika teszi alkalmassá az emlékműveket arra, hogy propagandaeszközként funkcionálhassanak, mégpedig úgy, hogy a szimbolikus jelentéstartalom illeszkedik az éppen uralmon lévő politikai ideológiához. Az emlékművek tehát csupán látszólag a történelmi kultusz tárgyai, lényegük szerint valójában politikai szimbólumok.”

(Póto János: i.m., In. Budapesti Negyed (2001. nyár-ősz) [32-33. szám](http://bfl.archivportal.hu/id-437-poto_janos_rendszervaltasok_es.html), http://bfl.archivportal.hu/id-437-poto_janos_rendszervaltasok_es.html)

Az állam szerepvállalása az emlékművek felállításában az első világháborút követő időkben megváltozik. Egyre gyakoribb, hogy az állam lép fel kezdeményezőként, megrendelőként, és ezzel arányosan visszaszorulnak a civil kezdeményezések. Az egész társadalmat érintő emlékműállítások állami kényszere az első világháborús emlékművekkel jelentkezik először, de századunkban még többször megismétlődik a politikai emlékművek esetében. A köztéri emlékművek politikai propaganda eszközeivé válnak, és ideológiai-politikai erővonalakat, csomópontokat jelölnek ki. Az első világháborús és az irredenta emlékművek indítják el ezt a folyamatot, és indítják el a professzionizálódás útján Magyarországon a köztéri propagandát. A politikai propaganda általános gyakorlatává válik, hogy kiragad a történelemből számára fontos részleteket, és ezek jelentését a saját céljaihoz torzítja.¹⁶⁴ Úgy befolyásolja a közgondolkodást, hogy a megcélzott társadalmi réteg műveltségi szintjére egyszerűsíti mondanivalóját.¹⁶⁵

Az I. világháború hősi emlékeinek közvetlen előképei

Mint ahogy az eddigiekből kitűnik, a világháború hősi emlékeinél képzőművészeti szempontból három közvetlen előzménnyel hozhatóak összefüggésbe, amelyek hatásai alapvetően kimutathatóak ezeken az alkotásokon.

---

¹⁶⁴ A századfordulón, majd a két világháború között felállított nemzeti emlékművek jelentős részét terhelik irracionális elemek. Az uralkodó rétegek nem tudtak igazán szembenézni a történelem által felvetett problémákkal: a társadalmi feszültségekkel, a nemzeti, nemzetiségi, nemzetközi kérdésekkel. A józan politikai cselekvés helyett az irracionalitás világába utalták a megoldást: a nemzet kálváriájára csodaszerűen bekövetkező feltámadás reményét sugallva és a magyar nemzeti nagylét utópiáját szuggérálva önmaguknak és a tömegeknek egyaránt. (Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. Művészettörténeti Értesítő 1983. 4. sz. 185-201. p.)

¹⁶⁵ „Minden politikai propaganda előszeretettel idézi saját múltját, valamint azokat a múltból kiragadott mozzanatok, amelyek valamiféleképpen rokoníthatók a jelennek. A mindenkor jelenbeli célok érdekében történő meggyőzés egyik legkézenfekvőbb módja ugyanis a jelennek hasonlóságot mutató, de egyszer már lejátszódott – tehát végkimenetelében ismert – eseménynek, folyamatnak a jelennek párhuzamba állítása. Mivel azonban a történelem soha sem ismétli önmagát, a politikai propaganda a jelen célok érdekében sematizál ezekkel a „helyzetpárhuzamok”-kal és a „történelmi magatartás- és viselkedésformák jelenre mozgósító voltának használatát”-val.”

(Pótó J. im. 22-23. p.)

Síremlékszobrászat

A legtöbb világháborús hősi emlék kegyeleti jellegéből adódóan a *síremlékszobrászattal* mutat szoros rokonságot. A síremlékszobrászat a századfordulón már nemcsak az egyházi szobrászat jellegét viselte magán, hanem erősen hatott rá a klasszicizmus, a romantika és később a szecesszió is. A vallási jelképek és az obeliszk-szerű sírkövek mellett ebben a korszakban jeleket meg az első önálló szobrászati alkotások a polgári sírokon, és egészült ki a jelképrendszerük az említett művészeti irányzatok kifejező eszközeivel.

A tisztán síremlékszobrászathoz köthető hősi emlékek elsősorban a kisebb vidéki települések, illetve egyházközségek által alapított hősi emlékekre jellemző, ahol az emlékmű szinte kizárólag a közösség gyászának és halottai iránti nagybecsülésének a kegyeleti emlékeztető eszköze volt. Ezekre a hősi emlékekre alapvetően a neoklasszicista stílusjegyek, a letisztult, egyszerű formák jellemzőek, amelyekhez a neoklasszicizmushoz köthető historizáló törekvések jeleként gyakran kapcsolódik turulszobor is. Az, hogy az emlékműszobrászatban a 20-as, de még inkább a 30-as években a klasszicista irányzat válik meghatározóvá, nagyrészt az egyre erősödő német befolyásnak köszönhető.

A helyi jelentőségű hősi emlékek alkotói legtöbbször helyi sírkövesek, kőfaragók, műépítésszek voltak, de találkozhatunk a készítők között néhány kifejezetten hősi emlékművekre szakosodott megyei vagy országos hírnévű kőfaragóval is. Többségük német nemzetiségű volt és elsősorban a Dunántúlon, az ország polgárosodottabb részén dolgozott, ahol a síremlék-készítésnek már voltak komolyabb hagyományai, és így piaca is.

A legismertebb sírkőfaragók *Mechle Béla* (Sopron); *Schneider Géza* (Pápa); *Hudetz József* (Szombathely) és *Gerenday Antal* budapesti műkőgyáros voltak. Érdekes módon összesen csak 10 olyan sírkőfaragóról tudunk, aki 5-nél több hősi emléket készített.

Érdeemes megjegyezni, hogy a világháború első éveiben az építőművészek (1915), majd pedig a HEMOB (1916) által kiadott hősi emlék mintakatalógus első változatai szinte kizárólag ilyen síremlék jellegű műalkotásokat tartalmaztak.

Millenniumi emlékművek

A másik egyértelmű kapcsolat, a korábban már részletesen kifejtett millenniumi ünnepségek kapcsán létrejött szobrászati és egyéb művészeti alkotásokkal mutatható ki. A századfordulón elterjedt magyar mitológia és annak szereplői, az ősmagyar harcosok, vezérek, a turul, mint totemállat, valamint *Patrona Hungariae* és az ábrázolásához kapcsolódó állami jelképek egyértelműen tovább élnek a két háború közti korszakban és tartalmilag is egyre meghatározóbbá válnak a revizionista törekvések fő szószólóiként.

17. Kép További emlékmű tervek a HEMOB mintakatalógusából (Horvát Béla, Tschেকে Hermann, Györgyi Dénes)

Az ideológiai kapcsolatot a két eseményhez tartozó műalkotások között a HEMOB is erősítette azzal, hogy kifejezetten ajánlotta az ősmagyar múlt ábrázolását a háború emlékeztetőinek szánt alkotásokon. A köztéri alkotások kivitelezését tekintve a századforduló és a Horthy-kor emlékművei között érezhető különbség van formai szempontból, de a téma és az ábrázolt személyek tekintetében érdekes előképeket láthatunk, nemcsak az emlékműszobrászat, hanem az épületszobrászat terén is. Patrona Hungariae millenniumi ábrázolásának egyik legszebb és kompozíció tekintetében legkiforrottabb ábrázolásával a belvárosi Török Bankház épületének homlokzatán találkozhatunk.

18. Kép Huba vezér Budapest - Tiszalúc; Búsuló juhász (Izsó Miklós, 1862) - Ócsény (Farkas Béla, 1923)

Épületszobrászati elemként is előszeretettel ábrázolták a hét vezért, aminek kapcsán szintén a Belvárosban, az Arany János utca egyik épületében találhatjuk meg a „Gondolkodó (Huba) vezér” szobrát, ami két évtizeddel később mintául szolgált Farkas Béla tiszalúci szobrához. Szintén párhuzam vonható, ha kevésbé direkt is, Izsó Miklós híres „Búsuló juhász” kispasztikája és az ócsényi, megint csak Farkas Béla által tervezett hősi emlék ősmagyar

harcosa között.¹⁶⁶ Izsó műveiből egyébként mások is merítettek, hisz nála jelent meg először a „haldokló honvéd” és a „sebesült zászlós” kompozíció is. Egyik esetben sincs szó plagizálásról, csupán egy gondolat művészi és tartalmi átformálásáról.

Szabadságharc emlékművei

Formai szempontból a legközelebbi rokonságot a 48-as emlékművek mutatják a világháború köztéri alkotásaival, ami nem is csoda, hiszen hasonló háborús jellegű alkotásokról van szó.

A téma mellett további hasonlóság, hogy mindkét esetben vesztes háborút örökítenek meg az emlékművek, valamint mindkétszer a hozzátartozók emelik az emlékműveket, így azokhoz közvetlen érzelmi kötődés is társul. Jelentős tartalmi különbség viszont, hogy a 48-as emlékművek egy olyan korszakban jöttek létre, amikor a háború lényegi céljai megvalósultak, vagyis az álmok egy része úgymond beteljesedett, igazolást nyert, hogy a súlyos áldozat nem volt hiábavaló. A 20-as, 30-as évek hősi emlékei viszont ezzel pont ellentétes helyzetben, a totális vereség hangulatában, a nemzethalál víziójának árnyékában keletkeztek. Ebből a helyzetkülönbségből adódik az emlékművek lényegi mondanivalóbeli különbsége is. A honvéd emlékművek az egyén dicső önfeláldozásának állítottak emléket, míg a világháborús társaik a bizonytalan jövő okán az „örök hősiességet” hirdették, ami egyedüli reménye a nemzet felemelkedésének. A 48-as emlékműveknél a gyász és a hála a kulcs mondanivaló, 20. századi társaiknál viszont a gyász mellett a mozgósítás, a lelkesítés és a közös cél meghatározása az elsődleges.

A világháborús hősi emlékművek alkotói már kész katonasémákat és kompozíciókat használnak föl alkotásaikhoz. A csatajelenetek ábrázolása, a katonaalak zsánertípusainak megjelenése, a *zászlótartó*, a *kürtös*, a *sebesült* mind-mind a szabadságharc emlékműveinél kristályosodik ki a hazai szobrászatban, később pedig csak a világháború új kellékeivel, a rohamsisakkal, kézigránáttal egészül ki. Ugyancsak itt jelenik meg először a világháború emlékeztetőinél széles körben alkalmazott „*turul oszlopon*”, és van már példa olyan változatra is, ahol *karmaiban a „Hadúr kardját”* tartja, ami pedig a legtöbbit előforduló ábrázolási séma a későbbi emlékműveknél.

Az 1904-ben a kassai honvédszobor nagyszabású pályázatán már mind-mind találkozhatunk a fenti formulákkal, sőt itt tűnik föl először a „*harcba induló honvédek*”, vagy az „*oszlop tetején ülő Árpád fejedelem*” kompozíciója. Ezen utóbbi szoborkompozíción található még egy később átdolgozva felhasznált alkotói fordulat, amiben az idős honvéd fiatal társának mesél a

¹⁶⁶ Nagy Ildikó: i.m., In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 74. p.

háborús hőstettekről. A többalakos csatakompozíciók közül a legnagyobb „karriert” a „sebesült honvéd és bajtársa” érte el, számos világháborús emlékműnek lett a visszatérő jelenete, amint a sebesüléstől elbotló katona elernyedő kezéből életerős és dinamikát sugárzó társa kiragadja a zászlót, és tovább viszi a győzelem jelképét.¹⁶⁷

Több olyan szobrász is dolgozott a két háború között, akik korábban részt vettek a 48-as emlékművek készítésében is. Nem véletlen, hogy Istók János cinkotai hősi emlékműve megegyezik a három évtizeddel korábbi honvéd szobrával, vagy, hogy Jankovits Gyula 1902-ben Győrben felállított zászlóvivője későbbi emlékművein is visszaköszön.

A huszadik századi szobrászoknál ismert jelenség, hogy egy-egy kompozíció akár egy életen át is foglalkoztatja őket, gondoljunk csak Horvay János Kossuth szobraira, vagy Ferenczy István Mátyás emlékművére. Érdekes szemügyre venni néhány konkrét századfordulós emlékművet is, hogy árnyaltabban lássuk az emlékművek korszakonkénti tartalmi és formai változásait is.

19. Kép Cinkota (Istók János, 1937); Tápióbicske (Jankovits Gyula, 1912); Győr Markup Béla, 1902)

A 48-as emlékműveken, a keletkezésük korából adódóan is, még jobban érződik a síremlékszobrászat hatása. Ha megvizsgáljuk a törökszentmiklósi, vagy a pápai honvéd emlékművet azt tapasztaljuk, hogy már itt kialakul, letisztul az a formavilág, ami tömegesen jelenik meg a világháború után. Az emlékművek jelképei azonban jelentős eltérést mutatnak, nincs egységes szimbólumrendszer, kevésbé kiforrott a kommunikáció. Általában túlzásfoltosság és esetlegesség jellemzi ezeket az obeliszkszerű honvéd emlékműveket. Nem véletlen, hogy a különböző művészeti szervezetek, a Magyar Képzőművészek Egyesülete, az Országos Magyar Iparművészeti Társulat, a Magyar Mérnök- és Építész Egylet, a Magyar

¹⁶⁷ Csupán néhány ismertebb hősi emlék, ami a bajtárs kompozíciót eleveníti föl: Püspökladány; Celldömölk; Tápióbicske.

Építőművészek Szövetsége és a HEMOB is egyetért már a kezdetektől fogva az egységes és minél egyszerűbb jelképrendszer alkalmazásban a világháború hősi emlékeinek kialakításánál.

20. Kép Törökszentmiklós (Gerenday Antal 1898); Pákozdi csata (Tuboly Gyula, 1890); Gödöllő, Isaszegi csata emlékmű (Szász Gyula, 1899)

Ez a törekvés a korszak politikai ideológiáival szerencsésen találkozik, így ebben a tekintetben az uniformizáltság lényegében megvalósul.

A központi ideológia, vagy direkter propagandahatás még nem mutatható ki a 48-as emlékműveken, a politikai vezetésnek még nem volt közvetlen célja ezekkel. Sokkal inkább egyszerűbb, őszintébb érzések dominálnak ezeken a köztéri alkotásokon, legalábbis ahol a szobrászati megoldások dominálnak. Szász Gyula Isaszegi csata emlékművén átüt a tiszta őszinte gyász, a fő női szoboralak nem hordoz másodlagos jelentést, nem bújtatja a szobrász Mária, vagy Patrona Hungariae köntösébe. Ellentétes hangulatú, de hasonlóan őszinte lelkesedést, dicsőítést sugároz a Szolnoki csata emlékműve is, ahol Damjanich tábornokot úgy jeleníti meg Radnai Béla, mint néhány évszázaddal korábban az ellenséget lovával eltipró uralkodót, vagy hadvezért volt szokás. A diadalkapu alatt a csatatér romhalmazán áttörő hadvezér kompozíciója az egyik legmonumentálisabb emlékműve a szabadságharcnak és érdekes módon, bár csak néhány év választotta el keletkezését tekintve a világháborús emlékművektől, nem készült később hasonló jellegű alkotás. Ezzel ellentétben a vizsgálatba vett harmadik csataemlékmű, amely szintén Radnai Béla alkotása, a háború után számtalan hősi emléken köszön vissza. Az Isaszegi csata zászlóval és karddal rohamozó honvédja az egyik kedvelt katona zsánere lett a huszadik századnak, különböző típusú emlékműveken köszön vissza.

21. Kép Arad, Szabadság szobor (Zala György, 1890); Szolnok Damjanich emlékmű (Radnai Béla, 1912); Isaszeg (Radnai Béla, 1901); Kecskemét (Pataky Imre, 1892); Debrecen, Kossuth szobor (Margó Ede, 1914)

A Zala György által 1893-ban készített budavári Honvéd-szobor pedig már több olyan propagandisztikus elemet is magán visel, amit később a világháborús emlékműveknél látunk visszaköszönni. Erről az alkotásról sugárzik, hogy egy feltörekvő, büszke nemzet állította, elsődleges mondanivalója nem a gyász, vagy a kegyelet, hanem a dicső, példaadó győzelemre való emlékezés. Bár a szobor egy győztes csatáról, Buda bevételéről szól, a feliratok már azt sugallják, mintha a háborút is megnyerte volna a Honvéd sereg.¹⁶⁸ Nyilvánvaló az aktuálpolitikai hatás, a nemzet kiegyezés utáni jelentős gazdasági és politikai megerősödése. Egy másik változás a világháborús emlékműveken, hogy szinte kizárólag csak egyszerű katonákat ábrázol. Amíg a honvédemlékek egy része a dicső tábornokokat, az Aradi vértanúkat állítja középpontba, vagy tünteti föl domborműként az emlékművek talapzatán,

¹⁶⁸ „1849. május 21. Szabad Hazáért”, „A névtelen hősöknek”, „Szabadság vagy halál”, „Harcunk az igazak harca volt, Győzelmünk a Nemzet diadala”.

addig a huszadik század háborús emlékműveinél az alkotók ezt már nem tehetik meg, csak kivételes, legendás személyek esetében. Ez is egy jel, ami ezen emlékművek célzatos propagandisztikus szerepét mutatja. Nem a vezetők elismertetése volt a cél, ami egy vesztes háború esetében nem is volt kivitelezhető, hanem a nemzet közös áldozatkészsége kellett, hogy hangsúlyos legyen. Míg az emlékműszobrászat korábbi évszázadainak uralkodó és hadvezér alkotásai a hatalom demonstrálását szolgálták, addig a huszadik században jól láthatóan a tömegkommunikáció eszközévé váltak. Erre 1867 után még nem volt szükség, a honvéd emlékművek a kegyelet mellett inkább a nemzet önrendelkezési jogát igyekeztek demonstrálni.

Az oszlop tetején ülő turul kompozíciójáról már szóltunk abban a tekintetben, hogy szintén a honvéd emlékművek tekinthetők a világháború utáni változatok közvetlen előképeinek, azonban, ha jobban megvizsgáljuk őket, egy alapvető különbséget fedezhetünk föl. Ez az eltérés pedig megint csak az emlékművek felállításának körülményeiben keresendők. A honvédemlékművek turul szobrai szinte minden esetben békések. Büszke, erőt sugárzó, néha dinamikus alakban öltöttek testet, de a harciasság legfeljebb egy-egy esetben a „Hadúr kardjával” jelenik meg a karmaik között, ami inkább az erőt jelképezi. Jó példa erre a Pápán felállított turul szobor, amelyik a csőrében a béke jelképeként olajágot tart. Ezzel ellentétben, a 20. századi turulok fenyegető testtartása, visító csőrábrázolása a harciasságot sugallja sok esetben.

Már a háború évében készült el az a Kossuth-szobor Debrecenben, amelynek mellékkompozíciói szintén hatással voltak a néhány évvel későbbi háborús emlékművek témaválasztására. A szeretteitől búcsúzó honvéd formula kiválóan alkalmasnak bizonyult arra, hogy „a hazáért önkéntes áldozatvállalás” gondolat hordozója legyen. Érdekes ellenpélda a korábbiakhoz képest, hogy a Kossuth-szobor alkotója Margó Ede, bár több hősi emléket készített a két világháború között, többet nem nyúlt ehhez a kompozícióhoz, nem úgy kortársai.¹⁶⁹

Végül érdemes kitérni a 48-as emlékművek kapcsán egy érdekes, eddigiekkel fordított irányú jelenségre. Ahogy a világháborús emlékművek felállítása is a harci cselekmények befejezése óta kisebb-nagyobb megszakításokkal folyik, úgy a szabadságharc emlékeztetői is folyamatosan gyarapodnak.

---

¹⁶⁹ Körmenyi Frim Jenő (Balassagyarmat); Pásztor János (Békés); Ősz nemes György (Orgovány); Kisfaludi Strobl (Nyíregyháza)

22. Kép Pápa (ifj. Vastagh György, 1896); Dunakeszi (Vezényi Elemér, 1948); Ózd (Keller Gyula, 1948)

1948-ban az esemény századik évfordulóján országos kezdeményezés indult, hogy a világháborús emlékművek mintájára minden településen állítsanak méltó emléket. Bár a gazdasági és társadalmi helyzet nem tette nyilvánvalóan lehetővé ennek a központi kezdeményezésnek a végrehajtását, számos honvédelem létesült. Ezek abból a szempontból is fontosak, hogy több esetben ennek kapcsán, a még valamilyen okból hiányzó I. világháborús emlékművet is ezzel igyekeztek pótolni, s így közel húsz közös emlékmű létesült. Érdekesebb azonban, hogy több 48-as emlékműnél visszaköszön a 20. század első felében állított különböző emlékművek formavilága. Két érzékletes példa erre az ózdi és a Dunakeszin felállított emlékmű. Dunakeszin gyakorlatilag egy Országzászlót állítottak föl (1948-ban!), amit a szabadságharc emlékművének neveztek, míg Ózdon a „bajtárs” kompozíció jelenik meg ismét, ám ezúttal már nem abban a formában, mint ahogy a századforduló honvéd emlékművein, hanem a világháború harciasabb változatában, továbbfejlesztve a munkás világ formanyelvével. Érdekes látni, ahogy egy eseményt közvetítő művészi gondolat több korszakon keresztül fejlődik, alakul, majd visszatér a kiinduló eseményhez, immár jelentősen megváltozott gondolati tartalommal és formavilággal.

Művészet a háborús politika szolgálatában

Képzőművészek a fronton

Már a háború kezdetén igyekezett a katonai és politikai vezetés a különböző művészeti ágakat is felhasználni a háborús propaganda erősítéséhez, a minél szélesebb társadalmi réteghez történő eljuttatásához. E háborús propaganda irányításában, szervezésében igen jelentős szakmai szerepet játszott a Császári és Királyi Sajtóhadiszállás (Kriegspressequartier). Ez volt az a szerv, amely a közös hadügyminisztérium keretei között összefogta a birodalom „művészeti iparágainak” háborús ténykedéseit is, létrehozva saját kebelén belül a „Kunstgruppe” intézményét. Írók, újságírók, festők, szobrászok, színészek, fotóművészek kerültek teljesen szabályosan állampolgári kötelezettségből, mint behívottak, vagy csak hazafias felbuzdulásból a Sajtóhadiszállás művészcsoportjainak állományába, s így egyenesen a frontra. Feladatuk volt megörökíteni írásban, képben, plasztikában vagy celluloid szalagon azt a hősiességet, ami elvárható módon majd megsokszorozza a társadalom kitartását, háborús állhatatosságát. A Sajtóhadiszállás vezetője a Hadilevéltár korábbi igazgatója, Ferenc Ferdinánd egyik bizalmasa, a kellően művelt és széles látókörű Max Ritter von Hoen vezérőrnagy lett.¹⁷⁰

A frontra rendelt szobrászok, festők, iparművészek, fotográfusok, nem szűkölködtek a feladatokban.¹⁷¹ Ligeti Miklós a tábornokoknak és a királyi család tagjainak mellszobrait készítette a Sajtóhadiszállás megbízásából, akárcsak Ditrói Siklódy Lőrinc, aki IV. Károlyról készített mellszobrot.¹⁷² Az uralkodó kultuszának ápolására, a személyéhez fűződő kép idealizálására, a pozitív háborús propagandára már a háború kitörése után nagy hangsúlyt fektetett az osztrák és a magyar hadvezetés az egész Monarchia területén, és nem csupán a katonaság, hanem a polgári lakosság körében is. Az uralkodó, vagyis az aktuális „Hadúr” szobrászati ábrázolására leggyakrabban a kaszárnyákban került sor, de számos szobrot köztereken is felállítottak szerte a Birodalomban. Az ilyen szobrokat egyértelműen a személyi

¹⁷⁰ Balla Tibor: Az osztrák-magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. In: Hadtörténelmi Közlemények 118. évf. 1-2. szám, Budapest, 2005. 142. p.

¹⁷¹ Érdekes módon a plakátokban rejlő lehetőségeket a Monarchia vezetése csupán mérsékelten használta ki, csak a Tanácsköztársaság alatt válik a legfontosabb kommunikációs eszközzé.

¹⁷² Prohászka László: Az Osztrák-Magyar Monarchia hadvezetése Ligeti Miklós alkotásain. In: Emlékek a hadak útja mentén. II. kötet, 66. p.

kultusz legdirektebb megnyilvánulásának kell tekintenünk, nem véletlen, hogy gyakorlatilag egyetlen ilyen szobor sem maradt fenn a II. világháború után.¹⁷³

A fronton tevékenykedett legismertebb művészek Mednyánszky László báró, Zádor István, Vadász Miklós, Vaszary János, Bató József és Herman Lipót, valamint Edvin Illés Aladár, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Márffy Ödön, Muhits Sándor, Rippl Rónai József, Halász-Hradil Elemér és Zsögödi Nagy Imre voltak. A szobrászok sorából meg kell említeni, mint az emlékmű szobrászatban akkor már jelentősebbnek számító alkotót, Róna Józsefet, Holló Barnabást, Murányi Gyulát, Szamosi Soós Vilmost, illetve külön azokat, akik a háború után lettek az emlékműszobrászat kiemelkedő személyiségei, Damkó Józsefet, Lux Eleket, Pongrácz D. Szigfridet, Kisfaludi Strobl Zsigmondot, Pick Lajost,¹⁷⁴ Zsákodi Csiszér Jánost, Orbán Antalt és Sidló Ferencet. A fronton szolgált még Lukácsy Lajos, Szódy Szilárd, Gách István, Bóna Kovács Károly, Cser Károly, Székely Károly, Medgyessy Ferenc, Manno Miltiades és Bory Jenő is, vagyis szinte minden jelentősebb szobrászunk részt vett a hadigépezet által irányított művészeti propagandamunkában. Olyannyira, hogy közülük többen hadifogságba is estek.¹⁷⁵ Annak ellenére, hogy a megrendelő meghatározta a művek

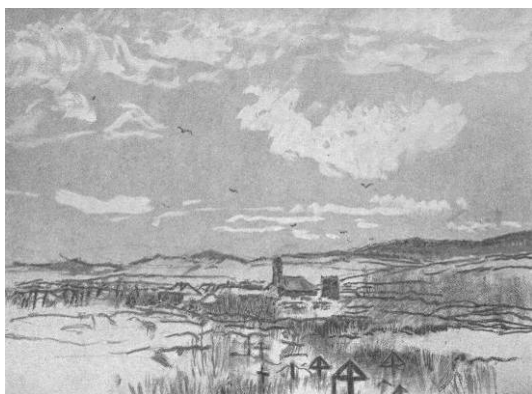
¹⁷³ A királyszobrokkal kapcsolatos a háborús propaganda egyik első kínos bakija is. A Nyitrán, 1915-ben valószínűleg elsőként felállított ilyen királyszobron, amely ebből következően még Ferenc Józsefet ábrázolta, a háború befejezésének dátumát is feltüntették (1915), amit következő évben egy teljesen új szobor állításával próbáltak feledtetni. (L. Juhász Ilona: im. 44-45. p.)

¹⁷⁴ Petri Lajos, a szegedi Pick család sarja, háború után magyarosította a nevét.

¹⁷⁵ A művészek bevonása a háborús propagandába nem egyedi jelensége a Monarchiának. Minden harcoló fél, ha eltérő arányban is, de élt ezzel a lehetőséggel. Magyar hadifogolytáborokba is kerültek idegen művészek, sőt Álmosdon a hősi emlékmű készítője is egy olasz hadifogoly szobrász volt. A történet egyedülálló, ugyanakkor jól jellemzi a háború utáni közhangulatot:

„Megyénk egyik legszebb első világháborús emlékműve két méter magas kőalapon, egy kertben ülő, kezében mirtuszággal, elvesztett kedvese tölgyfakoszorúval övezett katonacsákós fejfájára szelíden leroskadó fiatal nőalakot ábrázol. Az egész műnek kissé szecessziós jelleget ad a gazdagon mintázott növényi környezet. A műkö szobor készítője egy ismeretlen, a kortársak szerint olasz művész, aki Nagyváradon, 1917-ben, hadifogságban mintázta alkotását. Ifjú Miskolczy Jenő álmosdi földbirtokos, aki még a háború legelején bevonult katonai szolgálatra, 1916-ban mint huszár főhadnagy háromszáz koronát küldött Székelyhídi Béla helyi református lelkésznek, hogy az összegből a háború végén állíttasson márványtáblát a templom falán, belevéselve az álmosdi hősi halottak neveit. A lelkész azonban merészebbet gondolt. 1917 októberében az egész vármegyét megmozgató, nagy sikerű műsoros délutánt szervez Álmosdon, melynek tetemes bevételéből és Miskolczy Jenő adományából már 1917-ben elkészül az emlékmű Nagyváradon, egy ismeretlen olasz hadifogoly szobrászmester műkö alkotása. A Nagyváradon rekedt szobrot a határzárlatot követően nagy utánajárással, diplomáciai intézkedések

tematikáját, és annak középpontjába a lelkesítést és a háború elfogadtatását, a közös áldozatkészség fontosságát helyezte, az elkészült műalkotások jó része fontos helyet foglal el a magyar művészettörténetben. Az I. világháború későbbi hősi emlékeivel azonban ezek többsége egyáltalán nem rokonítható sem tartalmi, sem formai szempontból, mivel a kiindulási alapjuk, a nézőpontjuk egyértelműen a háború győztes befejezését vette alapul. A személyesen megélt háborús élmények azonban hatással voltak a művészek későbbi pályájára, volt, aki nem is vett részt az egyébként igen jövedelmező háború utáni hősi emlék kivitelezésben. Mások, mint Ligeti, vagy Medgyessy pedig megpróbálták becsempészni a központilag ellenőrzött emlékművekbe saját élményeiket, véleményüket.¹⁷⁶

23. Kép br. Mednyánszky László Küzdelem után

Zádor István Beszélgetés

Ligeti tatabányai hősi emléke erre egy jó példa, ahol a családi gyász és tragédia felül tudott kerekedni a háborús propaganda hőskultuszán.

---

révén sem sikerült Magyarországra szállítani. Ekkor Krausz Sándor álmosdi izraelita lakos Érmihályfalvára vitette, ahonnan a román vámhivatal engedélyezte Nyirábrányba szállítását, vámmentesen. A sors iróniája, hogy a magyar vámhivatal háromezer korona vámilletéket vetett ki az emlékműre; ezt azonban dr. Fráter Pálnak a képviselőházban elmondott interpellációjára törölték.”

(Száz magyar falu könyvesház adatbázis. Álmosd kötet. Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2003.)

¹⁷⁶ Az 1914—18 közti időszak leghívebb krónikása Medgyessy vázlatfüzeteinek tömege amik hagyatékként, a Déri Múzeum tulajdonában vannak. Megismerjük rajzaiból Galíciát, annak földjét és népét, a háború hétköznapijait és drámáit. Tájképek, építészeti emlékek, ló-lovasábrázolások, arcképek, karikatúrák egyaránt megtalálhatók ezekben a füzetekben. Medgyessy derűs életszemléletére jellemző, hogy a szépet, az egészségeset kereste és találta meg maga körül, ha tehetett. De újat hozott az emléksobrászatban is. 1916-ban Podhajcében faragott hősi emlékműve: „Leroskadó katonát nőalak fog át” annyira emberi, őszinte, póz nélküli, nem csoda, hogy 1925-ben nem fogadta el a HEMOB — a „hivatalos” magyar művelődéspolitikai.

(Sz. Kürti Katalin: Medgyessy Ferenc ifjúkora, pályakezdése. In. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. Művészettörténet. Debrecen, 1982. 370-384. p.)

Az elkészült munkákról évente rendeztek úgynevezett hadikiállításokat, amikről rendszeresen beszámoltak a kulturális folyóiratok is. A Művészet című lap például 1915-ben egy külön számot szentelt a „Művészek a csatatéren” címmel az ott készült munkáknak, a bemutató tanulmányok írói pedig olyan neves személyiségek voltak, mint például Malonyay Dezső.¹⁷⁷

A hadügyminisztérium, a fronton készült alkotások „hasznosítására” létrehozta az „Ausztria-Magyarország hadereje a világháborúban. Háborús képek hivatalos kiadása” nevű vállalkozást, aminek kizárólag a háborúról szóló művészeti alkotások megismertetése terjesztése, és sokszorosítása volt a feladata.¹⁷⁸

1917. szeptember 16-án a Margitszigeten, majd ennek sikerén felbuzdulva 1918-ban a Múcsarnokban került sor nagyszabású hadikiállításra. Ezeken a kiállításokon már nemcsak a „front terméseit” Mednyánszky háborús festményeit, Ligeti mellszobrait, Bory Jenő, Berán Lajos kisplasztikáit, jelvényeit, hanem a HEMOB felhívására készített leendő hősi emlékművek makettjeit is kiállították a nagyközönség számára. Bálint Aladár a Nyugat szerzője így méltatja a Sajtóhadiszállás harmadik kiállítását 1918-ban:

„A Sajtóhadiszállás művészei szakadatlanul ontják a képek, rajzok tömegét és a kiállítás katalógusának előszava szerint már kilencezer darabot szolgáltatottak be. Horribilis mennyiség, nem is egy múzeumot roskadásig meg lehetne tölteni ezzel az anyaggal. Művészeink már teljesen berendezkedtek a hadiszolgálatra, mindig jobb és jobb a termelés minősége, már nem ingadoznak, nem tapogatóznak, határozottan, folyamatosan dolgoznak, megszokták a harctér levegőjét, harmóniájuk helyreállott, beilleszkedtek az adott és mindinkább stabil helyzetbe. A harmadik kiállítás anyaga ehhez képest jobb, mint az, amit az előbbi kiállításokon láttunk, a háborús silányságok, az olajnyomásszerű hajrá-vásznak, vörösördögök stb., stb. teljesen hiányoznak. A kubizmust leszámítva majdnem minden irány helyet talált e gyűjteményben és a kiállított munkák nagy átlaga a frissebb, modernebb festői iskolák felé gravitál.”¹⁷⁹

A hadigépezet igyekezett minden lehetőséget megragadni, ami a propaganda erősítését szolgálhatta. A műalkotások egy része sokszorosításra került, háborús festmények, tusrajzok jelentek meg képeslapokon, szobrokból készítettek kisplasztikákat, és a sajtót is elárasztották a fronton készült felvételek és az ellenséget gúnyoló karikatúrák.

¹⁷⁷ Művészet. 1915., 1. szám, 1-48. p.

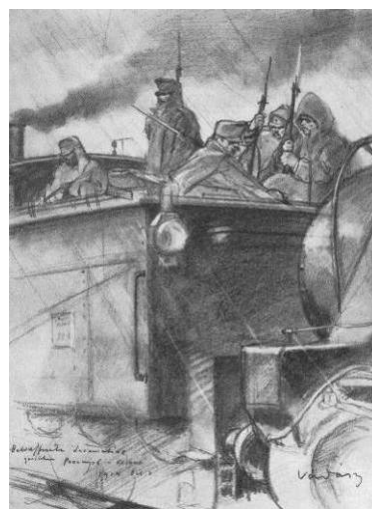
¹⁷⁸ L. Juhász Katalin: im. 57. p.

¹⁷⁹ Nyugat. 1918., 12. szám, Figyelő

A Monarchia hadi gépezetének irányítói már az első háborús év ősztől megteremtették a frontkatona apoteózisát, és megkezdtek a harctéri heroizmusban és a hőskultuszban rejlő propagandalehetőségek szisztematikus kiaknázását. Mindezzel lényegében saját hatáskörbe vonták a háborús emlékezet szelektálási jogát is. Ennek működtetésére bevetették a háborús propaganda megannyi direkt és indirekt eszközét. Gyakorlatilag rátelepedtek a kisebb közösségek „hazafiságára”, magánygyászára és magándicsőségére is, megpróbálva megszerezni azokat.¹⁸⁰

24. Kép Vaszary János Elesett huszárok
A limanovai csatatéren

Vadász Miklós
A lokomotívon

Nemcsak a magas művészet terén működött a propaganda, hanem a vásári áruk szintjén is tömegével gyártották a háborúval kapcsolatos tárgyakat, így a festett bögréken, tányérokon, fali díszeken, játékokon keresztül gyakorlatilag az élet minden területére belopódzott a háborús propaganda. Az elérendő cél általuk a társadalom mobilizálása, a háborús „lelkesedés” ébren tartása, de legalábbis az „áldozatkészségé”.

Hadimúzeumok, kiállítások

A háborús háttország lelkesedésének fenntartásához széles eszköztár állt a hadvezetés rendelkezésére. A propaganda eszközök mellett már a háború kezdetétől különböző rendeletekkel is szabályozni igyekeztek a lakosság háborúhoz való hozzáállását. Megszabták az emlék- és trófeagyűjtés szabályait, a hazahozott fronttéri emlékekből pedig háborús „alakulat múzeumok” létrehozását írták elő. Ilyenek alakultak Nagyváradon,

¹⁸⁰ Ságvári György: i.m., In. Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005. 147. p.

Székesfehérváron, Szegeden és Veszprémben is a háború után. Utóbbi számunkra különösen is érdekes, mivel a város hősi emléke, a Hősök Kapuja adott otthont a múzeumnak 1937-től. A Hősök Szobája közvetlenül a kapu fölött került kialakításra, itt helyezték el a 31. gyalogezred háborús relikviáit.¹⁸¹

A frontokról hazahordott relikviák nagy száma miatt gyorsan terjedt a kisebb emlékmúzeumok alapítása. A háborús vezetés rögtön felismerte, hogy a múzeum ugyanúgy alkalmas tömegbefolyásoló eszköz lehet, mint a különböző művészeti ágak, vagy az emlékművek. A múzeum hirdetheti a katonai dicsőséget, és egyben az áldozatokra emlékezés helye is lehet. A köztéri emlékművektől alapvetően abban különbözik a hadimúzeum, hogy nem egy állandó statikus alkotás, nem általánosító, hanem egy aprólékosan rendszerezett, a kívánt mondanivaló szerint alakítható, súlypontosozható „emlékmű”. A háború alatt pedig az ellenségtől zsákmányolt tárgyak bemutatásával propagandisztikus célok kielégítésére is alkalmas volt. Így a művészeti nagykiállítások mellett időről időre a fronton gyűjtött relikviákat, ellenséges fegyvereket szintén közszemlére tették a nagyközönség számára.

A háború alatt számos kiállítást rendeztek a Monarchia városaiban. Javarást művészeti kiállításokat, amelyeket a Sajtóhadiszállás szervezett: 1915-18 között a monarchia területén 40 nagyobb lélegzetű, s száz fölötti kisebb tárlatról beszélhetünk, amelyek közül az első nagy kiállítás Bécsben, a Künstlerhausban nyílt meg 1915-ben. A legnagyobb szabású, országos jelentőségű háborús tárlatok helyszíne Magyarországon természetesen a főváros, annak frekventált helyszínei, mint a Margitsziget, Városliget (Iparcsarnok), a Parlament előtti tér, a Nemzeti Múzeum kertje. A főváros első jelentős háborús bemutatója (1915) a pasaréti „hadi skanzen” volt, amit egy mai modern interaktív kiállítás előképeként is tekinthetünk. Egy komplett hadszínteret építettek fel, ahol a látogatók ki is próbálhatták, milyen a fronton az élet és bemutatókat is szerveztek a számukra.¹⁸² A kiállítások célja a háborús szellem ébren tartása, még konkrétabban a háborús felkészítés volt, amelynek szellemében délelőttönként középiskolások gyakorlatoztak a skanzenben, délután katonazenével, gulyáságyúval, tábori pékműhellyel bővülve, a közönség látogathatta belépődíj ellenében, este pedig tűzijáték, fényező gyakorlat volt műsoron. A kiállítást az Augustza Alap rendezte és a bevételeket jótékony célokra fordították.¹⁸³

¹⁸¹ Veress D. Csaba: A hősök kapuja. In. Múzeumi Diárium 1990. Veszprém, 1990. 41. p.

¹⁸² Szoleczky Emese: „A modern harctér teljesen hű mása” – a Pasaréti Lövészárók. In. Médiakutató 2010. tavasz (http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/11_pasareti_loveszarok/)

¹⁸³ Bognár Katalin: „Szép hazáért, ősz királyért” – Emlékek az első világháborúból. Időszaki kiállítás a Hadtörténelmi Múzeumban. In. Hadtörténelmi Közlemények, 118. évf. 1-2. szám, Budapest, 2005. 340. p.

25. Kép Erdélyi hadikiállítás a Margitszigeten (Vasárnapi Ujság 1917. 38. szám, 607.p.)

Az első számottevő Hadikiállítást, amelynek József főherceg volt a fővédnöke, 1917 szeptemberében nyitották meg a Margitszigeten, a Románia elleni háborús siker apropóján. A katonai tábori felszerelések, fegyverek és háborús relikviák, ellenséges trófeák mellett, mint például egy angol tank, amit a civilek először láthattak élőben, kiállításra kerültek az ország vezető képzőművészeinek alkotásai is. A már említett fronton szolgáló festők és szobrászok alkotásai mellett, a hátszágban dolgozó művészek is lehetőséget kaptak a bemutatkozásra, amennyiben műveik megfeleltek a Sajtóhadiszállás elvárásainak.¹⁸⁴ Mindenesetre az itt kiállítható művészekről elmondható, hogy a háború után is a hősi emlékművek készítőinek élvonalába tartoztak, és sosem szűkölködtek megrendelésekben. A főváros és a megyeszékhelyek közttereit ma többnyire az ő hősi szobraik díszítik. A kiállítók között volt Sidló Ferenc (József főherceg szobra); Vass Viktor (Zita királyné szobra); Ditrői Siklódy Lőrinc (IV. Károly szobra); Orbán Antal (Augusztia főhercegnő szobra, valamint a „Bajtársak” kompozíciója, és a „kaszás katona” kompozíciója); Lukácsy Lajos (Bartha Albert

¹⁸⁴ Az 1917-es margitszigeti kiállítás a korábbiaktól eltérően, már erősebben hangsúlyozta a béke iránti szándékot. Az erdélyi hadjárat hadikárosultjainak szánt adománygyűjtés mellett, már a hadifoglyok és azok kultúrájának bemutatása is szerepet kapott, hangsúlyosan jelent meg a frontbarátkozások bemutatása és a népek felett álló eszperantó nyelv bemutatása is. E jelenség mögött valószínűleg a Monarchia gazdasági gyengülése és a frissen trónra lépett IV. Károly új külpolitikai irányvonala húzódott meg. (Lőrincz László: Egy békülékeny hadikiállítás. 1917. szeptember. In: História 1987. 1. szám <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/87-01/ch19.html>)

szobra), továbbá Istók János és Dedinszky Elemér is kiállított egy-egy csatajelenetet ábrázoló kompozíciót a román hadszíntérről.¹⁸⁵

A hadimúzeumok a világ minden táján ebben az időben kezdtek el tömegesen kialakulni. A nyugati világban, ahol nem váltották egymást a 20. század folyamán a politikai rendszerek, ezek az ezred emlékmúzeumok fennmaradtak és folyamatosan fejlődtek, kiegészültek a különböző háborúk relikviáival. Így a kulturális funkció mellett, a katonai nevelésben is mind a mai napig meghatározó szerepet töltenek be. Ez a törekvés hazánkban is megvolt a háború után. 1927-ben miniszteri rendelet szabályozta a honvéd csapatok történetére vonatkozó írásos és tárgyi emlékek gyűjtését.¹⁸⁶ Az itt összegyűjtött tárgyak alkották az „ezred emlékgyűjteményét”. Az anyag tulajdonosa a Hadimúzeum, a birtokosa az illető csapattest, amely kötelezően mintegy házi múzeumban mutatja be a rekvizitumokat. Az anyaggyűjtés az akkori alakulatra vonatkozott, s a célja az volt, hogy a kurrens csapattest történetét dokumentálják, de sok esetben bekerültek a gyűjteménybe korábbi, főleg világháborús emlékek is.

A helyi érdekű háborús emlékmúzeumok mellett a háború kezdetétől jelentkezett az igény egy magyar, önálló Nemzeti Hadimúzeum létrehozására. Pontosabban ez az igény már régóta fennállt, de a háború következtében keletkezett mérhetetlen sok relikvia és a háborús propaganda fontosságának növekedése az elvi igények mellett, a gyakorlati szempontokat is előtérbe helyezte. Ennek ellenére a háború folyamán nem sikerült rendezni az önálló magyar Hadimúzeum ügyét, mivel az osztrák és a magyar igények nem voltak összeegyeztethetőek.

A háború után létrejövő Hadimúzeum és Hadilevéltár először az Üllői úti laktanyában, majd 1926-tól fokozatosan átköltözve, a Nándor-laktanya területén kezdett el működni. Itt már nemcsak a világháború relikviáinak kiállítására, hanem a magyar honvédség történetének bemutatására is jelentős hangsúlyt fektettek Aggházy Kamil, az intézmény első igazgatójának vezetésével. Az újonnan létrejött hadimúzeum amellelt, hogy szakmai felügyelete alá vonta a korábbi kisebb háborús múzeumok, gyűjtemények gondozását, zászlajára tűzte a hősi emlékek másolatainak közös kiállítását is. Bár ez a terv nem valósult meg, azonban a határon kívül rekedt ezredek emlékműveinek otthona lett végül a Múzeum.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Ságvári György: i.m., In. Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005. 165-167. p.

¹⁸⁶ Pongó János: Az Országos Hadtörténeti Múzeum története I. rész. In. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1. Budapest, 1971. 32. p.

¹⁸⁷ Amikor a Hadimúzeum új helyére (Nándor laktanya) beköltözött, Aggházy Kamill múzeumigazgató a hajdani alakulatok bajtársi szövetségeinek bevonásával akciót szervezett a „megszűnt csapattestek emléktárgyainak

26. Kép Hazafias adakozásra buzdító emléktárgy. Aranyért kapott vasgyűrű, amit a tulajdonosa biztonsági okokból belül bearanyoztatott.

A hősök kultusza túlélte a háborút, sőt a háborús emlékezet legmeghatározóbb és több célra is használható központi elemévé vált a volt hadviselő feleknél. A veszteseknél azonban módosítani kellett a stratégián (hiszen a háború alatt minden a győzelemre asszociált, most pedig egy háborús vereség romjain kellett az erényeket felmutatni), ám az eszköztár nem nagyon változott. Csak a monumentumok lettek nagyobbak, kifejezőbbek, a katonatemetők csinosabbak, az emlékműveken neve lett a hősi halottaknak, gyűltek az ereklyék a múzeumokban, megnyíltak az első, a rendszerezett emlékezet igényével fellépő tárlatok a háborúról. A háborús hőskultusz összeolvadt az ezeréves magyar hősiesség kultuszával, az alig elmúlt háború magyar hőseit a nemzeti panteonba helyezték a régi történelmi nagyságok mellé. A jelenség egyetemes: „A háború emléke szent élménnyé magasztosult, amely mély vallásos érzülettel töltötte el a nemzetet, bőséggel ellátta szentekkel, mártírokkal, zarándokhelyekkel, és ápolandó örökséggel vértette fel.”¹⁸⁸

összegyűjtésére", illetve hősi emléktábláinak a múzeum új épületében elhelyezésére. Szorgalmazta, hogy alakuljanak „hadimúzeumi bizottságok" a bajtársi csoportokon belül. A bizottságok gyűjtsék össze az elmúlt háború még felkutatható emlékeit, s juttassák el azokat a múzeumba, készíttessenek az alakulat hősi tetteiről rajzokat, festményeket, majd mindezt kiállításon mutassák be a múzeumban. A volt ezredek emléktábláit elhelyezendő, a múzeumban külön folyosószakaszt alakítottak ki, ahová jelentkezési sorrendben lehetett felkerülni. Az első két emléktáblát 1929. december 8-án avatták fel, a 22. marosvásárhelyi honvéd-, és a 72. pozsonyi gyalogezredét. Előbbit a múzeum folyosóján, utóbbit a Helyőrségi templomban. Ezeket aztán még számos emléktábla követték, egész folyosót betöltve a Hadimúzeum új épületében a budai Várban; 1941-ben 17 volt az emléktáblák száma. (Ságvári György: i.m., In. Történelmi Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005. 164. p.)

¹⁸⁸ U.o. 148. p.

Hősi Emlékek alkotói

Az I. világháborús hősi emlékek mivel lassan egy évszázada léteznek és gyarapodnak, számos jeles és még több kevésbé ismert helyi szobrászhoz, kő- vagy fafaragóhoz köthetők. A kötelező emlékmű-állítási rendelet miatt jelentős számban képviseltetik magukat az úgynevezett „katalógus emlékművek, emléktáblák”, amelyeknél a legtöbb esetben ma már rendkívül nehéz feltárni az alkotó kilétét. A HEMOB által összeállított hősi emlék mintakatalógusokba jeles szobrászok azon alkotásait vették föl, amelyek a politikai vezetés számára kívánatos mondanivalót közvetítettek. A katalógus emlékműveket továbbá úgy válogatták össze, hogy a különböző anyagi lehetőségekkel rendelkező megrendelők is megtalálják a számukra elfogadhatót.¹⁸⁹ Ennek köszönhetően az olcsóbb alkotások, mint az őrsgben álló katona, vagy a zászlóvivő apró módosításokkal számos település főterén került felállításra. A 3555 eddig feltárt hősi emlékből jelenleg csupán 1699 esetben sikerült az azonosítás. Kutatásaim során 749 alkotót, vagy alkotó csoportot tudtam elkülöníteni, de árnyalja a képet, hogy ebben benne vannak a kivitelezők, bronzöntők és kőművesek is. Az ő leválasztásuk a listából azért sem lehetséges, mivel gyakran előfordul, hogy egy-egy emlékmű kapcsán csak őket lehetett azonosítani.¹⁹⁰ A 749 ismert alkotó közül is árulkodó adat, hogy 545 esetben egy emlékműves alkotóról van szó. Az esetek többségében ez nyilvánvalóan abból adódik, hogy a legkisebb anyagi forrással rendelkező települések maguk igyekeztek megoldani az emlékműállítást, és egyszerűbb, szobrot nélküli, kisipari módszerekkel is létrehozható hősi emléket készítettek a helybeli iparosok segítségével. Bár a törvényben megfogalmazott megfelelő művészi kivitel így ritkán tudták elérni, a végrehajtó hatalom számára nem állt rendelkezésre kellő erő ahhoz, hogy ezen jelenségek ellen igazán hatékonyan léphessen fel. 1945 után, amikortól a korábbi rendszer intézkedései hatályukat veszítették,¹⁹¹ egyértelműen meghatározóvá váltak az egyszerűbb, sírkőszerű hősi emlékek. Ez a tendencia csupán az elmúlt 5-10 évben látszik megfordulni, amikor is ismét az igényesebb

---

¹⁸⁹ Herczeg Ferenc (szerk.): Szabadon álló hadiemlékek – katonasírok – emléktáblák és emléklapok. Első sorozat, Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság, Budapest, 1916. Tájékoztató

¹⁹⁰ A most létrejött, minden korábbinál teljesebb fotóanyaggal és leírással bíró digitális adatbázis lehetőséget teremt arra, hogy a közeljövőben összehasonlító elemzéseket végezzünk a hősi emlékek között. Már a gyűjtőmunka során is sikerült több hősi emlék alkotóját ilyen módszerrel meghatározni, ami alapot adhat a további kutatómunkához.

¹⁹¹ Hivatalosan az 1949. évi XX. törvény, Magyar Népköztársaság Alkotmánya hatályba lépésével.

kivitelű műalkotások válnak jellemzőbbé, párhuzamosan a társadalom gazdasági erejének egyértelmű növekedésével.

A hősi emlékek közel évszázados történetében értelemszerűen több alkotó generáció is részt vett. A második világháborúig kevés kivétellel szinte minden jeles szobrász kivette a részét az emlékműkészítésben, ha másért nem, hát azért, mert azóta sem látott anyagi lehetőséget jelentett az alkotók számára. Az emlékművek történetének első 30 éve egy megszakítás nélküli folyamat, így nehéz az alkotókat generációk szerint elkülöníteni egymástól. Bár több stílusirányzatot követtek a szobrászok, a hősi emlékek esetében a megrendelői oldal dominanciája miatt sokkal ritkábban és sokkal kisebb mértékben juthatott kifejezésre egy-egy stílusjegy, mint más művészi alkotások esetében. Medgyessy például többször panaszkodott arra, hogy elképzeléseit a megrendelők sem témában sem formában nem engedték érvényesülni, katonákat pedig látni sem akartak.¹⁹² Az elkülönítést célszerűbb inkább iskolák és mesterek szerint megtenni. Az első nemzedékhez azok az alkotók tartoznak, akik közül többen már a 48-as emlékművek készítésében is kivették a részüket és a századforduló idejében meghatározó szobrászok voltak, mint Zala György és Stróbl Alajos tanítványai, Margó Ede, Istók János, Kallós Ede, Damkó József, Szentgyörgyi István, Ligeti Miklós, Vass Viktor, Pongrácz Szigfrid vagy Kisfaludi Strobl Zsigmond. A hősi emlékek kínálta anyagi és presztízs értékű megbecsülésnek, csábításnak már közülük is csak kevesen, az akkora már vitathatatlan tekintélyt szerzett művészek tudtak ellenállni. Ilyen volt Zala György és Ligeti Miklós, akik csak ritka esetben és saját művészi elképzelésüket érvényre jutatva készítettek hősi emlékeket.¹⁹³

A következő nemzedék, akik többsége Kisfaludi Strobl és Szentgyörgyi tanítványai voltak készítették a legtöbb hősi emléket. Mivel rengeteg állami megrendelést lehetett kapni, nagyon sokan lettek ebből a generációból főállású emlékmű szobrászok, egyáltalán ez talán minden idők legnépesebb szobrász nemzedéke. E feltörekvő nemzedék legtöbbje életkorából adódóan megjárta a frontot, közvetlen tapasztalatokat szerezve a háború borzalmairól, sokan meg is sebesültek közülük. Talán az élmények hatására nem csak önös megfontolásból, hanem bajtársi kegyeletből hajtva is készítették alkotásaikat. Róluk már volt szó korábban, hiszen mint ifjú tehetségeket alkalmazta őket a Sajtóhadiszállás a front eseményeinek megörökítésére, de bizony többen, mint Manno Miltiades a harcokból is kivették a részüket. Úgy tűnik, hogy a háborúban való részvétel karrier szempontjából is meghatározó volt, hiszen

---

¹⁹²

¹⁹³ Ligeti 5 hősi emléket, Zala pedig csupán három jelentősebb szobrot készített.

a közvetlenül utánuk jövő nemzedék már sokkal kevesebb lehetőséget kapott hősi emlékek készítésére. Pátzay Pál mindössze egy, ám annál meghatározóbb emlékművet a 10-es huszárokét készítette Székesfehérváron, míg Erdey Dezső nevéhez is csak 6 hősi emlék társul. A legtöbb hősi emléket Vass Viktor, Székely Károly, Kallós Ede, Kisfaludi Strobl Zsigmond készítették, mégis az Adatbázisban Manno Miltiades nevét találjuk messze a legtöbb hősi emlék kapcsán, mint alkotó. Pontosán 90 hősi emlék kapcsán találkozunk vele, aminek az az oka, hogy egy általa készített kisplasztika terjedt el legjobban, mint díszítő elem az egyszerűbb, obeliszk formájú emlékműveken.

27. Kép A híres plasztika, ami több mint 80 hősi emlékművön szerepel, valamint a Gorodnoki lovasroham

Külön helytörténeti kutatást érdemel az a tény, hogy szinte mindegyik kisplasztikáját Baranya megyében rendelték meg, ami nyilvánvalóan nem véletlen!

A korszak ismert szobrászai mellett mindenképpen meg kell említeni a helyi kőfaragókat, egyszerűbb szobrászokat is. Megvizsgálva az alkotók listáját, azt állapíthatjuk meg, hogy közülük néhány tehetségesebb, vagy ügyesebb üzleti érzékkel megáldott alkotó tömegével kapta a megrendeléseket hősi emlékek készítésére. Bár a nevesebb szobrászokra is jellemző volt, hogy elsősorban saját pátriájukon belül alkottak, a kőfaragók esetében viszont egyértelműen megállapítható, hogy minden megyének megvolt az egy, maximum két felkapott emlékműkészítője. Ezen alkotók szinte minden esetben sírkőkészítőként kezdték pályafutásukat, így műveikben erőteljesebben jelentkeznek a sírszobrászat elemei. Szintén ki kell emelni, hogy a kőfaragók által készített alkotások elsősorban a kisebb települések számára készültek, kevésbé hordoznak politikai mondanivalót, sokkal inkább a gyász és a kis közösség igényei érvényesülnek rajtuk. érdekes módon ezeknél a hősi emlékeknél gyakrabban

találkozunk a „művészi” önmegvalósítás jeleivel is, amik az esetek többségében nem javítottak az alkotás esztétikai élményén, de egyediséget és közvetlenséget kölcsönöztek neki.

MEGYE	ALKOTÓ	DB
Veszprém	Schneider Géza kőfaragó (Pápa)	25
Győr-Moson-Sopron	Mechle Béla kőfaragó (Sopron)	21
Vas	Hudetz József kőfaragó (Szombathely)	21
Zala	Sipos Dezső kőfaragó (Zalaegerszeg)	14
Zala	Pataky Andor kőfaragó	12
Borsod-Abaúj-Zemplén	Edelstein H. kőfaragó (Miskolc)	10
Csongrád	Kriván Ferenc kőfaragó	9
Csongrád	Kriván Mihály és Kriván Pál	8

4. táblázat A legtöbbet foglalkoztatott kőfaragók megyék szerinti bontásban.

A Horthy-korszak szobrászai az elmúlt évtizedekben nem volt sláger téma a kutatók körében. Talán ennek köszönhető, hogy több neves alkotónak nem született meg az alapos művészettörténeti feldolgozása. Kutatásaim egyik leglátványosabb eredménye, hogy a hősi emlékek tekintetében sikerült több száz esetben meghatározni az eddig ismeretlen alkotót és pontosítani az alkotások keletkezésével kapcsolatos információkat. Több esetben, például Vass Viktornál, a korábbi tanulmányok csak számszerűleg adták meg a világháborús emlékműveket, de a felsorolások hiányoztak. Így fordulhat elő, hogy az említett szobrásznak 32 emlékművét vélik ismerni, de magam is csak 21-et tudtam azonosítani.¹⁹⁴ Az esetek többségében viszont két-háromszor annyi emlékművet lehet immár egy-egy alkotóhoz kötni, mint azt korábban gondolták.

Alkotó	db	Alkotó	db	Alkotó	db
Manno Miltiades	90	Somogyi Sándor	13	Sidló Ferenc	9
vitéz Székely Károly	29	Sződy Szilárd	12	Zsákodi Csiszér János	9
Kallós Ede	26	Pataky Andor kőfaragó	12	Rumi Rajki István	9
Schneider Géza kőfaragó	25	Bory Jenő	12	Kriván Ferenc kőfaragó	9
Kisfaludi Strobl Zsigmond	23	Kalotai Kreipel Ottó	12	Gádi Kayser Lajos	9
Vass Viktor	21	Cser Károly	12	Kapás Nagy Mihály	9
Mechle Béla kőfaragó	21	Pongrácz D. Szigfrid	11	Gách István szobrász	9
Hudetz József kőfaragó	21	Medgyessy Ferenc	11	Ősz Nemes György	8
Ditrói Siklódy Lőrinc	21	Martinelli Jenő szobrász	11	Szentgyörgyi István	8
Pásztor János	19	Nikelszky Géza	11	Kriván Mihály és Kriván Pál	8
Farkas Béla szobrász	19	Keveczky Hugó szobrász	11	Görömbey Imre	8
Sipos Dezső kőfaragó	14	Gerenday Antal és fia	11	Vajda János szobrász-kőfaragó	7
Horváth Géza	14	Lukácsy Lajos szobrász	10	Orbán Antal	7
Istók János szobrász	14	Edelstein H. kőfaragó	10	lfj. Stibi György kőfaragó	7

5. táblázat A legtöbb I. világháborús hősi emléket készítő szobrászok és kőfaragók.

¹⁹⁴ Fitz Péter (főszerk.): *Kortárs magyar művészeti lexikon III. (P–Z)*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001.

A hősi emlékműállítás története

A nemzeti áldozatkészség szobrai, mint a világháború hivatalos hősi emlékeinek első megjelenési formája

Az I. világháborúban a fronton harcolók érdekében, az itthoniak igyekeztek minél több áldozatot hozni és részükre segítséget nyújtani. Számos gyűjtés indult, amely során a fronton harcolók részére meleg ruhákat, elsősegély-csomagokat, élelmiszert próbáltak küldeni.

A nemzeti összetartozás felerősödött érzése nyomban társadalmi gyűjtéseket kezdeményezett a mozgósítás miatt eltartó nélkül maradt családok segélyezésére. Októbertől megindult az intézményesített hadisegélyezés is, amely egyes, főleg az évnek csak bizonyos szakában foglalkoztatott, többgyermekes napszámosok családjai számára kezdetben a békebelit is meghaladó jövedelmet biztosított.¹⁹⁵

Európában már 1915-ben több országban megfigyelhető egy olyan új szokás, amely a fronton lévők megsegítése érdekében gyűjtést kezdeményez, és az így nyert pénzt a harcolók segítségére szánják. A segélyakciók azonban nem jártak mindenütt sikerrel, a társadalom nem volt hozzászokva az ilyesfajta közösségi áldozathozatalhoz, ezért különböző figyelemfelkeltő akciókat kellett szervezni. Ennek egy sajátos, látványos módja, amely szerint a fronton harcoló katonákat megjelenítő, rendszerint fából faragott, életnagyságú, vagy annál nagyobb szobrokat készítettek, amelyeket a városok főterén helyeztek el. A rászorulókat úgy lehetett támogatni, hogy fémből készült szögeket, vagy fémlemezket lehetett vásárolni, amiket aztán belevettek a faszobrokba.¹⁹⁶

Az áldozatkészség szobrainak háttere

1915. március 6-án, egy esős szombat délelőtt Bécsben a Schwarzenberg téren leleplezték Joseph Müllner professzor „**Wehrmann im Eisen**” nevezetű hársfa-szobrát, amely ekkor a magyar szóhasználatban a vashonvéd nevet kapta. A kezében rövid kardot tartó, lezárt sisakú lovag-szobor szorosan kapcsolódott a már több mint hat hónapja zajló világháborúhoz.

¹⁹⁵ Makó Imre: Első világháborús emlékművek Hódmezővásárhelyen és határában. In. A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve. 1997.

(http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/hodmezovasarhely/szeremlei_evkonyvek/szeremlei_evkonyv_1997/pages/006_mako_imre.htm)

¹⁹⁶Zombori István: A fakatona és a doberdói fa a szegedi múzeum gyűjteményében. In. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historica 7. Szeged, 2004. 389. p.

Egyrészt jelképeznie kellett a Monarchia katonáinak hősiességét, másrészt a beleverendő „jótékonyági” szögeken keresztül az otthon maradt lakosság háborús áldozatkésztségét.

Ennek mintájára hamarosan számos hasonló szobor jelent meg az örökös tartományokban, Magyarországon és a Német Birodalom városaiban. Lovagokat, honvédeket, pajzsokat, rózsákat, oszlopokat és segélyládákat állítottak fel fából, hogy a jótékonyág szögei vassá változtassák azokat.

A „Wehrmann” létrehozásának ideája az „Egész Fegyveres Erő Árva- és Özvegysegítő Alapjának” köreiből kerül ki. Theodor Hartig gróf, Ferenc Ferdinánd egykori tengerészadjudánsa vetette fel az ötletet, s annak kivitelezésére ez a félhivatalos segélyszervezet (élén Schönaich báró volt közös hadügyminiszter áll) azonnal összefog Bécs városával, amelynek apparátusában születik meg a forma (páncélos vitéz) és a név.¹⁹⁷

Az aktussal megszületett a háború egyik különleges mementójának első számú Habsburg birodalmi példánya. Ezt a bécsi „vashonvédet” csakhamar követték magyarországi társai is: 1915. május 23-án Kolozsvárott, augusztus 1-jén Nagyszébenben, szeptember 8-án Szegeden és Pozsonyban, valamint szeptember 12-én Székesfehérváron avattak szobrot. Ugyancsak szeptember 12-én avatták a leghíresebb magyarországi „vasvitézt” Budapesten, a Deák téren, az Anker-ház előtt, a „**Nemzeti Áldozatkészség Szobrát**”. 1915 folyamán még Aradon, Szombathelyen és Nyitrán állítottak föl hasonló funkciójú szobrokat, valamint a háború során még tudomásunk van a délvidéki Versecen 1916-ban, Nagyváradon 1917-ben, illetve Hódmezővásárhelyen 1918-ban elkészült vasvitézekekről.

Összesen 19 hivatalos szoborról tudunk, amit magyarlakta területeken¹⁹⁸ állítottak föl, ezek közül érdemes kiemelni a miskolcit, ahol honvéd szobor helyett egy hatalmas fa segélyláda szimbolizálta a nemzeti áldozatkészséget, Komáromot, ahol a templomban a nemzeti áldozatkészség pajzsát állították föl, illetve a brassóit, amelynek pedig egészen különleges a története.¹⁹⁹ Bartha Albert vezérezredes ajándékozott a városnak 1918-ban „Vashonvéd” szobrot, amit a Postatéren állítottak fel. A vashonvéd felavatását 1918. október 8-án tervezték megtartani, de azt nem tudni, hogy erre sor került-e, mert időközben véget ért a háború. A

¹⁹⁷ Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. Avagy fából vaskatona. In. Kultuszok és kultuszhelyek. Budapesti Negyed 3. 1994. tavasz, 59. p.

¹⁹⁸ Itt csak azokat a szobrokat vettem számba, amelyek a kutatás során megállapított földrajzi kereteken belül estek, vagyis nem a teljes történelmi Magyarország területét. Ennek legfőbb oka, hogy a jótékonyági szobrok vidéken mind-mind a helyi társadalom kezdeményezésére jöttek létre, vagyis ahol nem laktak jelentős számban magyarok, ott nincs is érdemleges magyar vonatkozása a szobroknak. (pl. Pöstyén)

¹⁹⁹ L. Juhász Ilona: im. 37. p.

szobornak amolyan patrónus szerepet szántak, amelynek a következő üzenetet kellett volna közvetítenie a városban élő magyar és szász lakosok felé: „Legyeket tovább is egyek, megértők, testvérek a béke verőfényében csak úgy, mint a háború viharában!” 1919-ben a Brassóba bevonuló román katonák a szobrot lefejezték és a levágott fej helyére egy román katonafejet faragtak, így asszimilálva a vasvitézt az akkori viszonyokhoz. Ekkor már „Statua dorobantului” névvel illették az alkotást.²⁰⁰ Azt nem tudni pontosan, hogy mennyi ideig állt így a szobor, de az tudható, hogy rövid idő után egyszerűen eltűnt a helyéről. További sorsára nézve nem maradt fenn adat.²⁰¹

A városok által hivatalosan felállított szobrok mellett számtalan magánkezdeményezés is indult. Akadt olyan kocsmáros, aki az ő üzletében iszogató pótzászlóalj emlékére „szögezendő” emlékpajzsot készíttetett, vagy olyan gyógyszerész, aki a falujából bevonult katonák dicsőségére állíttatott hasonlót. A bevétel minden esetben jótékony célra fordítottatott, általában valamely központi segélyalapnak átutalva. Azonban nemcsak a helyi célok és a helyi büszkeség járulnak hozzá a „szögelési tárgyak” terjedéséhez. A diverzifikálás nemcsak földrajzi. A hadsereg különböző fegyvernemei is felállítottak hasonló „szobrokat”, hogy azokon is hozzájárulhassanak az „otthonmaradt állampolgárok” a háborús erőfeszítéshez. Így 1915. október 3-án Bécsben leleplezik a „Vas tábori tarackot”, majd október 7-én a „Vas egészségügyi katonát”, német területen pedig fa tengeralattjárót állítottak fel. Ezek jövedelme nem valamiféle saját fegyvernemi segélyalapba, hanem a központi alapokba kerül.²⁰²

A különféle jótékonyági gyűjtő akciók alapját az adta, hogy elég hamar világossá vált, az államnak nem lesz elegendő pénze a különböző hadisegélyező és szociális kiadásokra, így a háborús vezetés ezt a kötelezettségét valójában átvállaltatta az országos, vagy helyi közösségekkel, egyénekkkel. A Monarchia területén megvalósuló nemzeti áldozatkészség szobrokat mindenhol magán szervezetek, vagy a helyi városvezetés kezdeményezte). A budapesti szobor különleges volt e tekintetben, mert a hivatalos államhatalom játszotta a kezdeményező és szervező szerepet (miniszterelnök, honvédelmi miniszter), alapítói közé csak később csatlakozik az Augusztia Gyorssegély Alap.²⁰³ A berlini „vas Hindenburg” az egyetlen hasonló szobor, ami szintén központi állami kezdeményezésre állítottak föl.

---

²⁰⁰ Román gyalogos szobra

²⁰¹ Adatbázis 390. emlékmű, valamint 93.; 571; 1222.; 1619.; 1976.; 2119.; 2131.; 2226.; 2473.; 2880.; 2907.; 3011.; 3360. emlékművek

²⁰² Szabó Dániel: im. 59. p.

²⁰³ Már alig egy héttel a hadüzenet után, 1914. augusztus 5-én, József főherceg felesége, Augusztia főhercegnő védnökségével megalakul egy társadalmi szervezet, amelynek az a célja, hogy a háborús költségekhez

Pozsonyban egy már korábban létező, de nem túl sikeres akció „feljavításának” érdekében alkalmazzák a „Vashonvédet”, hogy a városi és megyei háborús rokkantak otthonához elegendő pénzalapot gyűjthessenek össze.

Székesfehérváron és Kolozsvárott Lyka Döme pázmándi (Fejér megye) nagybirtokos az, aki a két városnak felajánlja, hogy szobrot ajándékozik, és aktívan részt vesz a kivitelezés megszervezésében, s mindenekelőtt Székesfehérváron a támogatók gyűjtésében is. Sőt személyesen ír levelet az ország megyéinek és nagyvárosainak, hogy támogassák a „Fahonvéd felvértezését”, de akciója szomorú kudarcot vallott.

Az áldozatkészség szobrai létrehozásához minden esetben szoborbizottságokat alakítanak, akárcsak a későbbi hősi emlékek esetében. Itt azonban elsősorban reprezentatív szerepük van, ismert embereket kérnek föl tagnak, hogy ezzel is népszerűsítsék a jótékonyági ügyet.

A szobrok elkészítésére nem írnak ki sehol pályázatot, hanem a szervezők megkeresik azt a művészt, akinek eddigi pályája bizonyosságot nyújt arra, hogy az elképzeléseknek megfelelő lesz az emlékmű. Igen lényeges a legtöbb helyen a helyi művész jelenléte, részben lokálpatriotizmusból: a saját szobrunk a saját szobrászunk műve, részben a saját művésznek a katonai szolgálatból való ideiglenes kivonása érdekében. Szeszákot például, aki bevonulása előtt 1915 márciusában, még kiállítással búcsúzik Kolozsvár városától, 1915 májusában Horváth Ignác 48-as honvédezredes emlékművének elkészítésével bízzák meg, majd valószínűleg ezt a megbízást változtatják át Lyka felajánlása után a Kárpátok őre című szobor elkészítésére.²⁰⁴ Szegeden a városi 5. honvéd gyalogezred katonájaként ott tartózkodó Szentgyörgyi István szobrász, (1881-1938) — ekkor az említett ezred zászlósa — vállalkozott arra, hogy elkészíti a szegedi főtérrre, a Széchenyi-térre egy fahonvédszobor alakját.²⁰⁵

A szobrok célja

A fahonvédek felállításának ideológiai háttere nem pusztán a szegények, a hátramaradottak segítése volt. A szobrok „felvasazása”, és az ehhez párosuló adakozás egyfajta

---

hozzájárulva adományokat gyűjtsön a civil lakosságtól. A Gyorssegély - Augustza Alap első intézkedése a „Gold für Eisen” - Aranyat-vasért mozgalom meghirdetése volt. A főhercegnő ötlete nem volt új keletű. 1813-ban Marianne királyi hercegnő fordult felhívással a porosz nőkhöz, hogy arany ékszereiket adományozzák a kincstárnak, a Napóleon elleni felszabadító harcok katonai költségeinek fedezésére. A felajánlásért cserébe egy vasgyűrűt vagy vaskereszt - Eisernes Kreuz - kitűzöt kaptak, „Gold gab ich für Eisen” - Arany adományom vasért felirattal. A támogatás széleskörű volt, a vas „ékszer” jelkép lett. Viselésével bizonyították az adakozók hazafiságukat, míg, aki továbbra is aranyat hordott, az hírnevét, becsületét veszítette.

²⁰⁴ Szabó Dániel: im. 60.p.

²⁰⁵ Zombori István: im. 389. p.

hozzájárulásnak, egyszersmind a győzelemben való közvetett részvételnek is számított. A „jótékonyság” szót ezért nem véletlenül elég hamar kiszorította az „áldozatkészség” kifejezés ezeknél a kezdeményezéseknél.

A szögelés fizikai megvalósításával, az adakozó maga is segíti a harcolókat, vagyis az egyén fizikai aktivitása a hátszág háborús erőfeszítéseit érzékelteti. A szobrok ugyanakkor a (győztes) hatalom apoteózisának rekvizitumai is, jelképezték az állami (nemzeti) és egyéni büszkeséget, bevonva az otthon maradottakat a háborús erőfeszítésekbe, a várt győzelembé, a leendő sikerbe. Hangsúlyozni kell a győzelem momentumát, mert éppen ez különbözteti meg a szobrokat a háború után elterjedt háborús emlékművektől, amelyek már egyértelműen a vereség szimbólumai.

Hozzájárul mindehhez, hogy ellentétben a szokott „emlékmű-hasznosítással”, itt nem egyszeri aktusról: felavatás-leleplezés, s annak, tegyük fel, évenkénti egyszeri vagy többszöri megismétléséről, koszorúzásokról stb. van szó, hanem valamiféle állandó ünnepség-(akció) sorozatról. A szobrok teleszögezése nem egyszerre történik, hanem időben elhúzva, valamiféle rendszerességgel: a hét megadott napján és órájában, vagy állandóan, tehát a társadalom nem egyszer, hanem mindig, folyamatosan segíti a katonai erőfeszítéseket.²⁰⁶

Amíg a háború utáni emlékművek az országos gyászt kötik össze az egyéni veszteséggel, s sokszor így interiorizálják azt a gondolatot, hogy Trianon az egyén vesztesége is, a most vizsgált nemzeti áldozatkészség emlékművek feladata az, hogy az otthonmaradottakat a háborús erőfeszítésekhez, a győzelemhez, a sikerhez kösse. Míg a későbbiek az állami (nemzeti) és magángyász összekötő szimbólumai, addig ezek az állami (nemzeti) és egyéni büszkeséget hivatottak jelképezni. Az, hogy a konkrét akció nem a háborúban valamit megnyerőnek, hanem a háborúban valamit elvesztőknek javára zajlik, az az egész gondolat ellentmondásossága.²⁰⁷

A nemzeti emlékművek ebben az időben alakulnak át „vezér” emlékművekből az „egyszerű ember”, katonai kifejezéssel élve a legénység emlékműveivé, amelyek a háború utáni háborús emlékműszobrászat abszolút jellemzőjévé válnak. Ez alól még kivétel a budapesti központi Mátyás lovas szobor, de ez egyben az utolsó hírmondója is ennek a műfajnak. Ez a kivétel talán annak köszönhető, hogy az alkotó Sidló Ferenc egyik régóta dédelgetett álma volt a

---

²⁰⁶ Szabó Dániel: im. 61.p.

²⁰⁷ Ságvári György: i.m., In. Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005. 151. p.

páncélos lovas katona elkészítése, amit egyesek szerint Verocchio velencei Golleoni szobrának hatására készített.²⁰⁸

A szobrok elhelyezésének kérdése is szorosan kapcsolódik a szögelés szertartásához. A szögelés időszakára olyan hangsúlyozottan ideiglenes helyet kell találni a szobroknak, ami egyrészt elég forgalmas, figyelemfelkeltő helyen van ahhoz, hogy a szögelés rituáléja a kívánt propagandahatást kifejtse, másrészt elég helyett biztosítson a rendszeres „ünnepélyekre”, a térzenével való összekapcsolásra. Az állandó mozgósítás valamennyi szobor feladatává tétetett. Kis eltérés adatik abban, hogy egyes helyeken minél előbb „vassá akarják tenni” az emlékművet, míg másutt el akarják húzni a folyamatot. A különböző stratégiákat jelzi, hogy míg egyes helyeken a befizetett összegtől függetlenül az adakozók egy szeget vernek (veretnek) bele az emlékműbe, másutt a szögszám arányos az adománnyal.

Nyilvánvaló, hogy a szoboralkotásnak nemcsak a jövőre, hanem a jelenre vonatkozóan is van „üzenete”, a háborús propagandának nyilvánvaló eszköze ez. Tehát el kellett érni, hogy az adakozók ne csupán a messzi jövőben, hanem a jelenben is kifejezhessék a háborúval való azonosulásukat, az erőfeszítésekhez való hozzájárulásukat.

Az adakozásra buzdítás eszközei

A jótékonyági akciók igen fontos előmozdítója az a tény, hogy az adományozó neve megörökítették. A világháborús újságokat olvasva rendszeresen találkozunk azok listájával, akik ehhez vagy ahhoz az akcióhoz kisebb-nagyobb összeggel hozzájárultak. A nyilvánosságnak tehát szintén jelentős szerepe van a mozgósításban, habár ez inkább a kisebb közösségekre volt hatással, hiszen ott mindenki ismeri a másikat. Mindenesetre mindenhol igyekeznek a nyilvánossággal és az esemény megörökítések kihangsúlyozásával tovább erősíteni az adakozási készséget. Már Bécsben az első szobornál megjelenik kísérőként az „*emlékkönyv*”, amibe beírták az adakozók nevét. A budapesti központi emlékműnél pedig különböző méretű bronz lapocskákat lehetett venni, amin szintén megjelent a felajánló neve. Szintén Budapesten, minimálisan 2 korona befizetése esetén a szobor képével díszített, viselhető gallérjelvényt (katonáknak sapkajelvényt) is adtak a befizetőknek, de volt, ahol a szobor kicsinyített mását és egy hivatalos igazolást lehetett hazavinni nagyobb adomány esetén, így már a magánszférába is sikerült belopóznia a háborús propagandának. A szervezők gondoltak a társadalom pénzesebb rétegeire is. Az emlékszögek (bronzlapok) méretét és elhelyezését is hierarchizálták, és nemcsak egyének, hanem szervezetek, önkormányzatok,

²⁰⁸ A rossznyelvek pedig a korabeli pletykában a kőbányai sörfőzde lovasát látták az elkészült szoborban.

egyesületek és *vállalatok* is válthattak szögeket. A vállalatok számára a jótékonyági akciókban való részvétel, tulajdonképpen egyfajta hatékony korabeli hirdetési mód volt.²⁰⁹ Jelentős személyiségek lapocskái frekventált helyekre kerültek a szobrokon, így például a budapestin az uralkodóé, I. Ferenc Józsefé a ló kantárján lett homlokdísz.

A háború éveiben addig soha nem látott mennyiségben születtek aktualizáló emléktárgyak, kimondva vagy kimondatlanul a háborús propaganda jegyében, s amelyek a társadalom szinte minden szegmensét célba vették. A különbség mégis ott húzható meg közöttük, hogy melyik ellenértékéből lett árvákat segélyező pénz, ruha, cipő, karácsonyi ajándék stb., s melyikből profit. A pénz egy része hasznosult, más részét elvitte az infláció, az értéktelenné vált hadikölcsönök. A szobrok nemcsak mondandójukban, de anyagukban is, állagukban is elkoptak a háborús évek alatt. A Szoborbizottságok hivatalból még óvták is őket, télireszalmával, ponyvával takarták be, vagy fedél alá vitték, aztán a jó idő jöttével újra kicsomagolták, helyére tették. Amint véget ért a háború és eredeti funkciójukban értelmüket veszítették, eltávolították őket a közterekről. Amelyiknek jobb sors jutott, múzeumba került (Szegeden, Székesfehérváron, Hódmezővásárhelyen ma is megtalálható), sok szobor viszont elkallódott.²¹⁰

Az akciók váltakozó módon sikeresek vagy sikertelenek: van, ahol megtelik, vassá válik a szobor, van ahol nem. Ez nem okvetlenül különböző értékrendeket sugall, sokkal inkább a társadalom fizetőképességére, vagy a cél (szoborméret) realitására, avagy irrealitására utal. Természetesen az adományok összege városonként eltérő volt, igazodva a társadalom fizetőképességéhez. A Szegedi Napló, avatási beszámolójában részletezi, hogy mekkora összeghez milyen reprezentáció jár: *„egy szög ára 1 korona, de aki 10 koronát, vagy ezen fölüli összeget adományoz, annak a nevét és adományát bejegyzik az emlékkönyvbe...”*

Október 20-án, 40 nappal a felavatás után pedig szomorú rövid hírt közöl az adakozás állásáról:

„...Szentgyörgyi István kitűnő szobra, fahonvéd, amely eddig ott őrködött a Széchenyi-téren, látva a közjótékonyág kiveszését, elhatározta, hogy visszavonul. Húszezer helyett mindössze csak néhány szöveget vertek bele. ... Tavasszal majd megint kihozzák téli fedezékéből a honvéd-szobrot, s újból kezdődik a szög beverés, talán nem is a honvédba, hanem a jó ötlet koporsójába.”

A szobor egyébként minden év tavaszán visszakerült a térre egészen 1919 júniusáig...

²⁰⁹ Szabó Dániel: im. 63.p.

²¹⁰ Ságvári György: i.m., In. Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005. 153. p.

Az állami vezetés bár nem vesz részt közvetlenül az akciókban, a budapestit kivéve, de a propaganda eszközével igyekszik mindent elkövetni azért, hogy a jótékonyági akciók sikeresek legyenek. Az is igaz ugyanakkor, hogy eleinte a budapesti központi gyűjtő akciót preferálták és mindenkit felszólítottak annak támogatására, de látva a vidéki kezdeményezések sikereit, ahol a jótékonyágnak sokkal erősebb a társadalmi kényszerítő ereje, erről az igényről le kellett tenniük. A sajtó, főleg vidéken rendszeresen beszámol a szobrokkal kapcsolatos eseményekről és a nagyobb adományozókat is nevesíti. A központi kommunikáció is segíti az akciókat, képeslapokat és egyéb emlékeket adnak ki a szobrok képével és a politikai elit élén a királlyal, minden komolyabb jótékonyági akciónál példát mutat. A Nemzeti Áldozatkészség Szobrának Végrehajtó Bizottsága körlevelekkel fordul a helyhatóságokhoz, egyesületekhez, társulatokhoz és kéri őket, hogy mindent tegyenek meg a szoborakció sikerének érdekében. Aláírási íveket bocsátanak ki, amely a társasági szintű pénzgyűjtésre ad lehetőséget.

A nemzeti áldozatkészség szobrainak története nem kizárólag a sikerekről szolt. Bár a háborús sajtó cenzúra alatt állt, bizonyos erkölcsi, társadalmi és művészeti kritikák azért megjelentek a faszobrokkal kapcsolatban. Már a „Wehrmann im Eisen” felállítására előtt elhangzik Karl Kraus előadása, amelyben az egész akció társadalmi félrevezető szerepéről értekezik, kifogásolva, hogy a lövészárkokban szenvedő katonák áldozata értékelődik le azáltal, hogy a háborúval kapcsolatosan azok neve is ugyanúgy megörökítették, akiknek lövészárka a Kärntner-strasséra kanyarodik, akik a háborúban nem szenvednek, hanem azon meggazdagodnak. Ennek alapján nevezi a szobrot „Schmuck im Eisen”-nek.²¹¹ Ez a nézet nem eresztett gyökeret sem a társadalomban, sem pedig a katonák nem azonosultak ezzel, sőt, mint később bebizonyosodott a legtöbb adomány a hadsereg állományából érkezett, mint az ilyen helyzetekben lenni szokott...

A nagyszzebeni szobornál nemzetiségi alapon keletkezett konfliktus, így a meghirdetett valamennyi nemzetiség és felekezett „emlékműve” helyett a szobor a német közösség szobrává válik. A helyi magyar hetilap meg is tagadja tőle a „vashonvéd” kifejezést, és hideg, rideg, idegen Roland szobornak titulálja.²¹² Prágában szintén ugyanez a helyzet, egyértelműen a csehországi németek hozzák létre a szobrot. Az itt elhangzó beszédek azt remélik, hogy a

²¹¹ Szabó Dániel: im. 68.p. A szójáték nehezen fordítható magyarra, de egyértelműen a tisztességtelen vagyonszerzésre vonatkozik.

²¹² Az észak-német városok piacterein álltak úgynevezett Roland szobrok, melyek fedetlen fővel ábrázolt fa katonaszobrok voltak. Mindegy védelmezőként állították őket a városok, és ezt a hagyományt felelevenítve a német nyelvterületen a nemzeti áldozatkészség szobraikat is ezekről mintázták.

háború után végre egyesülhet az „összes ausztriai német”, ami végképp elidegenítette a cseheket a „vaskatonától”.

28. Kép Hódmezővásárhely (Pásztor János); Miskolc ("Vasláda"); Szeged ("Vashonvéd" és a "Doberdói fa", Szentgyörgyi István)

A Magyar Iparművészeti Társaság is tiltakozásának adott hangot, hogy egy szobrot a szögeléssel „elrontsanak”, hogy a világháború giccsgyűjteményébe egy hivatalosan támogatott szobor is belekerüljön. A szobrok végül olyan kivitelezése, hogy a borítás ne nagyon változtasson alakjukon, részben ezért a kritikáért kapnak helyenként szög helyett lemezborítást. Nem úgy Szegeden, ahol magától Móra Ferentől származik, a kritika:

„A művészetnek őszintén szólva nem is lesz ünnepe, amikor Szentgyörgyi István fahonvédjából vashonvédet csinál a jó szándékú háborús izlés, ám hiábavaló volna szembeszállni ezzel az európai divattal. Azért mi is megelégszünk ezzel az ártatlan elvi tiltakozással és ezek után azt kívánjuk, minél előbb öltöztesse vasba Szentgyörgyi remekét, ha a művészet kárára is, a szegedi áldozatkészség.”²¹³

Az avató ünnepségek

A nemzeti áldozatkészség szobrai a világháború hősi emlékeinek első megjelenési formái. Korábban már láttuk, hogyan hatott ezekre az emlékművekre a megelőző korszakok szobrászata, milyen formák, stílusjegyek, jelképrendszerek kerültek átörökítésre. A vasvitézek ebből a szempontból speciálisak, már csak a létrehozásuk indítéka miatt is egyediek. Viszont

²¹³ Szegedi Napló, 1915. szeptember 8. szám

azok a rítusok, társadalmi események, amik ezek köré a szobrok köré szerveződtek, minimális változással kerültek átvételre a háború után létrejött hősi emlékműveknél.

Az emlékmű leleplezési ünnepségének meghatározó szerepe van a háború kultuszának kialakításában. A résztvevők, a szónokok és a szónoklatok pontosan jellemzik, hogy a szobor létrehozói a pénzgyűjtés mellett milyen célokra törekednek az új szimbólummal. Az elsődleges cél, az adakozás, bizonyos fokig meghatározza a rituálét is. A leleplezési ünnepségek leglátványosabb pontja az uralkodóház egy tagjának részvétele (ha erre nincs lehetőség, akkor legalább Ferenc József szögének elsőként, s lehetőleg reprezentatív helyre, a szoborba[ra] való elhelyezése). Az uralkodóház, mint a Monarchia összefogó ereje, testi vagy szellemi valóságában mindenképpen jelen kellett, hogy legyen. A szoboravatások kapcsán kialakult egy úgynevezett udvari etikett, ami a későbbi időkben is formailag megmaradt. Minden avatásnál fel kellett állítani egy *udvari sátrat*, ez alatt volt kialakítva az avatásokon megjelent magas rangú vendégek ülőhelye. A királyi család egy tagjának megjelenése esetén mindig elhangzott a „Gotterhalte”. Egyébként az uralkodócsaládból is csak azon személyek jelenhettek meg a szoborleleplezéseken, akik valamilyen módon kapcsolódtak a jótékonysági akciókhoz, vagy az emlékműállítások reprezentálása volt a kijelölt feladatuk. Ilyen személy volt például *József főherceg*, aki a különböző művészeti szervezeteknek is tiszteletbeli elnöke volt és lett a háború után is.²¹⁴ Nem véletlen, hogy szinte minden fontosabb hősi emlékműavatáson ő képviselte a politikai vezetést a háborút követően.

Amennyiben lehetőség volt rá, úgy a jótékonysági szobrok avatására meghívták a háborúban szövetséges felek képviselőit is, így az ő himnuszaikat is eljátszották. A meghívottak között a másik meghatározó elem a *közigazgatás vezetőinek* (hol miniszterelnök, hol csak főispán) részvétele az ünnepségen, s nem pusztán azon polgármestereké, akik átveszik a szobrot, s akik vállalják, hogy az akció lezajlása után megfelelően karbantartják azt. Úgy tűnik, mindenütt egyértelmű, hogy a miniszterelnök az államot képviseli, amely tekintélyével támogatja az akciót, de még az állami szervezésnél is a társadalmi jelleget akarja hangsúlyozni.

Akárcsak később, már itt is mindig részesei a felavató ünnepségnek az *egyházak*, illetve a helyi egyházközség elöljárói, akik megáldják az új műalkotást. A zenét mindig a *helyőrségi zenekar*, vagy vidéken a helyi *dalos egyesület* szolgáltatja, és később is az ünnepélyes szövegek alkalmával ezek adják a térzenét. Az ünnepségeken itt alakul ki az a szokás, hogy a *Himnusszal* kezdődik, és a *Szózattal* fejeződik be a ceremónia, amivel az ügy nemzeti

---

²¹⁴ Habsburg–Lotaringiai József Ágost főherceg tábornagy (Erzherzog Joseph August Viktor Klemens Maria von Österreich; Alcsút, 1872. augusztus 9. – Rain bei Straubing, NSZK, 1962. július 6.)

mivoltát kívánták érzékeltetni. A világháború alatti magyar gondolkodásnak és propagandának egyik jellegzetessége, hogy míg a német szövetségesről, esetleg a „turáni rokon” törökökről gyakran esik szó, addig a Monarchia másik feléről szinte soha, csak az uralkodó, mint magyar király és a királyi család tagjai (mint magyarok) jelennek meg. Ebből a szempontból igen lényeges, s az államnemzet mivoltot hangsúlyozza, hogy a királyi család tagjai is magyarul szólnak az egybegyűltekhez.²¹⁵

Az ünnepek „kellékei” a helyi rendvédelmi, tűzoltó, vagy bajtársi egyletek, akik *díszegységet* vonultatnak fel az ünnepség alatt. Budapesten ezt a funkciót általában a koronaórság látta el.

A szoboravatást igyekeztek mindig valamilyen *évfordulóhoz, vagy ünnepnaphoz* kötni, hogy ezzel is emeljék az esemény fényét és a szobor presztízsét.

Nézzük meg egy konkrét példán, a szegedi „Vashonvéd” avatási ünnepségén keresztül, hogyan érvényesültek a valóságban az eddig elmondottak:

„... az ünnepélyes, délelőtti 11 órakor tartott ünnepségen igen jeles személyiségek vettek részt. Az avatást Cicatritis főispán, Somogyi Szilveszter dr. polgármester, Schulteisz Emil altábornagy honvédkerületi parancsnok, Gerliczy Félix báró, a Vöröskereszt fő megbízott-helyettese, Szalay József dr. főkapitány, Gaál Endre dr. kulturatanácsos végezte, továbbá mindenféle állami, hivatali, kulturális egyleti vezetők, a közélet ismert személyiségei, illetve a helyőrségi tisztikarok küldöttségei, továbbá a jótékonyági egyesületek, nőegyesületek küldöttségei. Az ünnepség fényét és jó hangulatát a honvéd-zenekar biztosította. ... szoborbizottság nevében Veress Károly nyugalmazott kúriai bíró mondta az avatóbeszédet, mintegy átadva városi hatóságoknak a szobrot, és kérte annak gondozását addig is, míg bekerül a Kultúrpalotába. ... a város nevében Somogyi Szilveszter polgármester vette át a szobrot, köszönetet mondott a Vöröskeresztnek és az ún. szoborbizottságnak. ... A polgármester beszéde után Cicatritis Lajos főispán verte be az első szöveget a szoborba, a kormány nevében, a következő szavakkal: „Legyen e szobor hirdetője a magyar hűségnek, a magyar áldozatkészségnek és a magyar vitézségnek.” A főispán a honvéd sapkaellenzőjébe verte az első szöveget. Ezután a megállapított sorrendben a különböző tisztviselők, előkelőségek verték be a szöveget. ... az ünnepséget a Szózat eléneklésével zárták.”²¹⁶

²¹⁵ Szabó Dániel: im. 69.p.

²¹⁶ Szegedi Napló, 1915. szeptember 10. szám

A felavatással elkezdte a szobor betölteni funkcióját, ami természetéből adódóan folyamatosan különböző társadalmi eseményekkel párosult. Egyrészt különböző társadalmi csoportok előre meghatározott időben jelentek meg a szobornál és tették meg felajánlásukat. Ezekről az eseményekről mindig pontosan beszámolt a helyi sajtó, így a társadalmi rang, elismertség egyik fokmérője is lett az adakozás. Közigazgatási tisztviselők, egyesületek, iskolák, kórházak, katonai egységek küldöttei, mind-mind éltek, vagy kénytelenek voltak a társadalmi nyomás miatt élni az adakozás lehetőségével. A térzenét adó katonazenekar eljátszhatta a Himnuszt (esetleg saját dalárda szolgáltatva az ünnepélyes zenét), beszédet lehetett mondani, s a megvásárolt szöveget be lehetett verni a szoborba. Mindezt többször is a helyi közösség tudomására hozták: előre jelezték, hogy például szerda délután három órakor a helyi pék iparegyesület vonul az emlékműhöz stb..

A vidéki szobrok sokkal közelebb kerültek a lakosság szívéhez, mint a nagyvárosi társaik. Mivel télen az időjárás viszontagságaitól óvni kellett a szobrokat, vagy múzeumba, vagy a Városházára szállították őket. Ezeken a frekventált helyeken mindig szem előtt voltak, így beépültek fokozatosan a köztudatba. Mivel a háború alatt még a legtöbb városban nem volt hősi emlékmű, a rengeteg elesett katonára is ezeknél a szobroknál kezdtek el emlékezni. Ennek hatására a nemzeti áldozatkészség helyi szobrainak funkciója kibővült, illetve egy idő után megváltozott. A világháború hősi emlékei lettek, most már nemcsak közvetve, hanem fő funkciójukat tekintve is.

Tömörkény István „A fiú” című tárcájában számol be egy élményéről Szegeden a múzeumba helyezett „Vasvitéz” kapcsán: egy idős falusi asszony hetente járt be a múzeumba a szoborhoz. *„Kisírta magát, majd visszanézett és így szólt, a gyüvő hétön mögint begyüvök a fiamhoz.”*

Hősi emlékek az I. világháború alatt

A háborúban elesett és idegen földben nyugvó katonák emlékének méltó megőrkítése már 1914-ben felmerült. A veszteségek egy-egy nagyobb csata után voltak akkorák, mint a korábbi háborúkban összesen. Az ígéretek, hogy a hadműveletek legfeljebb fél évig tartanak hamar semmivé foszlottak, és a frontokról az 1914-15. téli kárpáti csatákban végsőkéig kimerült beteg és sebesült katonák elkezdtek özönlenni haza, megtöltve a hadikórházakat és híreket hozva a hátszágba a soha nem látott borzalmakról. A dicsőséges győzelmi illúziók mind a fronton, mind pedig a hátszágban szertefoszlottak. A déli hadszíntéren decemberben

bekövetkezett a gyászos emlékeztető visszavonulás, a galíciai front még szeptemberben összeomlott, s a cári csapatok a Kárpátok hágóinál álltak, hogy betörjenek a magyar Alföldre. A hivatásos katonai állomány gyakorlatilag már ekkor odaveszett, így a társadalom azzal szembesült, hogy sorra sorozták be a férfi lakosságot és viszik ki a frontokra, ahonnan csak megrázó hírek érkeztek.

Az igény, hogy emléket állítsanak a rengeteg elesett katonának párhuzamosan jelentkezett a hátszági hozzátartozók és a katonabajtársak körében. A háború első éveiben elsősorban a nemzeti áldozatkészség szobrai láttak napvilágot a nagyobb településeken, ezek látták el egyben, ahogy láttuk a halottak iránti kegyeleti funkciót. Másrészt az egyre nehezedő életkörülmények okán elsősorban az élők megsegítésén fáradozott a társadalom. Mindettől függetlenül Budapesten már 1914-ben felállítottak egy központi hősi emléket a Rákoskeresztúri temetőben és néhány vidéki város közgyűlése is napirendre vette az idegenben, jeltelen sírokban nyugvó katonáknak állítandó emlékmű kérdését.²¹⁷ Kecskemét városa 1914 végén határozatot fogadott el *"a háború következtében munkaképtelenné váló vagy elhalálozott katonák sorsának enyhítése, családjuk biztosítása és emléküik megőrzése iránt"* azzal, hogy az utóbbi módjáról és helyéről a béke helyreállítása után fog dönteni. A határozatot hasonlóak hozatala végett az összes törvényhatóságnak megküldték. Hódmezővásárhely város közgyűlése 1915. január 27-én szintén kimondta, hogy *"a hazáért elvérzett hősök emlékének megfelelő módon való megőrkítése iránt annak idején intézkedni fog"*. Ugyanígy a közgyűlés napján, a Szegeden tartózkodó Horovitz Mór törvényhatósági bizottsági tag táviratilag indítványozta, hogy a város harctéren hősi halált halt szülötteinek nevét a városi székház valamelyik főbejárataánál fekete márványtáblán örökítsék meg, és e célra indítsanak gyűjtést. A módos helybeli kereskedő, aki decemberben a saját katonafiát is elvesztette, maga is felajánlott 100 koronát és vállalta volna a további gyűjtést, elkésztett indítványával azonban a közgyűlés már nem tudott érdemben foglalkozni.²¹⁸

Az első sokkból felocsúdva, némi késéssel 1916-tól jelentek meg az első magán kezdeményezésből állított emlékművek. Az alapítók között találunk hozzátartozókat, bajtársakat, egyházközséget, de mindegyikben közös ekkor még a spontán kezdeményezés. Szintén közös vonásuk, hogy már ekkor a „nagyközönségnek” szánták őket, nem temetőben, hanem köztereken lettek felállítva.²¹⁹

²¹⁷ Budapest, Rákoskeresztúri temető (Adatbázis 518. emlékmű)

²¹⁸ Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (= CSML HL), IV. B. 1402. Közgy. jkv. 6/1915.

²¹⁹ Az ország legelső emlékművét Pilismaróton állították föl, történetét lsd. a Bevezetőben.

szervezetek számára, hogy a háború nagy „piaci lehetőséggel” kecsegtet. Az Országos Iparművészeti Társulat már 1914 novemberében kiírt egy pályázatot emlékművek készítésére, de ekkor a rövid határidő miatt, ez még nem járt sikerrel.²²⁰ A jobban előkészített következő kiírásra már több mint 170 igényes pályamű érkezett. A felhívás kereteit ekkor még a minél olcsóbb, így minél több helyen felállítható egyszerű kivitelű emlékmű szabta meg. Viszont itt merült fel először az az újszerű javaslat, hogy minden elesett hős neve fel legyen tüntetve az emlékművön, ami személyes és síremlék jelleget ad még egy elvont szimbólumnak is. Mivel szakmai és nem politikai kezdeményezésről volt szó, így a pályázatok egyértelműen a kegyeleti jelleget állították középpontba. A kiírás szerint 4000 korona volt a maximális felhasználható keret egy emlékmű megalkotására, így elsősorban építészeti jellegű, esetleg domborművekkel ellátott pályamunkák keletkeztek. Már ebben a pályázati körben is megjelent olyan alkotás, ami az „Isten kardja” motívumra épült, és ez olyan sikert aratott, hogy az 1915-ben az Építőművész Szövetség által meghirdetett, ekkor már az egész ország számára létrehozandó, egységes emlékmű típus megalkotását célul tűző pályázat központi elemévé teszik, „Isten kardja, Hősök emléke” címmel.²²¹ A pályázat kapcsán megjelent egy kiadvány a pályaművekkel és Herczeg Ferenc előszavával, ami alapjául szolgált a később hivatalossá váló hősi emlékkatalógusoknak.²²²

A társadalmi alapon 1914-ben szerveződött Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) szintén zászlajára tűzte a háborúban elhalt katonák emlékének méltó megörökítését és személyi adataiknak folyamatos összegyűjtését. Igyekeztek összefogni a különböző művészeti szervezeteket is, hogy közösen léphessenek föl nagyobb érdekérvényesítő erővel. Már 1915 januárjában levelet írtak a belügyminiszternek, amelyben felhívták a figyelmet a hősi emlékművek állításának jelentős társadalmi igényére, valamint javaslatot tettek ennek egységes, kontrollált kivitelezésére. Érvelésük szerint, így kívánták elkerülni a silány, hősök emlékéhez nem méltó monumentumok felállítását. Továbbá védelmet kértek a hazai művészek számára, mivel a háborús veszteségeket meglovagolva, már ekkor számos külföldi kőfaragó kezdte ajánlatokkal elárasztani a települések vezetőit. Ennek eredményeként a belügyminiszter 1915 nyarán hadi emlékművek emelése tárgyában

²²⁰ Alpár Ignác a Társulat alelnöke által meghirdetett pályázatra 273 pályamű érkezett, de ezek nagyrészt értékelhetetlen minőséget képviseltek, és a jelentős művészek még távol maradtak.

²²¹ Nagy Ildikó: i.m., In. Monumentumok az első háborúból. II. kiadás, 1991. 76. p.

²²² Isten kardja – Hősök emléke. Budapest, Magyar Építőművészek Szövetsége, 1916.

körrendeletet bocsátott ki. Ebben a HEMOB azon célját propagálta, mely *"a mai hőstettekben és egyéni cselekedetekben oly gazdag és dicsőséges háború lezajlása után művészi szépségű, maradandó emléket igyekszik emelni, illetve emeltetni Magyarország városaiban és községeiben azoknak a dicsőséges emlékű hősöknek, akik a harctéren szerzett sebesülésük, vagy betegségük következtében meghaltak"*. A bizottság aggodalmai folytán a körrendelet a művészi színvonal, valamint a magyar képzőművészet és ipar érdekei védelmének jegyében instrukciókkal is ellátta a törvényhatóságokat.²²³ Ezt a rendeletet egészítette ki az 1916. augusztus 2. /17957 hadügyminisztériumi rendelet, ami által a Szent Korona országainak területén, hivatalos művészeti véleményezési fórummá vált a Bizottság.

A HEMOB sikeresen fogta össze a művészeti szervezeteket és épített ki jó kapcsolatot a katonai felső vezetéssel is, akiken keresztül közvetlenül a politikai vezetéshez is tudtak fordulni. Báró Abele Ferenc vezérkari őrnagy közvetlenül a frontról írt levelet a miniszterelnöknek, amelyben kérte, hogy a kormány a rendelet mellett törvényileg is szabályozza, hogy minden település kötelezően állítson emléket elesett hőseinek. Hasonló kéréssel fordultak Zita királynéhez és rajta keresztül IV. Károlyhoz, ahol megértő fülekre is talált a kezdeményezés. Természetesen évek teltek el, amíg a háborús időkben ilyen, nem létfontosságú, ám annál nagyobb kiadással járó javaslatot végig lehetett vinni. Ennek ellenére 1917 tavaszán a belügyminiszter benyújtotta, az egyébként társadalmilag népszerű és támogatott törvényjavaslatot, amit a Képviselőház elfogadott.²²⁴

Az 1917. évi VIII. törvénycikk a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről, az alábbiakat határozta meg:

1. § *Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélybenforgó haza védelmében.*
2. § *Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.*

A törvényt az 1917 márc. 12. 7283 számú Sándor János belügyminiszter rendelete szabályozta:

²²³ Belügyi Közlöny 1915. /18987. Eln. sz. In. Belügyi Közlöny 1896-1953 adatbázis. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.

²²⁴ Dr. Ravasz István alezredes: a hősi emlékművek és a Hősök Emlékünnepe története. In. Emlékek a hadak útja mentén I. kötet. 19. p.

...Vagyonos községnek (városnak) monumentális műemléken, a szegénynek pedig szerény táblán, de mindenesetre méltó módon és minden egyszerűsége mellett is nemes művészi kivitelben kell megörökíteni hős fiainak nevét és emlékezetét.

„Oltár lesz ez az emlék minden időközön át: a hazaszeretet oltára, amelyen a tisztelet és a soha el nem múló hála örök fényében fognak ragyogni a hazáért hősi halált halt vitézeink áldott nevei.”²²⁵

A spontán emlékműállítást kihasználó, nyereszkeskedő, leginkább külföldi sírkő és emlékmű gyárosok gyakran silány termékeivel szemben, tehát sikeresen lépett fel a HEMOB.²²⁶ Törekvésüket az 1916-ban indított Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok című kiadványuk előszavában Herczeg Ferenc író szenvedélyes felhívásban tolmácsolta.

„Ne legyen az országban olyan kicsi falu, ahol emlékmű nem őrzi a háború hőseinek hírét. A falusi és kisvárosi emlék legyen művészi, de legyen egyszersmind egyszerű és olcsó, a környezetbe illő és szóljon a nép nyelvén. És ne legyen az országban olyan katonasír, amely ki nem fejezi azt a gondolatot, hogy a pihenő harcos nemcsak egy család vagy egy népréteg, hanem az egész nagy nemzet kedves halottja. Az ilyen emlékművek, mint közös dicsőségünk hirdetői, a jövő Magyarországon a hazafiság őrtornyai lesznek; a katonasírok fölött pedig, ahol közös fájdalmaink pihennek, a szeretet vetése fog kikelni.”

A későbbiekben sorozatot alkotó kiadvány katalógusszerűen megszerkesztve kínálta a Bizottság által felkért magyar művészek emlékmű terveit, amelyek ugyan nem egy meghatározott helyre készültek, de kiválasztásuk esetén a megrendelő kívánságához igazodva lehetett módosítani. Az illusztrált katalógusok számozottan közölték a tervező művészek nevét, az emlékmű, emléktábla, monumentum műszaki leírását, anyagát és koronában megadott árát. Az irányár a felkínált anyag minőségétől függően alakult, továbbá nem tartalmazta a csomagolás, szállítás és egyéb járulékos költségeket. Az 1924 nyaráig működő HEMOB magyar művészek érdekeit és a háborús emlékművek esztétikai megjelenítését védő

²²⁵ Belügyi Közlöny 1917 /14.730. Eln. sz. In. Belügyi Közlöny 1896-1953 adatbázis. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.

²²⁶ A piaci veszélyek azonban nemcsak külföldről jöttek, hanem itthon is akadtak nehézségek. Egy vállalat a hősi halált halt katonák emlékének megörökítésére készített egy márványtáblát, amit „Emléktábla” néven mintaoltalom alá vetetett a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál. Erre hivatkozva, szélhámos módon azt állították, hogy csak az ő terméküket lehet törvényesen kihelyezni. Az ügy gyorsan kiderült és csalásért perbe fogták az illető céget.

törekvése a maga korában, és mai szemmel nézve is pozitívan értékelendő. Tevékenysége ugyanakkor ideológiai és formai gúzsba kötötte, vagy próbálta kötni, mind a megrendelőket, mind a művészeket.²²⁷

Bár az 1917/VIII. törvény úgy rendelkezett, hogy az emlékműállításra majd csak a „győztes háború” után kerül sor, 1918 végéig a nemzeti áldozatkészség szobrait nem számolva 23 hősi emlék avatási dátumát ismerjük, és pontos dátum nélkül tudunk még jó néhány emlékkereszt, szakrális kisémlék felállításáról is. L. Juhász Ilona felvidéki kutatásaiból tudjuk, hogy még a HEMOB országos felhívása előtt több település, város kezdett el szervezkedni, pénzalapokat elkülöníteni hősi emlékek létrehozására, bár ezek is a háború gyors befejezésével számoltak, és csak az utánra halasztották a konkrét megvalósítást. A sajtóban is elindult a polémia, hogy nem inkább a rászorulókat, özvegyeket, hadiárvékat, rokkantakat kellene-e segíteni, ahelyett, hogy sok pénzért „rideg köveket” állítanak.²²⁸ A hatályba lépő törvény aztán ezt a kérdést elvi szinten eldöntötte.

A hősi emlékek állításának első korszakában tehát a HEMOB igyekezett összefogni az országban zajló emlékmű-állítási törekvéseket, felügyelte azokat, ajánlatokat tett, összefogta a különböző művészeti szervezeteket és művészeket, segített az általa zsűrizett minták terjesztésében és a kivitelezésben is. 1923-ig 75 emlékmű megrendelését közvetítette, ami az emléktáblákat nem számítva, a mostani kutatásból ismert avatási dátumú hősi emlékek (148 db) felét teszi ki.

1918 októberében a hosszú hadviselésben gazdaságilag kimerült, a háborús nélkülözések talaján - és a Monarchia esetében a nemzetiségek felerősödő elszakadási törekvései folytán - belülről is bomlásnak indult központi hatalmak vereségével véget ért a háború. A Piave vonaláig előnyomult osztrák-magyar haderőt lényegében anélkül érte az összeomlás, hogy katonai vereséget szenvedett volna. A háború végkimenetele nem vonhatott le a halott hősök érdemeiből, már az előbbieket miatt sem. Azonban az 1918-1919. évi forradalmi események, Trianon és az azt követő állapotok, főként a súlyos gazdasági helyzet, átmenetileg képtelenné tették a társadalmat emléküket méltó megörökítésére.

---

²²⁷ Csák Zsófia: „Magyar hősiességgel harcoltak és zsidó hűséggel meghaltak.” - Az 1. világháború zsidó hősi halottainak emléktáblája Szombathelyen. In. VASI HONISMERETI ÉS HELYTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 2006. Vas Megyei Levéltár, 2006. 4. szám, 54-64. p.

²²⁸ L. Juhász Ilona: im. 18. p.

A hősök kultuszának megteremtése az 1920 - 1930-as években

A hősi emlékek törvényi háttere

Az 1922-ben kiadott újabb rendelet elsősorban még az eszme felkarolását, annak művészi kiérlelését és a szükséges anyagi eszközök állandó gyűjtését szorgalmazta. Az 1917. évi törvény előírásai közül kiemelve a "méltó" kifejezést, olyan emlékmű létesítését írta elő, amely arányban áll a hősök önfeláldozásával és a megörökítő község vagyoni erejével. Előírta továbbá, hogy az emlék - bármily szerény és egyszerű is az - művészi legyen, és megvalósításánál a hazafias szempontok érvényesüljenek, azaz hazai művészek és iparosok, hazai nyersanyag felhasználásával készítsék el. A hatóságok csak a HEMOB által művészi szempontból elfogadott tervek megvalósítására adhattak ki engedélyt, amit a Belügyminisztérium több körrendeletben meg is erősített.²²⁹ A díjtalan tanácsadó szervként is működő bizottság 1923 augusztusában kiadott tájékoztatója az emlékművek formáját is meghatározta: *"1. Emléktáblák. Művészi kerettel vagy jelképes domborműdísszel készülnek és valamely középület (templom, községháza, iskola stb.) falába helyeztetnek el. Ott ajánlatosak, ahol kevés hős neve kerül megörökítésre, tehát kisebb községekben. 2. Emlékoszlopok, obeliszek, gúlák és más építőművészi alakzatok tetejükön turul madárral, kettős kereszttel, koronával, sisakkal, vagy egyéb harci jelvényekkel, esetleg domborművekkel, sőt szobrászati dísszel ékesítve a leghasználtabb és legmegfelelőbb formái a hadi emlékműveknek. A legegyszerűbbtől a legmonumentálisabbig, 3 m-től 10 m magasságig, nagyszámú, legváltozatosabb terv áll nálunk a községek rendelkezésére. Ezen művek, melyek szabad téren állítatnak fel és melyeken bármily nagyszámú hősi név véshető be, különösen városok és nagyközségek számára ajánlhatók. 3. Emlékszobrok. Katonákat, ősmagyar turáni harcosokat, Hungáriát és egyéb alakokat vagy csoportokat ábrázolnak talapzatra állítva."*²³⁰

A HEMOB a háború lezárása után még hat évig létezett, de működésével kapcsolatban zavarok merültek fel. Nem volt elég hatékony, ellenben szervezetileg független volt a Belügyminisztériumtól. A politikai vezetés a 20-as évek közepétől jobban oda tudott figyelni a kultúrpolitikára, és a hősi emlékek állítását is szorosabban kívánta saját céljainak alárendelni. Ezért 1924-ben a B.M. 124669/1924 sz. rendeletével a HEMOB működését

²²⁹ Belügyi Közlöny in. 1922 /20.331. körrendelet. In. Belügyi Közlöny 1896-1953 adatbázis. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.

²³⁰ Makó Imre: Vásárhely a világháborúban. In. Hódmezővásárhely története II/2. Hódmezővásárhely, 1993. 831-834. p.

teljesen megszüntette. Ezután lényegében különválasztották a két funkciót, a műalkotás bírálatát és az adminisztrációs munkákat.²³¹

Az emlékmű terveknek művészi szempontból történő bírálatára a Vallás-és Közoktatási Minisztérium a Belügyminisztériummal közösen még ugyanezen év novemberében egy bíráló bizottságot szervezett.²³² A bizottság elnevezése "Hősi Emléktervek Bíráló Bizottsága" (HEBB). Az elkövetkező időben csak olyan terv kivitelét lehetett megkezdeni melyet az előbb említett bizottság művészi és technikai szempontból kifogástalannak talált.²³³

A végleges alkotást megtekintette az Országos Képzőművészeti Tanács (OKT) művésze, majd 1934-től az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács küldötte.

Az emlékművek megrendelésével, elkészítésével kapcsolatos ügyeket a Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetsége intézte, amiben nevesebb művészek is részt vettek. A Szövetség a Belügyminisztérium fennhatósága és ellenőrzése alatt működött, helyisége szintén a Belügyminisztérium épületében volt. Az épületben állandó emlékkiállítás rendeztek be, ahol választani lehetett az alkotásokból.

Egy másik belügyminiszteri rendelet pedig elfogadva, hogy a hősök emlékének megörökítésével foglalkozó művészek egyesületbe tömörülnek, jóváhagyta a Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetségének alapszabályait.²³⁴

Az elesettek emlékének nem kellett feltétlenül szoborral, emléktáblával adózni. Ritkábban, de előfordultak egyéb alkotások is. Szegeden, Veszprémben, vagy Kőszegen az ún. Hősök kapuját alakították ki emlékhelynek, máshol Hősök házát, Hősök templomát, Hősök kútját, Hősök harangját terveztek.

Az I. világháború elesettjeinek emlékét idéző alkotások elkészítésénél kétségtelenül voltak előnyök, amik éppen a centralizált ügyintézésnek köszönhetőek. A rendszer biztosította, hogy a megrendelő minden esetben művészi kivitelű és tartós, jó minőségű anyagból készült emlékművet kapjon, és a „garanciát” érvényesíthesse a művésszel szemben. Az alkotók munkáját figyelemmel kísérte a szövetség, így ritkábban fordultak elő késlekedések, illetve költségtúllépések. A hivatalos ügyintézés legnagyobb részét is átvállalták a településektől. A

²³¹ Belügyi Közlöny in. 1924 /124669. rendelet. In. Belügyi Közlöny 1896-1953 adatbázis. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.

²³² MTI „könyvomas” Hírek, 1924. október 11., 21. kiadás. In. <http://mol.arcanum.hu/mti>

²³³ Szikszai Mihály: Az I. világháború "hősi emlékei" Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In. Zounuk 14. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szolnok, 1999. 370. p.

²³⁴ Belügyi Közlöny 1924 /251.818. sz. In. Belügyi Közlöny 1896-1953 adatbázis. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.

mintakatalógusok rendelkezésre bocsátásával és folyamatos frissítésével a pályáztatási procedúrát sem kellett elvégezni, aki ebből akart választani emlékművet magának.

Az emlékművek létesítésénél gyakorlattá vált, hogy a Bizottság egy nyugállományú tisztet keresztül megkereste az illető települést, az előjáróság tagjainak megmutatott néhány "hősi emlékmű" tervet és igyekezett meggyőzni az alkotás megrendelésére. Miután ez sikerült, az ügy további intézését a HEMOB, (később HEBB) illetve a Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetsége vette át. A művésztől a szobor megrendelését formanyomtatvány kitöltésével rendelték meg. A kész alkotást minden esetben megtekintette a művészeti bizottság, és esztétikai szempontból véleményt nyilvánított. Az esetek többségében azonban a települések a saját elképzeléseiket is meg kívánták jeleníteni a leendő emlékművükön, ezért a művészt külön is instruálták. Ez nem minden esetben nyerte el a művészeti bizottság tetszését, hol esztétikai, hol pedig tartalmi kifogásokat emeltek, hogy a hősi emlék jobban illeszkedjen az államilag ekkor már elvárt lelkesítő, mozgósító törekvésekhez. Nagyobb települések a legtöbb esetben önállóan intézték a szervezést, saját tervpályázatokat írtak ki és azon túl, hogy kötelezően véleményeztetniük kellett a végeredményt a művészeti tanáccsal, minden kérdésben maguk döntöttek. A bírálatokat figyelembe kellett venni, mind esztétikai, mind pedig tartalmi szempontból, ám az élesebb vitákban mindig a helyi vezetés érvényesítette végül az akaratát.²³⁵

A hősök emlékének méltó megörökítésével, annak társadalmi súlya és a benne rejlő politikai lehetőségek miatt az Országgyűlés is foglalkozott. Az 1924. évi XIV. törvénycikk amellest, hogy megerősítette az 1917-es hősi emlékek létrehozására kötelező passzusát, tovább

---

²³⁵ Komolyabb nézetletérésekre a művészek és a megrendelők között ritkán került sor, de a nehéz anyagi helyzet miatt a települések nagyon szigorúak voltak az elszámolásnál. Hódmezővásárhelyen Pásztor János művére alkudozott, már a sajtó szerint is kínos módon, a városvezetés, míg Esztergomban az emlékmű környezetének kialakítását is a szobor részének tekintették, és az OKT-t sem engedték beleszólni ebbe:

„Lányi Dezső szobrászművész kiegyezési szándeka a várossal. A szab. kir. város képviselőtestületének keddi közgyűlésén utasították el Lányi Dezső szobrászművésznék, az esztergomi Hősi Emlék alkotójának azon kérelmét, hogy az általa kért több díjazásra vonatkozólag az Országos Képzőművészeti Tanács véleménye kikérésék. A több díjazást azon indokolással utasította el a tanács javaslatára a képviselőtestület, hogy a megegyezésben előre megszabott díjazás szerint járt el a város, amint nem is tehetett másként. Ennek dacára Lányi Dezső az emlékmű parkjának tervezetért külön 2000 pengőt kért. Lányi Dezső különben ki akar békülni a várossal, és kijelentése szerint eláll a pereskedéstől bizonyos összeg fizetése fejében és azon föltétellel, hogyha a város még egy szobor készítésével megbizsa.”

(ESZTERGOM. XXXIII. Évfolyam, 1928. március 4., 2. p.)

bővítette az elesett katonák köré épülő kultuszt és nyugati mintára bevezette a hősi halottak emlékének évenkénti megünneplését.²³⁶

1. § A magyar nemzet mélységes szeretettel, magasztaló elismeréssel és hálával emlékezik meg azokról a hős fiairól, akik az 1914-1918. évi világháború alatt a hazáért vívott súlyos küzdelmekben a magyar nemzetnek dicsőséget és hírnevet szerezve életüket feláldozták. A nemzet soha el nem múló hálája és elismerése jeléül, az élő és a jövő nemzedékek örök okulására és hősi halottaink dicsőségére minden esztendő május hónapjának utolsó vasárnapját nemzeti ünnepé avatja. Ezt az ünnepnapot – mint a „Hősök emlékünnepét” – a magyar nemzet mindenkor a hősi halottak emlékének szenteli.

A törvény indoklása az ünnep időpontjára vonatkozóan is érdekes:

„Az ünnepnap megtartására május hó utolsó vasárnapja látszik legalkalmasabbnak, mint olyan, a mikor a tanuló-iffjúság a tanintézetekben még együtt van, az iskolaév már többé-kevésbé befejezést nyert, de az évről vizsgálatok még nem vették kezdetüket. A fokozott tevékenységet követelő mezőgazdasági munkálatok ebben az időszakban a gazdaközöniséget még nem vonnák el az ünnepéstől, mint kora tavasszal, nyáron, vagy ősszel. Május végére már elegendő virág áll késszen a sírok díszítésére. Az időjárás változásaival nem kell oly nagymértékben számolni...”

Mint ahogy már ekkor is volt madarak, fák stb. napja, ezért úgy gondolták, hogy a hősök napja kifejezés a kegyelet rovására menne, így lett inkább hősök emlékünnep.

A május utolsó vasárnapja hamar beépült a közéletbe. Minden város és a kisebb települések is méltó módon megemlékeztek az elesettekről. Ahol még nem volt hősi emlékmű, ott a temetőben, ahol már volt, ott a szobor körül tartottak megemlékezéseket. Az egyház is mindenhol megemlékezett ünnepi misékkal, istentiszteletekkel a hősi halottokról, a városvezetés pedig az ünnepség mellett általában egész napos rendezvényeket is szervezett, amin a diákság, levente csapatok és a felnőttek számára is volt program.²³⁷ Sportversenyeket,

²³⁶ V. György király 1919-ben rendelte el, hogy a háborúban meghalt katonák emlékére a Birodalomban minden év november 7-én, 11 órakor (fegyverszünet aláírásának időpontjában), két perc néma megemlékezéssel kell adózni. A Remembrance Day azóta is törvényben van, és ezen a napon a britek piros színű pipacs alakú kitzőt hordanak, ami a flandriai végtelen pipacsmezőkre, és az ottani csaták során kiontott mérhetetlen sok vérré emlékeztetnek.

²³⁷ Amellett, hogy ezek a rendezvények általában találkoztak a társadalom igényeivel, a törvény is kötelezte nemcsak a települések előljáróságát, hanem az egyházakat, a honvédséget és az iskolákat a rendezvények

ügynevezett staféta versenyeket rendeztek a kistelepülésektől, a katonaságon át, egészen az országos sportszövetségéig.²³⁸ Aki tehetett, a hősök emlékünnepére időzítette ettől kezdve az újonnan elkészült emlékművek avatási ünnepségét. Ez a szokás még erőteljesebben jelentkezik az 1990-es évektől, amikor újra szokássá válik megtartani ezt az ünnepnapot.²³⁹

A hősi emlékek számát tekintve azonban ez a törvény a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem inspirálta jobban az emlékmű-állítási kedvet. A gyűjtő munkából kiderül, hogy a legtöbb hősi emléket 1923-ban és 1924 folyamán állították föl, ettől kezdve pont, hogy csökkent az évenkénti avatások száma. Újabb lendületet majd csak az 1933-ban, a vallás és közoktatásügyi miniszter által hozott rendelet ad, amely kötelezővé tette az oktatási intézmények számára, hogy a háborúban elesett tanárokról, diákokról külön is emlékezzenek meg az intézmények (6. ábra). A rendelet előtt a nagyobb, jobb módú intézmények már állítottak emléktáblákat, de 1933-tól kezdve egy újabb erőteljes hullám bontakozott ki. Az avatási grafikonon jól látszik, hogy a következő évben másfélszeresére ugrik az avató ünnepségek száma. A településekkel ellentétben az oktatási intézmények közvetlenül a minisztérium fennhatósága alatt álltak, ezért elvben könnyebb volt érvényt szerezni a rendeletnek. Ennek ellenére közel sem beszélhetünk arról, hogy minden iskolában készült emléktábla, vagy hogy jobb lenne az arány, mint a települések esetében. Jelen ismereteink szerint mindenesetre 185 intézményben biztosan felavatásra került hősi emlék.

---

megtartására. A törvény végrehajtásának részleteiről a honvédelmi miniszter rendelte adott útmutatót (Honvédségi Közlöny. 1925. május 1., in. 6299/Elnökség 1925. sz.)

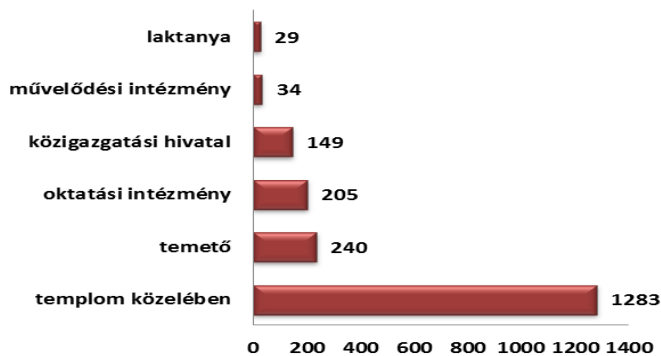
²³⁸ Ezek a staféta versenyek később általánossá váltak, és már nemcsak a hősök emlékünnepén tartottak ilyeneket, hanem minden sportágnak volt ilyen rendezvénye, ami egy-egy hősi emlékműhöz kötődött.

„A BALATONI NEMZETKÖZI SPORHÉT ZÁRÓÜNNEPSÉGEI. Vasárnap Balatonfüreden tartották meg az Első Balatoni Nemzetközi Sporthét záróünnepségét. Reggel nyolc órakor Siófokról tizenhét vitorlásyacht sorakozott fel, hogy részt vegyen a Magyar Vitorlás Yacht-Szövetség Hősök Emlékversenyében, amelynek célja a balatonfüredi Királyi Magyar Yacht Klub kertjében elhelyezett művészi kivitelű vitorlás-hősi emlék megkoszorúzása volt. A versenyszabályok szerint az első beérkező hajó győztes kormányosa teszi rá a sírt ábrázoló hősi emlékműre a Magyar Vitorlás Yacht Szövetség babérkoszorúját.”

(Magyar Országos Tudósító (1929-1948), 1935. szeptember 16. hétfő, 26. p.)

²³⁹Állami szinten 1990. május 27. került sor újra a hősök emlékünnepének megrendezésére, de törvényi erőre csak 2001-ben emelkedett ismét. (2001. évi LXIII. Törvény a magyar hősök emlékének megörökítéséről és a Magyar Hősök Emlékünnepéről. In. CompLex Jogtár 1998-2002.

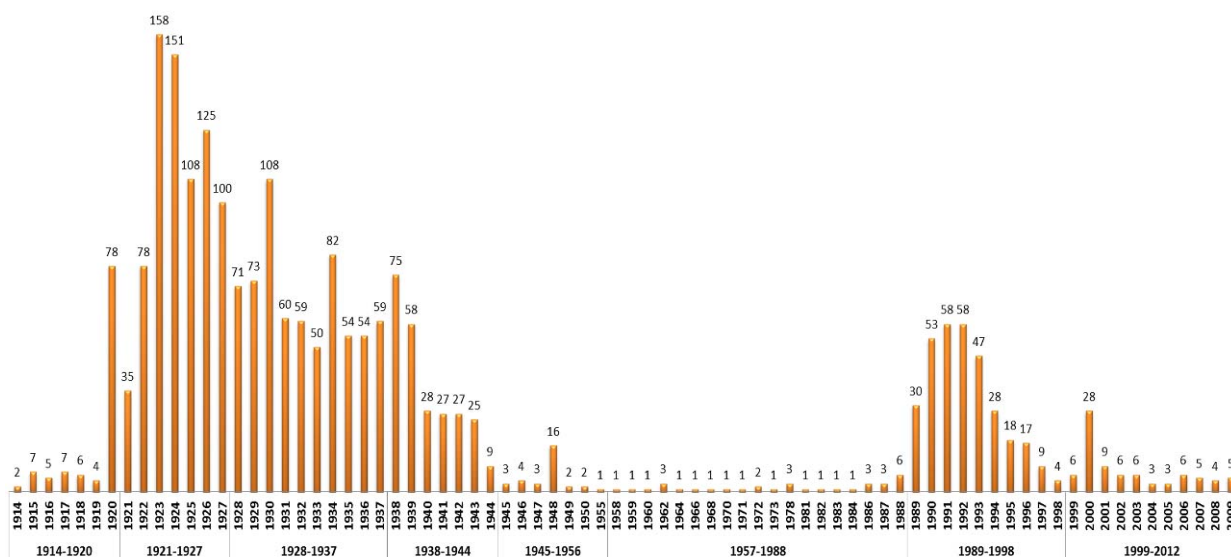
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=10004>)

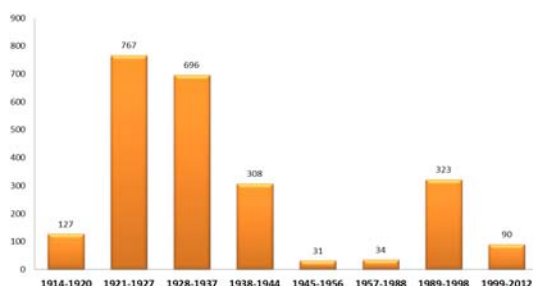
Kapcsolódó intézmények	Összesen
templom közelében	1283
temető	240
oktatási intézmény	205
közigazgatási hivatal	149
művelődési intézmény	34
laktanya	29
jellemzőbb kapcsolódó intézmények összesen	1940
összes hősi emlék	3556

5. ábra Hősi emlékek megoszlása az elhelyezésük, illetve a hozzájuk kapcsolódó intézmények szerint

Az emlékművek, vagy emléktáblák felállítása időigényes dolog volt, így a rendeletet sem tudták azonnal végrehajtani. Az anyagi fedezet előteremtése és a kivitelezésre szánt idő mellett a legnehezebb a hősi halottak listájának az összeállítása volt. Ahol nem működött intézményesen diákszövetség vagy öregdiákok egyesülete, ott gyakorlatilag nem is lehetett kivitelezni a feladatot.

6. ábra Magyarország területén felállított azon hősi emlékek, amelyeknek ismerjük az avatási évét

7. ábra Az ismert avatási dátumú hősi emlékek megoszlása korszakokként

Korszakok	összes	Magyarország	határon túl
1914-1920	127	109	18
1921-1927	767	755	12
1928-1937	696	670	26
1938-1944	308	249	59
1945-1956	31	31	0
1957-1988	34	33	1
1989-1998	323	322	1
1999-2012	90	81	9
Mindösszesen	2376	2250	126

A hősök kultuszát meghatározó rendeletek

A kormányzat az emlékművek mellett a hazafias nevelésre és ezen belül a hősök kultuszának ápolására is nagy hangsúlyt fektetett. A 1933-as közoktatási rendelet külön foglalkozik a diákok nevelésével is:

„mindenütt, ahol még nincsen az iskolák hősi halált halt tanárainak, tanítóinak és tanulóinak emlékét hirdető márványtábla, úgy annak mielőbbi fölállítását az iskolák igazgatói minden eszközzel szorgalmazzák. ... az emléktáblák előtt az iskolák tanárai, tanítói, tanulói kalapemeléssel tisztelegni tartoznak. ... az iskolák felsőbb osztályaiban évenként egyszer egy magyar dolgozatot kell szentelni az elesett hősök emlékezetének. ... az iskolák tanulói tanítóik, tanáraik vezetésével évenként látogassanak el a Hősök Emlékművéhez s ott kegyeletes ünnepséggel hódoljanak az elesett hősök emlékének.”²⁴⁰

Nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot az 1945 utáni rendszer neveléspolitikai eszközei és az itt kialakult módszerek között. Természetesen óriási a különbség aközött, hogy egy ország a saját halottait és hőseit igyekszik tudatosítani a lakosságban, vagy pedig egy megszálló hadsereg hősi emlékművénél helyeztet el virágokat, és irat dolgozatot Lenin életéről a diákjaival. Ettől függetlenül a „hősök kultusza”, ha tartalmilag a politikai ideológia által átalakítva és jelentősen torzított formában, de tovább élt 1945 után is. A hősök emlékűnnepét felváltotta a felszabadulás ünnepe, az ünnepi események helyszínei pedig az új szovjet hősi emlékművek lettek.²⁴¹

A hősök tiszteletének tudatosítását már a 20-as években fontos feladatnak tekintette a politikai vezetés. A megfelelő viselkedés és a hősi emlékművekhez való tiszteletteljes viszonyulás megkövetelése elsősorban a nagyobb városokban okozott gondot, ahol kevésbé volt személyes jellege a hősi emlékeknek, és nem voltak olyan viselkedésszabályozó társadalmi fékek, mint egy falusi kisközösségben. A pozitív propagandához a sajtó mellett már plakátokat, falragaszokat is felhasználtak a városok vezetői.

„Dr. Sipőcz Jenő, Budapest főpolgármestere nemzetiszínű falragaszokon hívta fel a főváros lakosságát arra, hogy a hősi emlékművek előtt kalapot emeljen. A sok-sok elesett hős az emlékművek mellett azt is megérdemli, hogy kegyeletünk és hálánk jeléül

²⁴⁰ Dr. Ravasz István: i.m. In. Emlékek a hadak útja mentén I. kötet. 20. p.

²⁴¹ 1950-1989 között állami ünnep. Az ünnephez kapcsolódó események és az ünnepségek rituáléja több elemben is emlékeztet a háború előtti eseményekre (diákok szavalatai, koszorúzás, úttörők felvonulása, akadályverseny stb.), de ezek összehasonlítása terjedelmi okokból nem tárgya dolgozatomnak.

kalapot is emeljünk a haza vértanúinak ezen oltárai előtt. Amidőn a mi impozáns hősi emlékünknél előtt elhaladunk, ne csak a szobrot tekintsük, hanem a talapzatra vésett nevek viselőinek itt őrködő szellemét is, akiket fájdalmasan érintene az a tapasztalat, hogy vértanúságuk szimbóluma előtt könnyel haladnak el azok, akikért ők legnagyobb kincsüket, életüket áldozták fel.”²⁴²

Az 1935-ben e témában kiadott miniszterelnöki rendelet azonban azt mutatja, hogy a helyi közigazgatás nem minden esetben tudta a saját eszközeivel elérni a kívánt eredményt. A hősi emlékművek előtti viselkedést annyira komolyan vették, hogy minden mozdulatot szabályozni próbáltak. A rendeletet komoly sajtókampánnyal próbálták erősíteni, szinte minden helyi lap részletesen közzétette annak tartalmát.

„Kötelező tisztelgés a hősi emlékművek előtt.

Már régi óhajt teljesített a miniszterelnök legújabbán kiadott rendeletével, melyben elrendelte a kötelező tiszteletadást a hősi emlékművek és országzászló előtt polgári és katonai személyeknek egyaránt. Polgári személyek részéről a tiszteletadás akként történik, hogy az emlékmű, vagy zászló előtt az elhaladó három lépéssel előbb leveszi a kalapot és csak utána háromlépésnyire teszi vissza a fejére, közben rátekint az emlékműre. Egyenruhában a tisztelgés fővetéssel történik. A nők a tiszteletadást mély főhajtással végzik.”²⁴³

A ma már komikusnak ható rendeletet a harmincas években nagyon is komolyan vették, és a renitenseket igyekeztek kiközösíteni. A sajtótermékek folyamatosan polemizáltak és egymásra licitáltak abban, hogy mi a tökéletes viselkedésmód a hősi emlékeknel és a megemlékezési ünnepek alatt. Vitéz dr. Zsiga János például hosszasan elemzi az Esztergom és Vidéke című lap 1937. június 5. számában, hogy szabad-e tapsolni a kegyeleti ünnepek és az azokat kísérő színdarabok, művészi előadások során.

„... A hősi emlékmű a világháborús magyar hősi halottak jelképes sirja, a magyarság jobb jövője felé vezető golgotás útjának az 580,000 magyar mártír kiömlött vérével megszentelt stációja, ahol nem lehet és nem szabad a gyászünneplő szereplőit ünnepelni és tapssal jutalmazni, mint ahogy némán hallgatjuk a templomban elhangzó legszebb beszédeket és énekeket, a koporsó mellett elmondott búcsúztatót, sőt a szerzője által zenés misztériumnak elnevezett Parsifal daljátékot is az Operában. ...”

²⁴² ESZTERGOM, XXXIV. Évfolyam, 1929. június 19. 1. p.

²⁴³ Pápa és Vidéke XXXII. Évfolyam, 1935. június 23. 26. szám, 2. p.

Külön rendeletek és rendszabályok is készültek a különböző társadalmi csoportok számára. A tanulók tisztelgésére vonatkozóan a kultuszminisztérium még 1929-ben rendeletileg intézkedett. Ennek alapján a tanulóknak az iskola házirendje adott útmutatót a helyes és elvárható viselkedésről. Jó példa erre az Aszódi Evangélikus Gimnázium Rendszabályzata:

„A tanuló szeresse hazáját. Földünk, dicső múltunk nagy magyarjai, a nemzet súlyos válságaiban helytálló bölcs vezérlők tiszteletet, szeretetet és hálát érdemelnek. A nemzeti zászlót, a történelmi emlékeket, a hősi emlékműveket a neki kijáró tisztelettel illesse a tanuló. Nevelje magát arra, hogy tudjon elmerülő lélekkel megállni a történelmi emlékek előtt, büszkén tisztelegve tekinteni a nemzeti zászlóra s kegyelettel gondolni a hősi halottakra emlékművük előtt fedetlen fővel állva. A fiúk kalapemeléssel, ill. tisztelgéssel, a lányok néma tisztelettel adjanak kifejezést hazafias érzelmüknek.”²⁴⁴

Ugyanígy a levante egyesületek is hangsúlyosan felhívták a fiatalok figyelmét a kötelességeikre, amik még az iskolai rendszabályoknál is szerteágazóbbak voltak.

„Midőn fenti rendeletének szigorú betartását minden hazafias érzésű derék leventétől megköveteli, egyben felkéri az ifjúság apraja-nagyját, a helybeli hősi sírok és elhunyt levantebajtársaik sírjainak gondozására is. A vezetőség felkéri a város polgárságát, hogy mindazok, kik elaggottságuk vagy anyagiak hiányában hozzátartozóik hősi sírjait gondozni képtelenek, ezt a vezetőség irodájában (...) jelentsék be.”²⁴⁵

A miniszterelnök rendeletét közvetlenül megelőzték 1934 végén a szakminiszterei által kibocsájtott körrendeletek, amelyek az egyes intézmények és hivatalok alkalmazottjait instruálták az elvárt viselkedési normákról, illetve a honvédcsapatok zászlói és a hősi emlékművek előtti tisztelgésről. Megjegyzi a rendelet, hogy a polgári lakosság részéről még nyilvános ünnepek alatt sem jut kellőképpen kifejezésre az annyira szükséges tiszteletadás a zászlók és a hősi emlékművek előtt, aminek egyik oka az, hogy

„a közszolgálati alkalmazottak, megfelelő kioktatás hiányában maguk is tájékozatlanok aziránt, hogy mily alkalomkor és miképpen történjék a tiszteletadás. ... A tiszteletadást csak a honvédcsapatok zászlói előtt kell teljesíteni akkor is, ha a zászlót hüvelyben viszik, vagy őrségen tűzik ki. Az országzászlók és a vidéki hősi emlékművek előtt is tisztelegni kell.”

²⁴⁴ Asztalos István (szerk.): Az aszódi evangélikus középiskola története 1728–1948. In. Múzeumi Füzetek (Aszód) 52., Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága – Petőfi Múzeum, Aszód, 2003. 385. p.

²⁴⁵ ESZTERGOM, XXXIV. Évfolyam, 1929. április 7. 2. p.

Felhívja a rendelet a közszolgálati alkalmazottakat arra is, hogy a családtagjaikat szintén oktassák ki a tiszteletadásra.²⁴⁶

Ez a már-már vallásos hősi kultusz nemcsak Magyarországra volt jellemző, hanem a Európában mindenhol kialakult, ha eltérő mértékben is. Elsősorban a vesztes országokra, és ezen belül Németországra volt jellemző a nem is vallásos, inkább katonás tisztelet, amit a „győztesek” is akceptáltak olyannyira, hogy nemcsak a diplomáciai protokoll, hanem a korabeli turizmusnak is kötelező kelléke lett. Számos filmhíradó maradt fenn, amelyek gyakran visszatérő témája, hogy mely ország kulturális-, sport-, vagy nagyobb magán-delegációi tisztelegtek Budapesten a Hősök terén felállított központi hősi emlékműnél, illetve a magyar politikusok, magán-delegációk hol koszorúztak külföldön. Néhány jellemző híradás ezek közül:

1931. november *Magyar Világhíradó 404.*: A brit világbirodalom nagy pompával ülte meg a világháború befejezésének évfordulóját. a walesi herceg és a kormány tagjai megkoszorúzzák a londoni hősök emlékét.

1932. október *Magyar Világhíradó 450.*: Olasz turisták 750 főnyi csoportja Budapesten koszorút helyez a hősök emlékművére.

1933. június *Magyar Világhíradó 487.*: magyarok a párisi ismeretlen katona sírjánál. A Pesti Hírlap francia cserevonatának magyar utasai megkoszorúzzák az ismeretlen katona sírját Párisban.

1934. július *Magyar Világhíradó 542.*: Európa-bajnok vívóink a hősök emlékművénél. A Varsóból győztesen hazatért magyar vívók, élükön Kabos, Elek Ilona és Dunay Európa-bajnokokkal, koszorút helyeztek a hősök emlékművére.

1934. szeptember *Magyar Világhíradó 552.*: a francia-magyar frontarcos barátság jegyében küldött francia koszorút Takách-Tolvay gróf helyezte el a magyar hősök sírján.

1936. augusztus *Magyar Világhíradó 650.*: Kanada hőseinek... Az angol király a Francia Köztársaság elnökének jelenlétében avatta fel a franciaországi Vimyben felállított hősi emlékművet.

1938. augusztus *Magyar Világhíradó 758.*: vitéz nagybányai Horthy Miklós Magyarország kormányzója Németországban. A kormányzó kegyelettel helyezte el koszorúját a német haditengerészet hőseinek emlékművén.²⁴⁷

²⁴⁶ ESZTERGOM és VIDÉKE, LV. Évfolyam, 1934. november 18. 3. p.

A politika ilyen direkt, a mindennapi élet színterein is megjelenő meghatározó módú beavatkozása a társadalom életébe, és a közgondolkodás alakításába, mai szemmel nézve diktatórikusnak tűnik. Azonban figyelembe kell venni azokat a körülményeket és történelmi helyzetet, amiben létrejöttek ezek a rendeletek, törvények. A háború rendkívüli veszteségei, a Tanácsköztársaság sokkoló eseményei, Trianon gazdasági, katonaföldrajzi és társadalomlélektani hatásai, valamint a kialakult külpolitikai helyzet gyakorlatilag az ország és a magyar nemzet létét fenyegették. A lelkileg, gazdaságilag összetört és szétesőben lévő társadalom megerősítése céljából hasznosnak tűnhetett a hősi kultusz és a katonás fegyelemre épülő társadalom kialakítása. A társadalom ezirányú fogadókésztsége, sőt egyértelmű igénye megerősítette a politikai vezetést elképzelései helyességéről, ezért egyre nyíltabban használta föl annak elemeit, így a hősi emlékműveket is céljainak propagálásához. Azt is érdemes megfigyelni, hogy ezek a rendeletek a világválság alatt és után keletkeztek, aminek valószínűleg napi belpolitikai okai is lehettek.²⁴⁸

A hősi emlékek tartalmi eltolódása a politikai propaganda irányába

Érdekes a politikai igények oldaláról megvizsgálni a főváros, és a vidéki városok hősi emlékeit. Amíg azt látjuk, hogy a vidéki, elsősorban kisebb települések, közvetlenül a belpolitikai helyzet normalizálódása után, már 1920-tól jelentős számban állítanak emlékműveket az elesett katonák számára, addig a nagyvárosok, és különösen a főváros kerületei jóval később tesznek ilyen irányú lépéseket. Az emlékmű állítások eltolódása mögött több ok húzódik meg a nagyvárosok esetében. A szándékot, mint korábban láttuk, például Kecskemét város esetében is, már a háború alatt, vagy közvetlen utána kinyilvánították, sőt majdnem mindenhol külön pénzügyi alap létrehozására is sor került az 1917-es törvény alapján. Ezek a pénzek azonban a húszas évek elején elvesztek az infláció és a hadikölcsönökbe történő befektetések miatt, a városok pedig „rangjukhoz méltó” emlékműveket, elsősorban szobrászati alkotásokat kívántak felállítani. A szociális problémák is fokozott mértékben jelentkeztek a városokban. A kisebb közösségekre jellemző társadalmi összefogás és a családok egymást segítése helyett, a városi közösségekben a szociális problémák megoldása a közigazgatásra hárult, ami óriási terhet jelentett a költségvetésüknek. Az emlékműállítás elhúzóására jó példa Pápa városa, ahol szinte havonta jelentek meg

²⁴⁷ <http://filmhiradok.nava.hu>; A hősi emlékmű-avatásokról szóló archív filmhíradók az Adatbázis-honlapon megtalálhatóak (<http://hosiemlek.szoborlap.hu>).

²⁴⁸ Az 1935. évi miniszterelnöki rendelet Gömbös Gyulától például a választási évben született.

számon kérő, elmarasztaló újságcikkek, amelyekben pellengérré állítják a városvezetést, hogy nem törődik elvárható módon a hősök emlékével. Sulyok Dezső által vezetett gazdasági bizottság azonban minden alkalommal, a város anyagi helyzetére és a feladatok fontossági sorrendjére hivatkozva elutasította az ilyen javaslatokat.²⁴⁹

Budapesten elsősorban a főváros gondozásában lévő temetőekben állítanak állami emlékműveket, illetve az idegen nemzetek itt elhunyt katonáinak hősi temetőit alakítják ki. Közterületen az első hősi emléket 1924-ben állítják fel a Ludovika előtt, a névtelen hősök emlékére. Látható, hogy ezek az emlékművek jórészt mentesek még a politikai propaganda hatásaitól, hisz maga a felállítás helyszíne is egyértelműen a kegyeleti jelleget erősíti, ami egyébként se lenne alkalmas politikai, vagy egyéb üzenetek közvetítésére. Ettől némiképp eltér a Névtelen Magyar Hősök emlékműve, hiszen a felavatásán maga a kormányzó is személyesen megjelenik, de megint csak a helyszínből kiindulva, ez ekkor még sokkal inkább szól a hadseregnek, mint a nagyközönségnek.

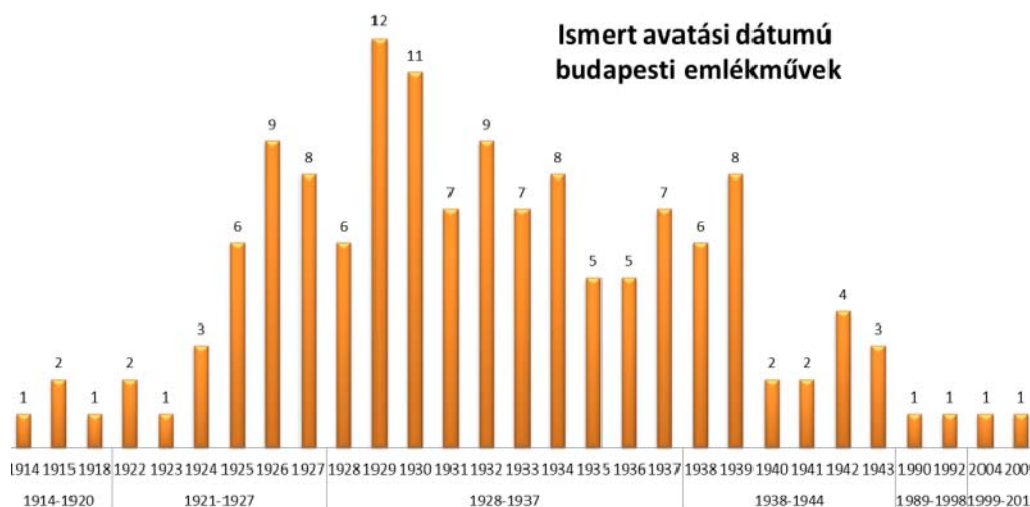
29. Kép Rákosfalva (Istók János, 1924); Pestújhely (Debreczeny Tivadar, 1924); Rákoskeresztúr (Kisfaludi Strobl Zsigmond, 1924); Budafok (Orbán Antal, 1926; Az 1917-es kiállításon bemutatott „Bajtársak” alapján készült)

A 20-as évek közepén felállított hősi emlékekkel találkozhatunk a mai Budapesten, de a peremkerületek akkor még nem tartoztak a főváros közigazgatásához, így ezek az emlékeztetők a nagyközségek önálló kezdeményezéseiként jöttek létre. A peremkerületek hősi emlékeire, akár csak a főváros korabeli alkotásaira egyaránt jellemző a kegyeleti jelleg dominálása. Ha van is politikai mondanivalójuk, mint minden köztéri alkotásnak, az másodlagos, rejtett funkcióként van jelen.

²⁴⁹ Érdekes, hogy 1945-ben már, mint polgármester hasonló (még súlyosabb) problémával szembesül a szovjet hősi emlékművek felállítása kapcsán. Csak akkor nem volt választása... (történetet lásd: Póty János: im. 118. p.)

Az emlékmű-állításban változás a 20-as évek végén következik be Budapesten. 1927-től megjelennek a különböző intézmények, de még nagyobb számban, a katonai alakulatok hősi emlékei. Ezek a műalkotások még mindig nem a társadalom egészének, hanem kisebb közösségeknek szólnak, de formanyelvükön már jobban érződik a harciasság, mint korábban, bár ez betudható annak, hogy többségük valamilyen fegyveres, vagy reguláris testület emlékműve: pénzügyőrök, postások stb..

Mindenesetre érdekes jelenség, hogy a gazdasági világválság megjelenésével párhuzamosan nem csökken, hanem jelentősen megugrik az emlékműállítások száma. Ez nem csak a fővárosra igaz, ahol sem előtte, sem utána nem készült ennyi hősi emlék, de az ország egészét nézve is jól látszik, hogy 1930-ban másfélszer annyi avatásról (109) tudunk, mint a korábbi két évben (70, 73). A válság hatása annyiból érződik, hogy ebben az évben kevesebb a monumentális alkotás, de területi és társadalmi szempontból nincs szerkezeti különbség a korábbi évek avatásaihoz képest. Feltehető, de nem bizonyított, hogy a politikai és gazdasági problémák egyik ellensúlya lehetett a hősök kultuszának intenzívebb ápolása.

8. ábra Budapest mai közigazgatási területén felállított ismer avatási dátumú hősi emlékek

A budapesti és az országos avatásokat bemutató diagramokon a világválság tekintetében azonos tendencia olvasható le. Budapesten 1929-ben csak azért avattak rekord számban hősi emléket, mert ekkor fogadta be a Hadimúzeum és a Helyőrségi templom a határon túlra szakadt és így hontalanná vált ezredek emléktábláit.

1927-ben a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Szövetség még egy nagyszabású hősi emlékkiállítás rendez 300 pályaművel, ahol a korábbi elvekhez képest tartalmi szempontból

már érződik az ideológiai eltolódás.²⁵⁰ Az egy évvel korábbi, Nagy Sándor festőművész által szervezett gödöllői seregszemléhez képest, itt érhető tetten első alkalommal a direkt politikai elvárás a művészek iránt. A kiállítás alapjául szolgáló felhívásban már egyértelmű utalások vannak arra, hogy mit kell sugallnia egy világháborús hősi emlékműnek.

„Az első nagy érzés, amelyet a magyar lélekből a világháború emléke kivált: a nemes büszkeség dicső fiainkban, akik életüket áldoztak hazájukért, és akiknek hősi önfeláldozásával, hadi babéraival és szakadatlan győzelmeivel riasztó ellentétben áll a gyászos katasztrófa, melyet idő és ármány zúdított reánk.”

Ez a mondat már egyértelműen elrugaskodott a valóság talajától a „szakadatlan győzelmekkel” és egyben megalapozza az elvárt művészi tartalmat:

„A művész fejezze ki a nemzetnek az igazság erejébe és a végleges diadalába vetett hitét, azt a nemes haragot, amelyet a reánk erőszakolt békeparancs miatt érzünk, és azt, hogy ez így nem maradhat. Nem, nem soha! Ki kell fejezni az isteni gondviselésbe vetett hitet, de azt is, hogy ha a munka tisztesség és becsület egymagukban nem lesznek elegendők az elégtétel kikényszerítésére, a hazáért való szent vértanúságban az újabb nemzedékek is méltó utódai lesznek a hős elődöknek.”²⁵¹

Nem véletlen, hogy az „ellenzéki” sajtó értetlenül és elkeseredve fogadja ezt az új, korábban nem érzékelt direkt politikai elvárást, és annak a kiállításon tapasztalt eredményét. Tersánszky Józsi Jenő alapos művészeti elemzése a Nyugatban jól érzékelteti ezt az értetlenséget:

„Kedves testvéreim a szobrászatban, ne nehezteljenek meg rám. Én tudom, hogy rettentő és keserű küzdelmük van valamivel, amit boldogulásnak hívnak és ami, sajnos, nem a tehetséghez van fércelve, hanem nagyon csúf és szomorú dolgokhoz. Hivatalos izlés, baráti tapintat, korlátoltság és több efféle csúf és szomorú dolgokhoz. Én

250

„Hősi emlékszobor-kiállítás. A hősök emlékét megörökítő Országos Szövetség és a Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetsége (I., Országház-utca 30., fsz. 18.), mely 1924 októberben történt újjászervezése óta a belügyminisztérium jóváhagyása és ellenőrzése mellett működik, folyó évi augusztus hó 20-án, a Szent István ünnepekkel kapcsolatosan a Képzőművészeti Társulat múcsarnokában a hősök emlékét szolgáló művészi tervekből országos kiállítást rendez. A kiállítás célja alkalmat és módot nyújtani a városok és községek képviselőinek a szokásos pályázati hirdetésekkel járó költségek megtakarításával, a kiállított és művészileg megfelelő, elbírált tervekből választani, illetve a megvalósítás iránti elhatározásuk megkönnyítése. A létesülő közvetlen kapcsolat révén azt remélik, hogy a szövetség legfőbb törekvése: a hősi emlékek művészi kultuszának emelése és azok minél jutányosabb árban való előállítása megvalósulhat.”

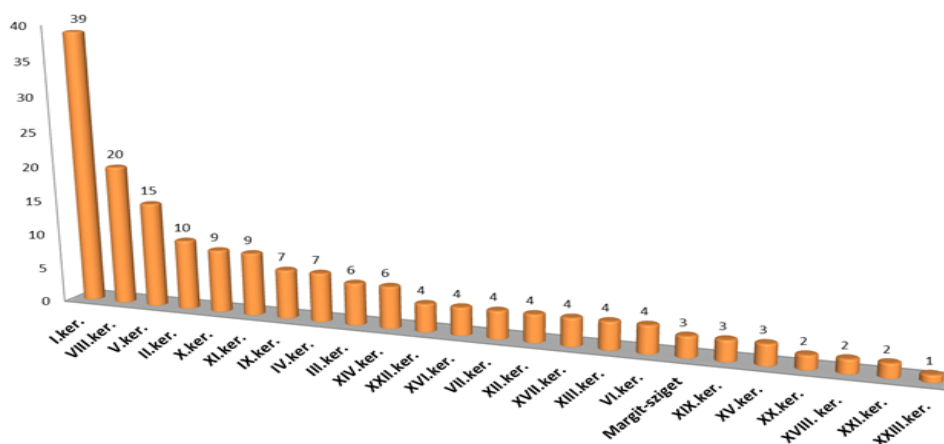
(Pápai Hírlap, XXIV. Évfolyam, 1927. július 30. 31. szám, 3. p.)

²⁵¹ Lukács György: Művészeink hőseinkért. In. Képzőművészet, 1927. I. évfolyam, 2. szám. 4-6. p.

kegyeteket, művésztársaim, alig hibáztatom. Ellenben föltétlen keserű és dühös indulattal hibáztatom azokat a hatalmasságokat és intézményeket, amelyek ki akarják találni annak a titkát, hogy vajon hogyan kell kitalálni valaminek a titkát. Akik az izlésüket rákényszerítik azokra, akiknek hivatásuk az izlés független továbbfejlesztése. Így történik aztán, hogy egy ilyen kiállítást ennyire a nem-merés, a kipróbáltba-illeszkedés prokruszeszi gyötrelmeinek szelleme és aktaszag lebeg be. Látom magamat, amint megállok az utcán szoborrémségek előtt és sziszegek és elvörösödöm, ha arra gondolok, hogy ezt például egy idegen a magyar művészet legjobb produktumának nézi.”²⁵²

Ekkor azonban már nem a magyar művészet egyedülállóságának bizonyítása volt a fontos, hanem annak felmérése, hogyan hasznosulhat a köztéri szobrászat minél hatékonyabban a politikai propaganda eszközeként. Az 1927 áprilisában megkötött olasz – magyar barátsági szerződés új alapokra helyezte Magyarország külpolitikáját és ennek hatására az irredenta törekvések újra a hivatalos politika szintjére emelkedtek. A 27-es pályázat szövege már egyértelműen ezt támasztja alá.

A főváros legtöbb köztéri hősi emlékét a 30-as években állították. Ezek többsége a belső kerületekben került felállításra, mivel itt volt a legtöbb intézmény központja, itt működött a legtöbb iskola, és a politikai szempontból fontos közéleti színterek is itt csoportosultak. A sort 1929-ben a Hősök terén felállított Nemzeti Hősök Országos Emlékköve indította, majd sorba készültek a már egyértelmű politikai töltetet, a revízió gondolatát megfogalmazó köztéri hősi emlékművek. A budapesti hősi emlékeken többé nincs szó az elesettekről, mindegyik emlékmű a jövőbe tekint.

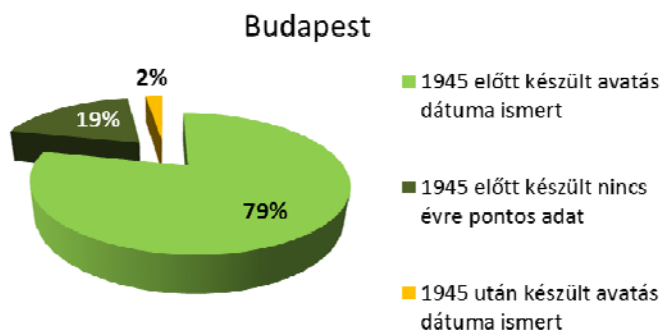

9. ábra Hősi emlékek megoszlása kerületek szerint

²⁵² Tersánszky J. Jenő: Hősök emléke. in. Nyugat, 1927., 17. szám, Képzőművészeti Figyelő

A fővárosban jelen kutatás eredményei alapján összesen 172 hősi emlékműről és emléktábláról tudunk, amelyek 98%-a 1945 előtt készült. Ez az időbeni megoszlás mindennél jobban mutatja, hogy Budapest közterei mennyire fontosak az aktuálpolitika számára. Minden politikai korszaknak itt saját emlékművei vannak, a vidéki városokkal ellentétben Budapesten legfeljebb felújítják, vagy eltávolítják a múlthoz való viszonyulás jegyében a köztéri emlékeket, de minden rendszer az ország szívében kívánja önmagát megörökíteni, ezért szobrai az aktuális jelenről szólnak.

10. ábra Budapest hősi emlékek megoszlása korszakok szerint

A harmincas évek tehát nagyszabású hősi emlékek avatásával indulnak (Nemzeti Hősök Országos Emlékköve, 1929; Przemysl-i hősi emlék, 1932; Harminckettesek emlékműve, 1933; 2. erdélyi huszárezred, 1934), ami jó lehetőséget teremt a politika számára, hogy nagyszabású tömegrendezvényeken mélyítse el a műalkotások által sugallt mondanivalót. Budapest első világháborúra emlékező nagy köztéri monumentumai különleges helyet foglalnak el a hősi emlékek sorában. Ezek az emlékművek az „egész ország emlékművei” voltak, a „rendszeres nemzeti emlékezet” kellékei, a politika által sugallt hőskultusz bronzba és kőbe merevített hirdetői, amelyek mint látható túl is léptek a szorosán vett első világháborús emlékezésem, és közvetlen célként a revíziós állameszme terjesztését szolgálták. A szobrok alaptematikája tehát a háború volt, és mindig a katonák egy meghatározott köre: alakulat (pl. 1. honvéd gyalogezred), fegyvernem (pl. tüzér emlékmű), foglalkozás (pl. postás emlékmű, vasutas emlékmű) vagy fiktív csoport („Névtelen hősök” emlékműve), illetve esemény (pl. Przemysl). Valamennyi részét képezte a központosított emlékezetnek. Az állító vagy kiemelten az állam, állami intézmény, vagy a honvédség, esetleg a főváros, vagy akár a kerület, amely magáénak vallotta az adott törvényhatósághoz tartozó alakulatot, vagy csoportot.²⁵³

²⁵³ Medvey Lajos: Budapest szobrai. Budapest, 1939.

A hősi emlékek avatási ünnepségei

A hősi emlékek avatása erre az időszakra már teljesen kialakult menetrend szerint zajlott, a fővárosban pedig természetesen mindig kiemelt jelentőségű, nagyszabású eseményként rendezték meg.

12 10-ES HONVÉD 1928

Meghívó

a volt miskolci 10-ik honvéd gyalogezred kötelékébe tartozott
10-es Honvédek 1928. évi május hó 6-án, vasárnap délelőtt
9 órától tartandó

**ezred emlékünnepe
és 10-es emléktábla leleplezési
ünnepe**

melyre a volt bajtársakat, hozzátartozóikkal együtt, az érdeklődőket és a
nagyközönséget hazafias tisztelettel meghívja **a Rendezőség.**

Az ünnepély sorrendje:

1. Fél 9 órától gyülekezés az Erzsébet-téren.
2. 9 órától zárt sorokban felvonulás a Rudolf-laktanyába.
3. Fél 10 órától labori mise a m. kir. 13. honvéd gyalogezred rendezésében az elesett hősök emlékére.
4. A 10-es Honvéd-szobor megkoszorúzása.
5. Zárt sorokban elvonulás a m. kir. csendőrlaktanyához (volt József-laktanyához).
6. A 10-es emléktábla leleplezése:
  - a) Nemzeti Híszkegy;
  - b) Ünnepi beszéd;
  - c) Emléktábla leleplezése;
  - d) Emléktábla átvétele a város által és átadása a m. kir. csendőrségnek;
  - e) Emléktábla megkoszorúzása;
  - f) Hymusz, Játsza a 13. honv. ezred zenekara;
  - g) Diszmenet.
7. Ezregyűlés a Megyeháza nagyteremben.

Az ünnepély után 14 órákor társasbéd a Korona-szálló termében. Egy teríték (3 fogás, italla) 4 pengő. Ebben résztvevni óhajtok, ezen szándékukat a pénztáros megkérdezése mellett és valamint azt, hogy elzárulástára igényt tartanak-e legkésőbb május hó 3-ig Berzy Sándor 10-es volt tart. hadnaggyal (Lichtenstein-utca 7. szám) közöljék.

1928. május 5-én 20 órától vacsora, illetve vacsora utáni ismerkedési est helyek szíves részvételével.

Felkérjük, hogy a kegyeletos ünnepélyre való tekintettel ezen ünnepélyről a körletében tartozó bajtársakat és 10-es hozzá tartozókat alkalmas módon értesíteni sziveskedjék.

A Rendezőség.

Nyomtatott a Magyar József Ltd. könyvnyomdájában Miskolc, Huszty utcán 18. — Nyomdaiigazgató: Dr. Ludwig István.

S. 320.4, 36 23.4/9
Miskolc VIII. évfolyam. 1928 május 6.

10-es honvéd

József főherceg üzenete a 10-eseknek!

A hős hős honvédek, kiknek kedély videlmében dicsőséges részvétel volt az országunk megromlásának keményen megemlékelték, hogy mi a magyar vitézség, mire képes a magyar vitézség harcajárt: az emelt nagy háborúba bízott és harcaik jövőre bizalommal és hittel gondoltanak, mert hiába nem folyhatott annyi magyar hősi.

De még magyar felhatalmazás és jobb, boldogabb jövő vár a magyarra.

Szellem egész szívvel üdvözlöm a hős honvédek, a Magyarországi hősök legbővebb áldását kérem rájuk.

Volt hadvezérek és hős bajtársak

József

EGYES SZÁM ÁRA 1 PENGŐ.

1927 10-ES HONVÉD 11

**A LÉVAY JÓZSEF
KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET**

a volt 10-es honvéd gyalogezred dicsőséges háborús szereplésének emlékére emelt 10-es honvéd-szobor leleplezése alkalmából október 8-án este 7 órai kezdettel a Miskolci Nemzeti Színházban

**10-es HONVÉD
HANGVERSENYT**

rendez a következő műsorral:

1. *Szent-Gyály Gyula*: 10-es honvédek indulója. Előadja a m. kir. 13. honvéd gyalogezred zenekara.
2. Prolog, írta *Sassy Csaba* volt 10-es honvéd tart. zászlós, elmondja *Sassy Enikő*.
3. Megnyitó beszéd, tartja *Halmay Béla dr.*, Miskolc thj. város polgármesterhelyettese, volt tart. 10-es honvéd százados.
4. a) *Kárpát—Sassy*: Égbenyűlő hegyek alján...
b) *Réfy—Sassy*: Valahol a csihi határszélen...
c) *Thuró—Sassy*: A Magyaros alján... Énekli *Záhony János*, a Lévy József Közömvédelési Egyesület r. tagja.
5. 10-es honvéd emlékek hét ország frontján. Vitelttel képpel bemutatja és magyarázattal kíséri *Kertész Zoltán* volt tart. 10-es honvéd főhadnagy.
6. a) *Thuró—Sassy*: Nincs már nekem puskám...
b) *Thuró—Lászlóffy Mihály*: Mit büszksz kenyeres...
c) *Thuró—Sassy*: Hét ország határát...
d) *Hollóssy—Sassy*: Kárpáti lecsék... Énekli *Hornágy Olga* úrléány.
7. Irredenta versek. Írták és elmondják:
  - a) *Farkas Andor* nyug. polgármester, volt 10-es honvéd tart. százados.
  - b) *Novák Sándor* főgimn. tanár, volt 10-es honvéd tart. százados.
8. a) *Szent-Gyály—Sassy*: Strupa partján...
b) *Thuró—Sassy*: Nincsen börtöm, nincs dolmányom...; c) *Thuró—Sassy*: Napimádat... Énekli *Tóth-Bartók Anna* úrléány.
9. *Thuró—Sassy*: Turul madár. Ének-quartette feldolgozza *Hollóssy Kornél*, az egyesület r. tagja. Éneklik *Tóth-Bartók Anna*, *Hornágy Olga*, *Lichtman Ilonka* és *Sassy Enikő* úrléányok. Zongorán kíséri: *Hollóssy Kornél* tanár, a Lévy József Közömvédelési Egyesület r. tagja.

**Jegyek a színházi pénztárnál válthatók.
Rendes színházi esti helyárak.**

12 10-ES HONVÉD 1927

**A VASÁRNAPI ÜNNEPSÉGEK
SORRENDJE:**

1. Fél 9 órákor gyülekezés az Erzsébet-téren
2. Mikszáth Kálmán dr. főispán és Halmay Béla dr. polgármesterhelyettes a város határában ünnepélyesen fogadják a szoboravatásra autón Miskolcra érkező József kir. herceget.
3. 9 órákor testületileg, zárt sorokban felvonulás a Rudolf-laktanya udvarára.
4. Tábori mise a laktanya udvarán.
5. Kivonulás a szoborhoz.
6. Nemzeti Híszkegy. Énekli a Miskolci Dalregylet.
7. József kir. herceg ünnepi beszéd kíséretében leleplezi a 10-es honvéd-szobrot.
8. Hymusz. Játsza a miskolci m. kir. 13. honvéd gyalogezred zenekara.
9. Vitéz Dorog! Sámel altábornagy alkalmi beszédet mond a 10-es honvédek háborús szerepléséről, majd átadja a szobrot.
10. Dömötör György r. kath. lelkész, Szémán István dr. g. kath. pápai preláus, érseki helynök, Jó Miklós ref. lelkész, Duszkai Lajos ev. lelkész és Spira Salamon izr. rabbi, hitiszónok a szobrot megáldják.
11. A szobor megkoszorúzása József kir. herceg, a m. kir. honvédség képviselője, majd a többi hatóságok és testületek részéről.
12. Szózat. Énekli a Miskolci Dalregylet.
13. Elvonulás a szobor előtt.

Vasárnap délelőtt társasbéd a Korona-szálló nagyteremben, melyen résztvesz József kir. herceg Öfensége is. A közös ebédén egy teríték (3 fogás) itallal 4 pengő. Ebédén résztvevni óhajtok ebbeli szándékukat Berzy Sándor volt tart. hadnaggyal közöljék (telefon 3-24).

A háború alatt, a nemzeti áldozatkészség szobrai kapcsán kialakult szigorú ünnepségrend tovább fejlődött, és a két világháború között hasonló szigorú etikett szerint kellett megrendezni. Ez alól a „műsorrend” alól nem volt kivétel sem a kis falu, sem pedig a főváros, legfeljebb az anyagi lehetőségek és a vendégek rangja egyszerűsítette, vagy bonyolította a rendezést. Röviden érdemes megnézni, hogy milyen sajátosságai voltak falun és nagyobb településeken az emlékműavatásoknak, mi változott a háború alatti avatásokhoz képest, és végezetül a mai korban, miben tér el egy hasonló jellegű esemény. Egy nagyobb jelentőségű hősi emlékmű felavatása, mint amilyen 1927. október 9-én a miskolci 10-es honvédeké is volt, komoly előkészületekkel járt. Mivel ebben az esetben nemcsak egy nagyváros, hanem egy ezred emlékművét is avatták egyben, fontos volt a szervezők számára, hogy a helyi *lakosság* mellett az egykori *bajtársakat* is értesítsék az eseményről.

Ebben a konkrét esetben ezredemlékműről lévén szó, a hadsereg volt a fő szervező, a város csupán a körítést adta. Egy ilyen nagy érdeklődésre számot tartó avatásnál a megyei lapokban és legalább egy országos lapban is hirdették jó előre az eseményt, és visszajelzést vártak a résztvevőktől. Az avatás előtt egy-két héttel pedig részletes *programmal ellátott meghívót* küldtek az illusztris vendégeknek, illetve szintén hirdetés útján az újságokban is közzétették a programot.

Bár az ünnepséghez kapcsolódó eseményeken a társadalmi rangnak megfelelően voltak szétosztva a vendégek, fontos volt, hogy a legegyszerűbb veterán bakát sem zárták ki semmiből, mindenki „egyenlő vendégként, egyenlő elbánásban” részesült.

Nem szabály, sokkal inkább praktikus megfontolás állt annak háttérében, hogy a főváros és az oktatási intézmények kivételével, szinte mindig vasárnap tartották az emlékművek felavatását. Az ünnepség napján reggel külön *fogadóbizottság* várta a *díszvendéget*, aki az esetek jelentős részében József főherceg volt. A díszvendég vasúton, vagy automobilon érkezett szigorú pontossággal. Ez a *precíz időbeosztás* az egész eseményre jellemző volt, mert a vendég gyakran egy nap több hasonló eseményen is kénytelen volt részt venni.

A település rögtönzött virágokkal felékesített *díszkapuval* várta a magas rangú személyt, aki egy rövid beszéd után a város vezetőinek a társaságában (jelen esetben az ezred vezérkarával együtt) a hősi emlékműhöz vonult. A díszvendégek számára külön sátorral borított páholy állt rendelkezésre, ahol többnyire ülve kísérték figyelemmel az ünnepséget. Kisebb rendezvények esetén a *templomban* kezdődött egyházi szertartással az ünnepség, nagyobb vendégsereg esetén az emlékmű előtt tartottak rögtönzött misét, vagy istentiszteletet.

Az ünnepség hivatalos része minden esetben a „*Nemzeti Hiszekeggyel*” és a *Himnusszal* kezdődött, amit nagyobb rendezvényeken egy *dalárda*, vagy kórus énekelt, ill. diák szavalt. A helyi ifjúság közül, akiknek kötelező volt a részvétel az ünnepségen, általában egy hadiárva verset mondott. Ezt követően a város polgármestere, és/vagy az ezred volt parancsnoka mondott rövid beszédet, és kérte föl az ünnepi beszéd megtartására és a felavatásra a díszvendéget.

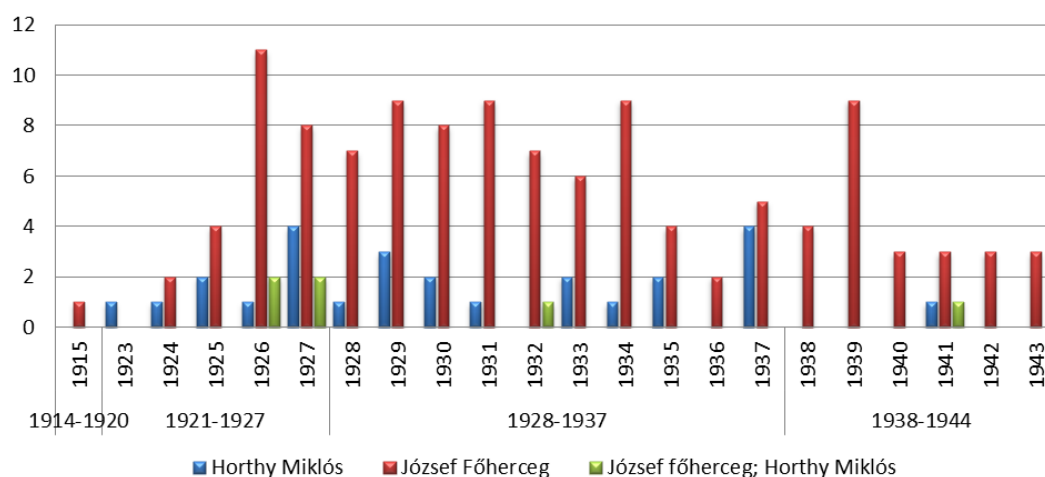

31. Kép Hősi emlékmű avatások négy különböző változata. 1. Kisebb településen a gyűjtést szervező, fővédnök zászlóánya mond beszédet. 2. Iskolai hősi emlékavatás, diák szavalja a tanító versét. 3. József főherceg az 1. jászkun huszárok emlékművét avatja a laktanyában; 4. Városi hősi emlékavató-ünnepség kötelező kelléke a magas rangú vendégek dízsátra. 5. A Nemzeti Áldozatkészség Szobrának felavatása Budapesten.

A kiemelt vendég személyének kiválasztásánál két fontos tényező játszott szerepet. Az egyik, hogy minél jobban emelje rangjával az esemény jelentőségét, a másik, hogy valamilyen kötődése legyen az elesett katonákhoz. József főherceg hadseregparancsnokként, és mint a

királyi ház tagja, mindkét kritériumnak megfelelt az esetek döntő többségében.²⁵⁴ Horthy Miklós kormányzó rangjából adódóan sokkal kevesebb alkalommal vett részt, és még ritkábban szólalt fel szoboravatásokon. Ezen alkalmakra akkor került elsősorban sor, amikor valamilyen külpolitikai nyilatkozatot kellett tenni, és fontos volt a körítés. Ilyen volt az 1941-es kenderesi beszéd a bolszevizmus ellen, ami bejárta a világsajtót is, vagy a korábbi Csepelen tartott avatás 1929-ben, ahol a revíziós politika melletti nyílt kiállással vonta magára szándékosan a szomszéd országok figyelmét.

A díszvendégek beszédei minden esetben jól tükrözték az aktuális politikai nézeteket, így az újabb világháborúhoz közeledve a szobrokkal párhuzamosan az avatási beszédek hangsúlya is egyre inkább a hősök emlékezetéről a mozgósítás felé tolódott. A katonák szenvedései és a vesztes háború helyett heroikus küzdelem és dicsőséges csaták képei rajzolódtak ki a beszédekben. 1937 és 1938 folyamán pedig a nagyobb avatóünnepségek témája szinte kizárólag a Felvidék visszacsatolásának a követelése lett.²⁵⁵ Az aktuális kormányok tagjai csak a legritkább esetben, egy-egy személyes indítatás nyomán vállaltak el avatásokat, az ő szereplésük egyáltalán nem volt jellemző ilyen jellegű rendezvényeken.

11. ábra Horthy Miklós és József főherceg ismert hősi emlékavatásainak időbeni megoszlása (A diagramon jól látszik, hogy 1927-ben, az új külpolitikai program megindításakor a kormányzó milyen sok avatáson vesz részt. Szintén érdekes a főherceg avatási aktivitása az I. Bécsi döntés utáni évben)

²⁵⁴ Az ezredemlékművek felavatásánál ellenben legtöbbször az alakulat saját közvetlen volt parancsnoka tartotta a beszédet, ilyen rendezvényekre ritkábban hívták meg a főherceget. A miskolci avatás ilyen szempontból kivétel volt.

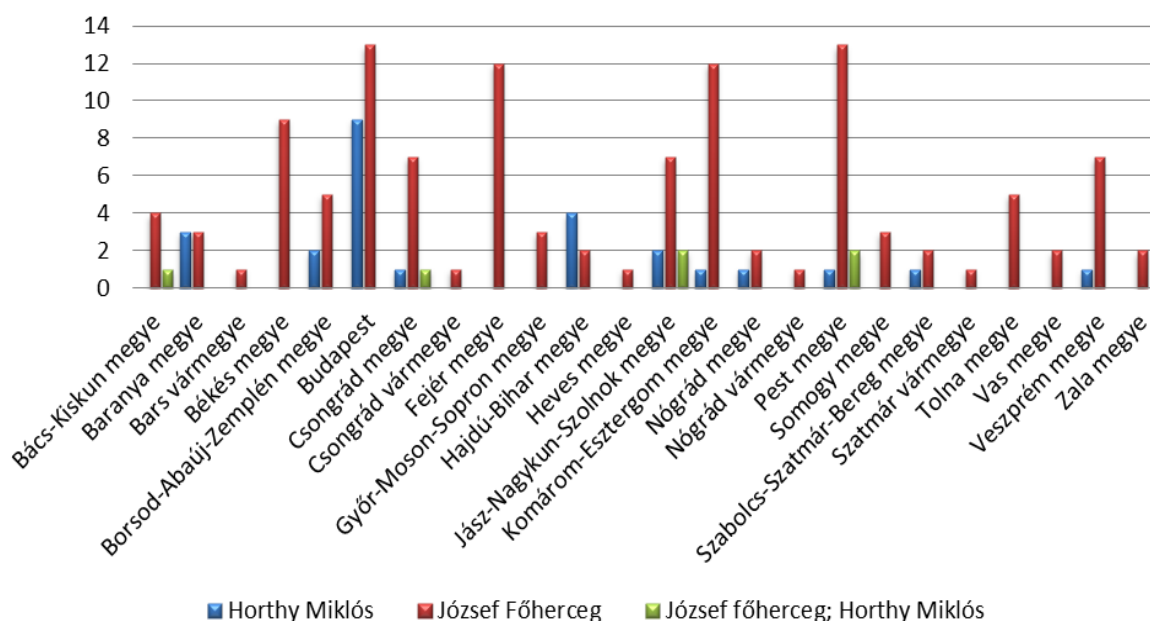
²⁵⁵ Jó példa erre a Lakihegyi (Szigetszentmiklós) avatóbeszéd (Magyar Országos Tudósító (1929-1948), 1938. május 23. hétfő, 4. p.). Az sem tűnik véletlennek, hogy a bécsi döntés előtt jelentősen megnőtt a hősi emlék avatások száma!

József főherceg közkedvelt vendége volt a rendezvényeknek, mivel ő sokkal inkább testesítette meg a „bajtársat” akivel együtt küzdöttek a bakák (persze erről nem volt szó), mint az aktuális jelen politikus nagyjai. A főherceg igyekezett minden avatáson valamilyen személyes élményt, vagy az adott ezred dicső hőstettét kiemelni, amivel belopta magát a hallgatóság szívébe, és az ország egyik legnépszerűbb közszereplője lett a két háború közötti időszakban.

Az ünnepi beszéd után a díszvendég felavatta a hősi emléket, és azt az állítató intézmény (város, ezred, stb.) gondjaira bízta. Elhangzott az ünnepséget záró *Szózat*, esetleg előtte még egy-két dal, vagy szavalat, majd a frontharcosok, veteránok, leventék, zenekar megfelelő rendben elvonultak az emlékmű előtt.

Az ünnepséget általában társas ebéd követte, főleg a kisebb közösségekben volt ennek nagy jelentősége, ahol amellet, hogy a szegényeket megvendégelték, meg lehetett szorítani a magas rangú vendég kezét, egy asztalnál lehetett ülni vele...

A nagyobb városokban, mint Miskolcon is, az egész napot rászánták az eseményre és számos kísérő rendezvényt szerveztek, a színházi előadástól, a templomi hangversenyen át más művészeti előadásokig.

12. ábra Horthy Miklós és József főherceg ismert hősi emlékavatásainak megoszlása megyék szerint²⁵⁶

²⁵⁶ *József főhercegről* tudjuk, hogy a legtöbb hősi emlékművet ő avatta fel az országban. Jelen kutatás alapján 124 emlékműavatást tudunk beazonosítani, ahol részt vett. A korabeli sajtó azonban rendszeresen beszámolt arról, már-már sportot üzve a dologból, hogy hányadik avatásánál tart éppen a királyi herceg. Azt nem tudjuk, hogy milyen adatok alapján számolták (valószínűleg a főhercegtől származtak az információk), mindenesetre

A kisebb településeken szerényebb ünnepséget rendeztek, de sokszor ezek felemelőbbek voltak a helyi tudósítások szerint. A díszvendég szerepét vagy a helyi földbirtokos, vagy az egyház/egyházak helyi közigazgatási képviselői töltötték be. Ők sok esetben tevékenyen is részt vettek az emlékmű létrehozásában, gyűjtést, kulturális műsorokat szerveztek, amik bevétele tovább növelte az emlékmű alapot. A rendezvény személyes hangulatát és a szobor későbbi sorsát is alapvetően meghatározta, hogy a kistelepüléseken a lakosság közvetlen adományaiból jött létre a hősi emlék. Mivel Trianon után a hiperinfláció szinte minden pénzalapot elértéktelenített, általánossá vált, hogy a kivitelező művészek, kőfaragónak terményben fizették ki a honoráriumot. Szintén általános jelenség, hogy minden olyan szoborállítással kapcsolatos munkát, amihez volt a településnek saját szakembere, társadalmi munkában készítették el. Sőt a legszegényebb falvak a teljes hősi emléket maguk készítették.²⁵⁷

Hősi emlékek alapítók szerint	összesen	Hősi emlékek alapítók szerint	összesen
amerikai magyarok	18	római katolikus egyház	67
ipartestületek	24	evangélikus egyház	39
oktatási intézmények	73	református egyház	33
bajtársak	71	izraelita egyház	34
község vezetése	285	egyházak közösen	4
lakosság	649		

6. Táblázat Hősi emlékek megoszlása jellemző alapítók szerint²⁵⁸

Az műsor összességében hasonló elemekből állt, mint a városi avatásoknál, legfeljebb személyes elemek domináltak jobban. Az ünnepi verset a helyi tanító írta (néha egész jók születtek), a beszédek inkább a helyi közösség problémáival foglalkoztak, természetesen az

---

nagyságrenddel több avató ünnepségről számolnak be: **1935-ben 196.** felavatásnál járt, **1937-ben már 214-nél, 1941-ben 241-nél** és **1943-ban 254.** hősi emlékmű felavatásáról van utoljára információnk.

²⁵⁷ Az infláció minden települést érintett, számos városi emlékmű történeti leírásában olvasható, hogy kétszer is elveszett a félretett pénz (1920, 1930) így nem véletlen, hogy az emlékműállítások évtizedekig elhúzódtak, és folyamatosak voltak a II. világháború kitöréséig. Meg kell említeni egy másik érdekes jelenséget is. A háború után Amerikába kivándorolt magyarok rendszeres gyűjtéseket szerveztek a saját falujuk hősi emlékművének felállítására. Sok példa van rá, hogy az ő gyűjtéseik alapozták meg, vagy adták teljes egészében az emlékműállítás pénzügyi hátterét.

²⁵⁸ Egy-egy hősi emlékműnek több alapítója is lehetett, ezért az adatok összesítése nem értelmezhető. Az összes ismert és vizsgált emlékmű 3556 db.

általános politikai elvárások keretében.²⁵⁹ A rendezvényen minden diáknak kötelező volt a részvétel, és ahol a tanító ezt megtagadta, mondván politikai rendezvényre nem visz gyerekeket, ott komoly személyi szankciókat alkalmaztak.

Az ilyen kisebb közösségek rendezvényeit színesítették az alkalmi színelőadások, amit néha felbérelt amatőr társulatok adtak elő. Külön érdekesség, hogy erre iparág épült, és többen hirdették a darabjukat újságokban is. A korabeli hirdetési rovatokban a sírkő- emlékmű faragók apróhirdetése mellett ezek a kulturális programok is megjelentek:

Ifjúsági (iskolai) és műkedvelői előadásra kiválóan alkalmas színdarabok

Lampérth Gáza: Mind haza jönnek című darabja a mai magyar életből ragad ki megható és föl emelő képet, mely egy hősi emlék körül játszódik le s különösen ilyen emlék avatáskor, vagy fel-állítandó emlék céljaira rendezett ünnepélyeken való előadásra alkalmas.

Pásztor József: A tölgyfa címmel írt megragadó irredenta színjátékot, mely hazafias ünnepélyeken felnőtt, inkább városi műkedvelőknek lesz bizonyára kedvelt darabja.

Kozma Imre: Lesz katona fiam c. darabja pedig elsősorban vidéki műkedvelők számára alkalmas.

A fenti három színművet tartalmazó füzet ára 1 pengő.

*Megrendelések a Magyar Nemzeti Szövetség könyvterjesztő osztálya címére küldendők, Budapest,
V., Géza utca 4. sz., félemelet.*

*Telefon T. 274-99. 236*²⁶⁰

Az avatások után pedig igyekeztek minél több ünnepség helyszínévé tenni az emlékműveket. A hősök napja mellett, évente kerültek megrendezésre az ezredemlékműveknél a bajtársi találkozók, amelyek a fővárosban minden esetben nagyszabású felvonulások és politikai beszédek színtere lett.²⁶¹ Halottak napján továbbra is elsősorban a temetőben tartottak a hősi

---

²⁵⁹ **Elhangzó vers:** [Írta: Lakner Artúr, elmondja: Lévy Livia:] „Úristenünk, fent az égben, hallgasd meg kérő imánk: add, hogy újra boldog legyen a mi szép magyar hazánk, add, hogy újra dal fakadjon városban és a tanyán, legyen újra Magyarország mézzel folyó Kánaán. Add, hogy újra miénk legyen újra az elrabolt magyar kincs, legyen annak lágy kalácsa, kinek most kenyere sincs, kinek most kenyere sincs. Úristenünk, fenn az égben, hallgasd meg kérő imánk: add, hogy újra boldog legyen a mi szép magyar hazánk, add, hogy újra boldog legyen a mi szép magyar hazánk!”

(1931. november Magyar Világhíradó 402. <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=18>)

²⁶⁰ Pápa és Vidéke. XXIV. Évfolyam, 1927. május 15. 20. szám, 6. p.

²⁶¹ 32. gyalogezred bajtársi találkozói: 1941. május Magyar Világhíradó 900.; 1942. május Magyar Világhíradó 952.; 1943. május Magyar Világhíradó 1005. (<http://filmhiradok.nava.hu>)

emlékműveknél megemlékezést, de 1927 után a Trianon emléknap, június 4. is okot adott a tömegrendezvények szervezésére. Ez utóbbi később az irredenta szobrok és az Országzászlók megjelenésével áttevődött a kifejezetten ilyen témájú emlékművekhez.

A háború alatt kialakultak szertartásrend tehát jelentősen nem változott, legfeljebb a kornak megfelelő módon módosultak a beszédek, kikerültek az Habsburg uralkodóháznak szóló elemek, kialakult a speciális kisebb közösségek rendezvényeinek „elvárt” elemei. De ezek mind-mind a nemzeti áldozatkészség szobrainak avatóünnepségi ceremóniáira épültek.

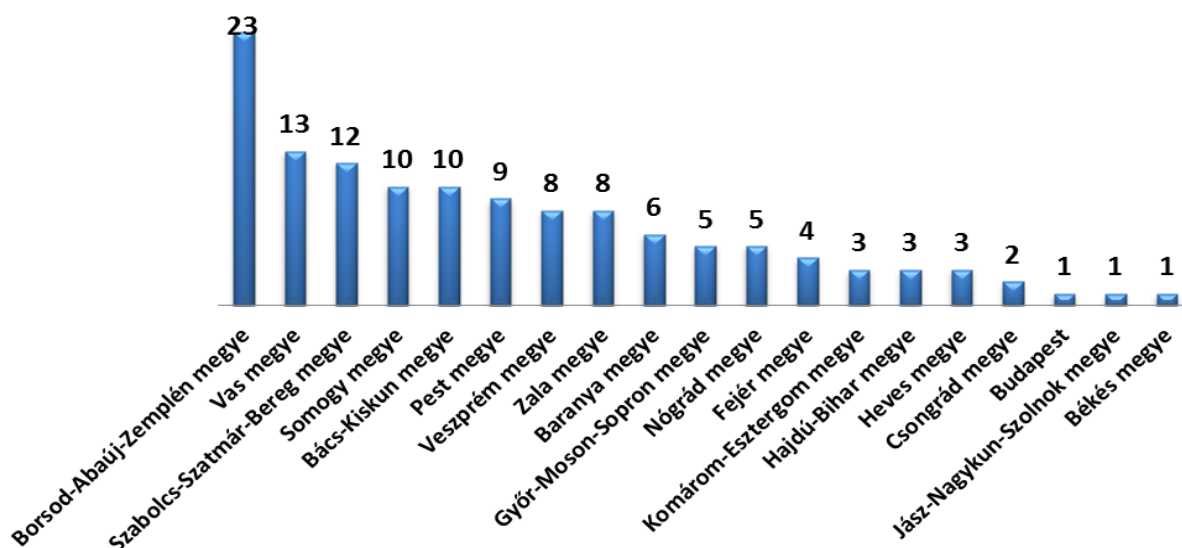
Érdekes hagyománytisztelet, hogy 60-70 évvel később, sok évtizednyi szünet után, a mai hősi emlékműavatások is igyekeznek ezt a rendet követni. Tiszaújvároson 2007-ben állítottak hősi emlékművet, immár mindkét háború áldozatainak. Az ünnepség elemei nagyon hasonlítanak a korabeli beszámolókból megörökítettekhez. Az ünnepség itt is templomi misével kezdődik, majd a templomkertben felállított emlékműhöz vonulnak, ahol a Himnusz után elmondja a beszédeit a helyi képviselő, a meghívott magas rangú vendég (jelen esetben Kövér László országosan ismert politikus), végül a felállítást szervező alapítvány vezetője. A beszédek tartalma érthetően eltér a korabeliektől, de ugyanúgy megtalálható bennük az aktuálpolitikai és az eseménytörténeti, a hőseket méltató szál. Felolvassák a hősi halottak és áldozatok neveit (ezt a két háború közötti időben is megtették a kisebb településeken). Az ünnepséghez szintén kapcsolódnak kulturális elemek, szavalat, népdalkör énekei, majd záróaktusként a Szózatot fejeződik be a két és fél órás esemény. Az újság beszámolója dicsőítően megemlíti a szobrász nevét, de mint a Horthy-korban, itt sem kap túlzott hangsúlyt a személye az avatások során. Az emlékműavatások rendje úgy látszik végleg kialakult az 1920-a évekre és beépült a magyar kultúrába, az öröklődő hagyomány része lett.

32. Kép Hősi emlék avatása Pósalakán (Erdély), 2010. május 30.

Az Országzászló mozgalom és a hősi emlékművek kapcsolata

A harmincas években országos szinten két jelenséget állapíthatunk meg. Egyrészt a köztéri szobrok, így a hősi emlékek is, eltolódtak a revíziós politikát direkt támogató alkotások irányába, amiket az országos művészeti tanácson keresztül igyekezett közvetlenül felügyelni és irányítani a politika. Másrészt az új hősi emlékek száma jelentősen visszaesett a 20-as évek elejéhez képest. Ez nem jelenti azt, hogy kevesebb köztéri alkotás készült, de a hősi emlékek mellett megjelentek új köztéri alkotások is, amelyek megosztották a forrásokat és emellett még direkter módon tudták szolgálni az aktuálpolitikai igényeket. Az irredenta szobrok elsősorban a fővárosban jelentek meg, míg az 1928-ban induló Országzászló mozgalom az ország minden városában igyekezett emlékművet állítani. Ettől kezdve a revízió és a mozgósító, katonanemzet ideálját hirdető propaganda szofisztikáltabban jelent meg a köztéri alkotásokban.

13. ábra Országzászlóval kombinált hősi emlékek Magyarország területén, megyék szerint

Az Országzászló mozgalom két háború közötti időszaka rövidebb életű volt, mint a hősi emlékeké, de mivel a központi politika minden erejével ezt támogatta, annál jóval intenzívebb volt.²⁶² Ennek is betudható, hogy a 30-as évek második felétől jóval kevesebb az önálló hősi

²⁶² Az Urmánczy Nándor erdélyi országgyűlési képviselő által vezetett Védő Ligák Szövetség, amelynek javaslatára 1928. augusztus 20-án, Szent István napján avatták fel az első, az ún. ereklyés országzászlót, Budapesten, a Szabadság téren. Maga a zászló egy nemzeti színű lobogó volt, közepén az angyalos-koronás nagycímerrel, melyen az elszakított országrészek címerpajzsai is ábrázolva voltak. A zászlón a Trianon előtti Magyarország területére utalva, az "ÍGY VOLT, ÍGY LESZ" felirat volt olvasható. A talapzatában elhelyezett ereklyetartóba a 72 vármegyéből (horvátok is) és a magyar történelem fontosabb eseményeinek helyszíneiről hozott földet tettek. Két évvel a Szabadság téri emlékhely felavatása után Molnár Ferenc tarcali pedagógus állt

emlékmű, az új köztéri emlékek jelentős része már közös hősi emlékmű és Országzászló. Ez a jelenség elsősorban a kisebb településekre volt jellemző. Ahol még nem tudtak különböző okokból méltó emléket állítani a világháború hősi halottainak, viszont a társadalmi és politikai nyomás miatt nem tudták elkerülni az Országzászló állítást, ott gazdasági megfontolásból közös alkotások készültek.

Az Országzászlók mellett 1938-tól megjelenik egy újabb „közös hősi emlék” fajta, ami a terület-visszacsatolások kapcsán keletkezett katonai veszteségeket jeleníti meg. Sok esetben a hősi emlékekre csak az 1938-as évszám van felvésvve, de a nevek nem kerültek végül feltüntetésre.

14. ábra Országzászlóval kombinált I. világháborús hősi emlékből összesen 173-at állítottak föl 2011-ig

Olyan hősi emlékek is vannak, ahol a II. világháború áldozatainak külön állítottak emlékművet, de az oroszországi hadműveletek előtt fegyveres konfliktusokban elhunyt katonákat az I. világháborús hősi emlék talapzatán tüntették föl. Szintén találni olyan hősi emlékművet, amit kiegészítettek a II. világháború áldozatainak listájával, de az eseményt határoló évszámok nem egyeznek a történelemkönyvekben szereplő 1939-1945 dátummal. Ez a jelenség elsősorban nem spontán kezdeményezések hatására alakult ki, hanem egy 1942-ben kiadott belügyminiszteri rendelet nyomán terjedt el.²⁶³

---

elő azzal a gondolattal, hogy Budapest nyomán a többi magyarországi település is állítson országzászlót, minden ünnepen vonják fel, majd a trianoni gyász jeléül engedjék azokat félárbocra. Ennek következtében országos mozgalommá terebélyesedett az Országzászló állítás. Az első Nagykanizsán 1930-ban, a 100.-kat 1934-ben, és a 702. Országzászlót pedig 1944-ben, Erdélyben állították föl.

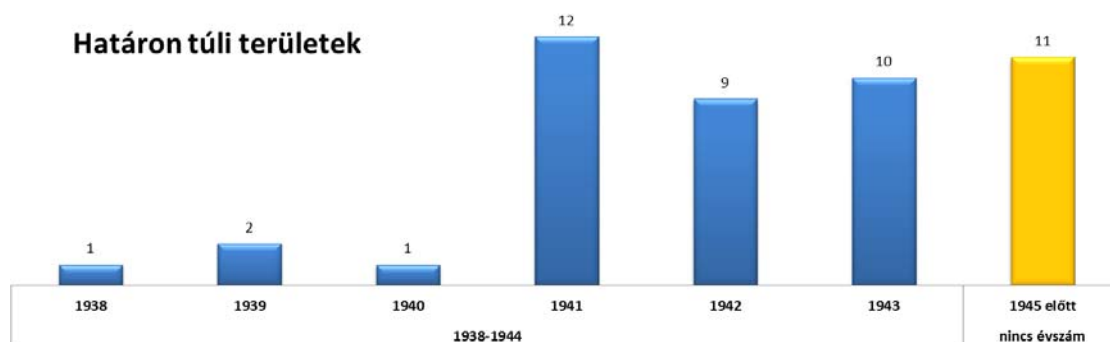
²⁶³ A Hivatalos Közlöny április 19-i számában megjelent 22.282/1942. III. a. sz. belügyminiszteri rendelet intézkedik arról, hogy az 1938 óta folytatott hadműveletekben elesett hősök emlékének megőrzése az elmúlt világháború hősi halottainak emlékéhez hasonlóan, megfelelő módon kerüljön kifejezésre. A rendelet szerint a városokban és községekben felállított hősi emlékműveken, ahol az 1914-18-as világháború hőseiről

A visszacsatolt területek emlékművei

Az 1938-tól a fokozatosan visszatérő területeken a központi politikai vezetés sorra állította fel demonstrációs jelleggel az Országzászlókat, amelyek jelentős része szintén kettős funkcióval bírt, és a Trianon után határon túlra rekedt magyarok régi igényét is kielégítette, emléket állított a háború hősi halottainak. Az emlékművek finanszírozását sokszor országos gyűjtések alapozták meg, és a zászlót is ajándékba kapták a visszacsatolt települések.

Míg a hősi emlékeket a magyar lakta települések állították elsősorban, addig az Országzászlóknál arra is ügyeltek, hogy az új határok mentén, illetve a nagyobb nemzetiségi létszámú településeken állítsák föl, természetesen demonstrációs céllal.²⁶⁴

Az Országzászlók tervét, akár kapcsolódott hozzá hősi emlék, akár nem, ugyanúgy kötelező jelleggel be kellett mutatni bírálatra az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsnak. Mivel ez a típusú köztéri emlékmű sokkal feszebb formai szabályok szerint készült, mint a hősi emlékek, így ebben az esetben a bírálat inkább esztétikai jellegű volt, sem mint tartalmi.

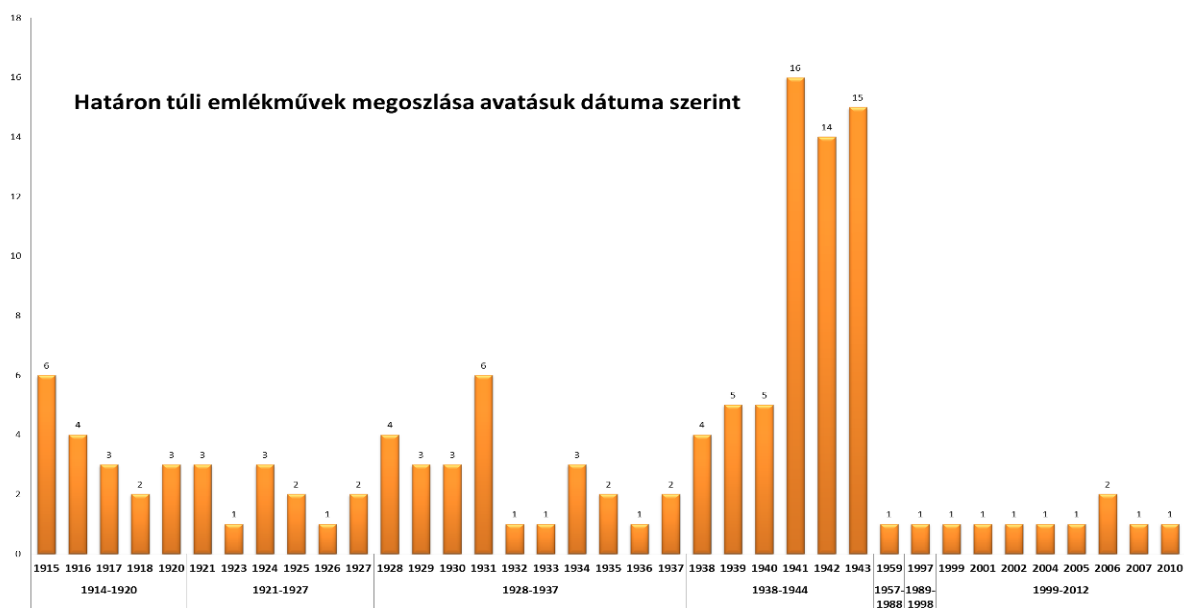

15. ábra Országzászlóval kombinált hősi emlékek

megemlékeztek, meg kell örökíteni az 1938 óta lefolyt hadműveletek hősi halottainak nevét és lakóhelyét is. A belügyminiszter rendeletében meghatározta, hogy az így kiegészített hősi emlékműveknél és emléktábláknál ünnepélyesen kell hódolni a hősök emlékezetének. (Kunsági Hírlap 1942. április 26.)

²⁶⁴ Kézdiszentlélek 1941 (Adatbázis 1509.) 1941. június 1-én, Pünkösöd napján, a község búcsúünnepén avatták fel az Országzászlót és hősi emlékművet. A budapesti közlekedési részvénytársaság kelenföldi csoportja adományozta az Országzászlót és anyagilag is támogatta az emlékmű felállítását. A magyar koronát is magán viselő, a csúcán kettős kereszttel ellátott emlékművet a szomszédos község Kézdiszentkereszt jelentős kőfaragója, a Kassán született Laub Ede (1899-1942) és társai készítették (ő több hősi emlékművet faragott Felsőháromszék más falvaiban is). (József Álmos: Országzászló állítások Háromszéken. Sepsiszentgyörgy, 2006. 5-10. p.)

Mint azt korábban már említettük, a határon túli területeken történt emlékműállítások történeti szempontból nincsenek egységesen feldolgozva.

16. ábra A határon túli területeken felállított ismert avatási dátumú magyar vonatkozású hősi emlék

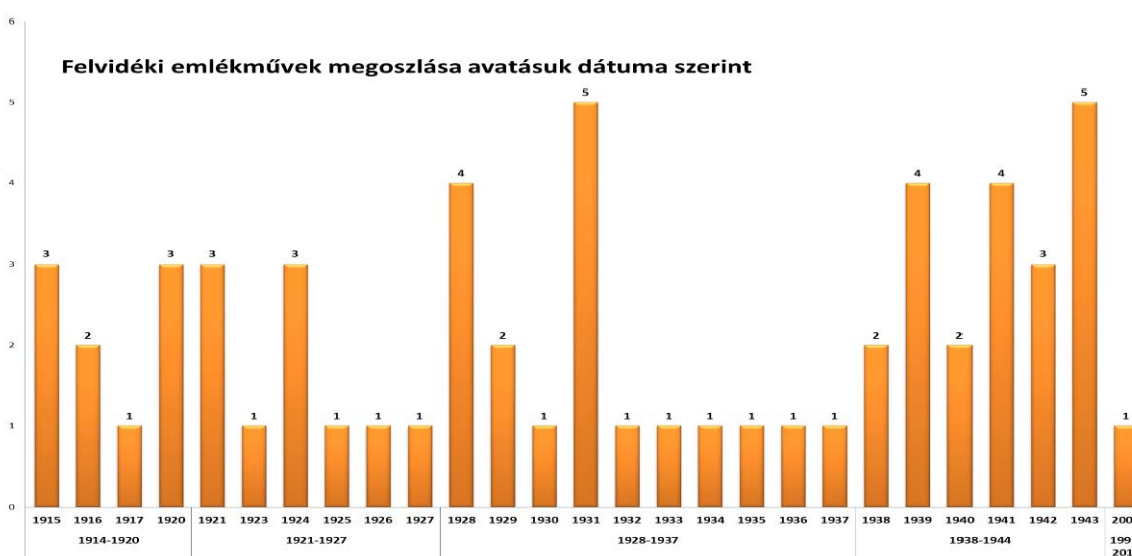
A korábbi nézeteket, miszerint a bécsi döntéseket megelőző időszakban nem lehetett hősi emlékművet állítani a magyarlakta területeken, L. Juhász Ilona kutatásai módosították. A Felvidék esetében kiderült, hogy az első Csehszlovák Köztársaság időszakában számos hősi emléket állítottak magyar települések. Ezek a hősi emlékek persze egyszerűbbek voltak, mint a magyarországiak, ha volt szobor rajtuk, az főleg mellékalakként szerepelt. Inkább egyszerűbb obeliszkok és templomi emléktáblákról beszélhetünk, amiket a „demokratikus” berendezkedés jegyében engedélyeztek a kisebbségeknek.

33. Kép Gidófalva (1943); Vargyas; Kézdiszentlélek (Laub Ede, 1941)

Forma- és jelképvilágukban is jelentős eltérést mutatnak ezen hősi emlékek, hiszen az új állam ideológiáinak meg kellett felelniük, így irredenta, vagy egyéb markánsabb üzenetet nem hordozhattak. Az itteni a hősi emlékek kizárólag az emlékezés és a gyász jelképei voltak. Az esetleges szobrászati ábrázolások minden esetben sebesült, vagy imádkozó katonát ábrázoltak. Ugyanígy 1938-ig az avató ünnepségek is csak szerény, visszafogott, vallási jellegű ünnepségek lehettek, amiket többnyire a templomokon belül tartottak.²⁶⁵

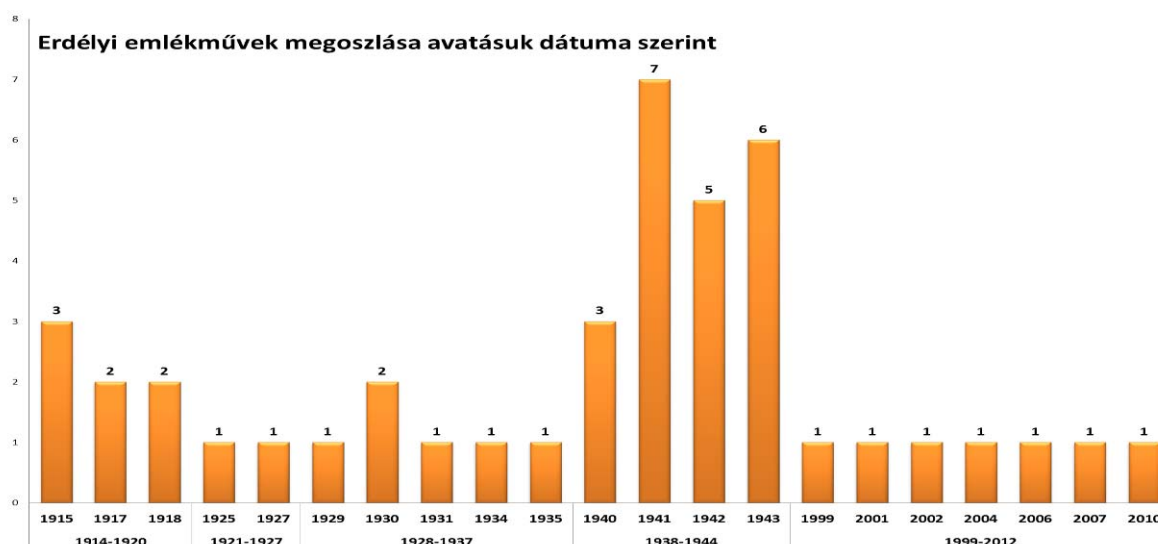
Ahogy ezt a grafikon is mutatja, az általam folytatott kutatómunka, amely a Felvidék szempontjából is tartalmaz jó néhány eddig számba nem vett hősi emléket, megerősíti L. Juhász Ilona megállapításait.

17. ábra Az ismert avatási dátumú hősi emlékek évenkénti bontásban

Erdély tekintetében eddig szinte semmilyen részletes feldolgozás nem állt rendelkezésre abban a tekintetben, hogy a Román Királyság Trianon után hogyan viszonyult a magyar kisebbség emlékmű-állítási törekvéseihez. Olyan szempontból továbbra sem ismerjük kellő mélységben ezt a területet, hogy a történetét fel tudnánk vázolni, de az kiderült, hogy Észak-Erdélyben a visszacsatolást megelőző időszakban is állítottak hősi emlékeket, de ezek elsősorban Székelyföldre, a tömb magyar területekre korlátozódtak, ahol a román közigazgatás jelek szerint kevésbé tudott erélyesen fellépni. Az 1938 után felállított hősi emlékek már csak annyiban térnek el az anyaországi változatoktól, hogy a helyi szobrászok, kőfaragók stílusát tükrözik, de jelképrendszerükben már egyezést mutatnak a többi köztéri emlékekkel.

²⁶⁵ L. Juhász Ilona: im. 67-68. p.

18. ábra Az ismert avatási dátumú hősi emlékek évenkénti bontásban

Nem véletlen, hogy ezeket az emlékműveket jelentős számban, főleg Erdélyben és Kárpátalján, 1945 után eltávolítják a közterekről, vagy jobb esetben megcsontkítják, jelképeiktől megfosztják őket. Olyan emlékmű is akadt, amit román nyelvű táblával láttak el Erdélyben, és az elhunyt katonák neveit is román nyelven vészték föl rá.

Általánosságban elmondható, hogy 1943 és 1997 között egyetlen ismert hősi emlékműállításról tudunk a délvidéki Székelykevéen, ami valószínűleg helytörténeti sajátosságnak köszönhető. Ebből is látszik, hogy a „rendszer váltás” a kisebbségek jogainak érvényesülése szempontjából lassabban ment végbe a szomszédos országokban, és azóta sem jellemző, hogy tömegesen jönnének létre új hősi emlékek. Azt is meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy látható módon a meglévő emlékművek állapota nem rosszabb a magyarországi hősi emlékekénél, vagyis az új emlékművek elmaradása mögött összetettebb okok lehetnek.

Határon túli területek összesítő táblázat		AUSZTRIA	HORVÁTORSZÁG	NÉMETORSZÁG	ROMÁNIA	SZERBIA	SZLOVÁKIA	SZLOVÉNIA	UKRAJNA	összesen
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert	3	4	1	36	3	57	2	9	115
	nincs évre pontos	11	3		51	4	50	1	3	123
1945 előtt készült összesen		14	7	1	87	7	107	3	12	238
1945 után készült	avatás dátuma ismert	1	1		7	1	1			11
	nincs évre pontos	2			16	1	11	1		31
1945 után készült összesen		3	1		23	2	12	1		42
összesen		17	8	1	110	9	119	4	12	280

7. Táblázat Az összes eddig ismert határon túli magyar vonatkozású hősi emlékek²⁶⁶

²⁶⁶ A kimutatás a dolgozatban meghatározott határon túli területekre vonatkozik. Németország a berlini magyar nagykövetség hősi emlékműve okán került a listába. Noha ez Magyarország részének tekintendő, az egyszerűbb ábrázolás miatt került ebbe a táblázatba.

Hősi emlékek megítélése a II. világháború után

Budapesten az újabb háború kitörését követően már nem állítottak föl politikai tartalommal bíró I. világháborús hősi emléket. Az állam által alapított utolsó hősi emlék az Új köztemetőben lett elhelyezve 1942-ben, az idegenben nyugvó hősi halottak emlékére. Emellett még néhány intézmény, iskola emléktáblája lett felavatva, az utolsó 1943-ban.²⁶⁷ 1944-ben, a front közeledtével már csak a Dunántúlon szerveztek avatási ünnepségeket, kisebb településeken, a korábbi évekhez képest elhanyagolható számban.²⁶⁸ Az, hogy 1945-ben egyáltalán történt emlékműavatás, első hallásra a csoda kategóriájába tartozik. A három új hősi emlékmű avatás helyszíne közül ráadásul kettő hadszíntérnek számított. Érsekcsanád a bajai átkelő miatt, a Fejér megyei Cece pedig a Konrád hadműveletek kapcsán volt hadszíntér. A II. világháború elsősorban a főváros köztéri szobrait rongálta meg. Egyrészt a bombázások és a városi harc okozott jelentős károkat (lásd tűzér emlékmű), másrészt a bevonuló szovjet csapatok végeztek jelentős pusztítást. Ez utóbbi az ország egész területén jellemző volt, ahol hosszabb ideig állomásoztak a Vörös Hadsereg katonái. Országszerte minden laktanyából eltávolították a hősi emlékeket és az ezredemlékműveket. Csak Budapesten 15 hősi emlék pusztult el. Arról nincs pontos információ, hogy országosan hány hősi emlék került lebontásra, vagy semmisült meg a háborúban, de 1945 és 1989 között több mint hatvan emlékmű tűnt el a közterekről.

A bombázások a legnagyobb kárt a budai várban lévő Helyőrségi Templomban okozták. Az itt elhelyezett ezred emléktáblák abban az oldalhajóban voltak, ami a bombatalálatot kapta. Ennek ellenére korabeli felvételek tanúsága szerint, a hősi emlékek valamilyen csoda folytán túléltek a bombázást, a templom lebontásakor azonban végleg eltűntek.

A legtöbb intézmény faláról is fokozatosan lekerültek az emléktáblák, jobb esetben raktárba tették őket, de a legtöbb elveszett. Az új ideológia számára a világháború hősei egy imperialista hatalom kiszolgálói voltak inkább, mint hősök, vagy áldozatok. Az új politikai kurzus, mint az előző politikai rendszer ideológiai tartozékát, a hazafiasságot és az áldozatkészséget, a hősi halált halt katonák emlékét is olyan tradíciónak tekintette, amelyet ki kell irtani az új rendszer gondolkodásából. Ezért került sor az I. világháború emlékeit megörökítő emléktáblák jelentős részének eltávolítására, illetve az emlékművek jelképeiktől,

²⁶⁷ A Lónyai utcai Református Gimnázium és Kollégium emléktábláját 1943. november 28-án avatták föl. (MTI Könyvnyomatos Hírek 1943. november 27. 3. p.) Adatbázis 511.

²⁶⁸ 1943-ban még 38 avatás volt az országban, 1944-ben már csak 9.

feliratuktól való megfosztására.²⁶⁹ A főváros mellett hasonló sorsra jutottak a megyeszékhelyek, nagyvárosok emlékművei is. Szegeden például röviddel a háború után lemeszelték, majd levakolták a Hősök kapuja képeit, és eltávolították a múzeumban lévő I. világháborús anyagot is. A magyar katonák hősi helytállását övező tiszteletet fokozatosan felváltotta a proletár internacionalizmus propaganda szövege.²⁷⁰

Más köztéri politikai jellegű emlékművekkel ellentétben, hősi emlékek „spontán” felindulásból történt társadalmi ledöntésére tudomásunk szerint nem került sor. Bármilyen politikai ideológia is tapadt a hősi emlékekhez, a talapzataikon sorakozó halott katonák nevei a „spontán haragtól” megvédték őket. A pusztulás mellett vidéken viszont még ekkor is keletkezett néhány új hősi emlék.

A háború utáni első években elvétve, évi három-négy kisebb falu állított hősi emléket, ezek apropóját is a II. világháború veszteségei adták.²⁷¹ Ekkor jelentek meg a két világháborúra közösen emlékező hősi emlékek, amik a rendszerváltás után terjednek el nagy számban. Nemcsak új, közös emlékműveket állítottak, jóval nagyobb arányban használták föl a már álló hősi emlékeket, az új háború áldozatainak megörökítésére. Erre egyébként a még érvényben lévő 1942-es belügyminisztériumi rendelet is felhatalmazta őket. Új elem volt ezeken az emlékműveken, hogy a katonák a hősi halottak mellett, a polgári áldozatok neveit is feltüntették, így lényegileg is megváltoztatták az emlékmű jelentéstartalmát.

Mivel 1945 után a településeknek kötelező volt a megszálló-felszabadító csapatok elesett katonáinak méltó emlékművet állítani, a háborús romeltakarítások mellett gazdaságilag sem volt lehetőség új emlékműveket létrehozni. Ami mégis elkészült arról elmondható, hogy a lehető legegyszerűbb kivitel kapta, a kegyeleti szándékon túl nem hordozott más jelentéstartalmat.

A formájában demokratikus államberendezkedés utolsó éve, 1948 egybeesett a szabadságharc centenáriumával is. Ennek megünneplése ekkor még minden politikai erő számára egyformán fontosnak tűnt, így komoly állami akarat volt amögött a szándék mögött, hogy a korábbi

---

²⁶⁹ Egy-egy emlékmű eltávolítása, lebontása, áthelyezése nehezebb, költségesebb és időigényesebb feladat volt. Továbbá egy ilyen esemény kapcsán a nyilvánosságot sem lehetett kihagyni. Sokkal célszerűbbnek látszott az emlékművek kísérő tábláit, jelképeit eltüntetni, megfosztani őket eredeti jelentésüktől. Másrészt ezek eltávolítása fizikailag is sokkal könnyebb feladat volt, így bizonyára több „spontán”, vagy önkényes akcióra is sor kerülhetett. Ugyanez igaz az emléktáblákra, illetve az olyan eldugott emlékművekre, mint amiket a laktanyák, vagy más zárt intézmények őriztek.

²⁷⁰ Zombori István: im. 395. p.

²⁷¹ 1946: Bakonyszentmihály; Kálmánca; Zsámbok; 1947: Harc; Porcsalma; Tésenfő

mozgalmakhoz hasonlóan (hősi emlékek, Országzászló mozgalom) minden település állítson emlékművet a 48-as honvédek emlékére. Egyben ezzel kívántak emléket állítani az újjá alakult honvédség létrehozásának emlékére. A hőskultusz ekkor még élt a társadalom tudatában, de elindult ennek fokozatos átformálása a „munka hőseire”.²⁷² Az ekkor megjelenő emlékművek ábrázolásának középpontjában már a dolgozó munkás van, aki zászlót emel a magasba, vagy a sebesülten elbotló katona helyébe lép. Ezek az ábrázolások elsősorban azokon az 1948-ban felállított emlékműveken érhetőek tetten, amelyek egyben a II. világháború hőseinek emlékét is megőrkítik. Az első világháború hőseivel közös emlékművek szerény és visszafogott kivitelű alkotások, mindenféle mélyebb politikai szándéktól mentesek. Mivel ismételen egy kötelezően elvárt szoborállítási hullámról volt szó, akárcsak korábban az országzászlók esetében, sok esetben megint a gazdasági racionalitás került előtérbe, így egy emlékművel több eseménynek igyekeztek méltó emléket állítani. A jelentős különbség a korábbiakhoz képest az, hogy ezek a köztéri emlékek már csak másodlagos tartalomként hordozták a világháború hősi halottainak az emlékét, elsődleges funkciójuk az aktuális politikai igények kielégítése volt a 48-as honvédelemként köntösében, vagy csak egyszerűen a kegyelet kinyilvánítása egy évforduló kapcsán állított szoborral.

Avatás ideje	Emlékmű témája	1848	Más téma	Összesen
1945 előtt készült	I.világháborús emlékmű	-	1831	1831
	I-II.világháborús emlékmű (1945 után kiegészítve)	34	832	866
	I.világháborús emlékmű kiegészítve	7	161	168
	Közös hősi emlék	-	3	3
1945 előtt készült összesen		41	2827	2868
1945 után készült	I-II.világháborús emlékmű	35	544	579
	I.világháborús emlékmű	-	55	55
	Közös hősi emlék	-	48	48
	I.világháborús emlékmű kiegészítve	1	5	6
1945 után készült összesen		36	652	688
Mindösszesen		77	3479	3556

8. Táblázat 1848-as emlékművel kombinált hősi emlékek megoszlása korszakokként

A táblázat azt mutatja, hogy összesen 77 db olyan közös hősi emlékről tudunk, ami a szabadságharcnak is emléket állít. Ezek közül a már eleve közös emlékműként az említett 16

²⁷² 1948. március UEFI Magyar Filmhíradó 1., <http://filmhíradok.nava.hu/watch.php?id=6675>

db 1948-ban felállítotthon kívül további 20 db készült 1949-2012 között.²⁷³ 1945 előtt, az országzászlókat leszámítva nem tudunk közös emlékművek felállításáról. A II. világháború előtt, alatt készült 41 emlékműnél minden esetben 1945 után helyezték el az 1848-as emléktáblát.

Az országos kezdeményezés közel sem járt akkora sikerrel, mint a korábbi emlékműállító mozgalmak, aminek háttérében a gazdasági viszonyok mellett, a téma aktualitásának elmúlásával lanyhadó akarat, és a politikai viszonyok gyökeres megváltozása állt. A centenáriumi ünnepi év kapcsán mint láttuk, országszerte 16 db olyan emlékművet állítottak, amely egyben az I. világháború hőseinek is emléket állított. Ezek közül azonban egyetlen egy sem lett városi rangú településen felállítva. 1949-től már nem volt szüksége a hatalomnak arra, hogy átvitt értelmű kommunikációt folytasson, így a direkt politikai üzeneteket hordozó új munkásmozgalmi emlékművek kerültek a közterekre.

A Rákosi-korszak alatt már csak egyetlen hősi emléket állítottak 1950-ben Révleányváron, és ezen is a korábbi jelképeket felváltotta az új magyar címer, illetve a vörös csillag. 1956-ig kizárólag a hősi emlékek bontása, jelentéktelen helyre történő áthelyezése, és a jelképek tömeges megcsonkítása volt napirenden. Nem készült kimutatás róla, de gyakorlatilag mindenhol leverték a koronát a címerről, és a turul szobrok jelentős részét is, mint a „Turul Szövetség jelképét” eltávolították az oszlopok tetejéről. Volt, amit sikerült a lakosságnak megmenteni, de a többség a vashulladék gyűjtőkben végezte. Ezeket az akciókat szinte mindenhol a kommunista párt helyi képviselői irányították. Kisebb településeken megelőzendő a bajt, a lakosság bátrabb tagjai rejtették el előre a turul szobrot, vagy a koronát. Ezek a közösségek a legtöbb esetben egyetlen köztéri alkotásukat veszítették el, és még csak új szimbólumot sem kaptak helyette. A templomok faláról is lekerültek néhány évtizedre az emléktáblák, de ezekben az esetekben az egyházközség őrizte, így a „rendszerváltás” után lehetőség nyílt az eredeti emléktáblák visszahelyezésére. Volt ahol nemcsak eltávolították az emlékmű jelképeit, de az új hatalom a saját szimbólumait is elhelyezte rajta, mint Magyaránadorban, ahol ötágú vörös csillag került korona helyére.

---

²⁷³ Ahhoz, hogy különbséget tudjunk tenni az 1945 és 1989 között, valamint a rendszerváltás után készült emlékművek között, legalább az esetek jelentős részében ismerni kellene az avatás dátumát. Mivel 1945 után a hősi emlékek kikerültek a politikai érdekszférából, az esetleges avatásokról már nem, vagy csak ritkán készültek beszámolók. 1989 után is sokáig spontán helyi kezdeményezések kapcsán jöttek létre új hősi emlékek, így az elmúlt 20 évről sem áll rendelkezésünkre túl sok információ. Támpontot sokszor csak a hősi emlék kivitele ad, de ezt nem tekintetem elegendő és megbízható információnak ahhoz, hogy külön válasszam a 89 előtti és utáni alapítású hősi emlékeket.

A hősi emlékek egy másik jelentős köre az, ami egyszerűen attól semmisült meg, vagy merült feledésbe határszéli nagy bozótosokkal fedve, mert évtizedeken keresztül senki nem gondozta őket. A tanyasi iskolarendszer felszámolásával szintén sok iskolai emléktábla veszett el, pedig ezek sokszor a környék egyetlen hősökre emlékeztető alkotásai voltak.²⁷⁴ Rákosiék a hősök kultuszát minden erővel igyekeztek megszüntetni, és ezt a Kádár-korszakban sem gondolták máshogy, csupán az esetek többségében a direkt erőszak helyett az adminisztráció eszközeivel éltek. A hadisírgondozást, ami az 1920-as évektől 1944 végéig a hősi kultusz ápolása jegyében magas színvonalon működött, teljesen megszüntették, illetve tevékenysége csak az újonnan létrehozott szovjet temetők gondozására terjedt ki. Ezen túlmenően, ha lehetőség adódott, a köztemetőkben található magyar katonai parcellákat megszüntették.²⁷⁵ Az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején lejárt a sírok 25 éves sírfenntartási kötelezettsége. Mivel semmilyen jogszabály nem gátolta meg ezeknek a hősi síroknak a megszüntetését, és nyilvánvalóan nem volt senki, aki meg tudta volna váltani őket, egyszerűen rátemettek ezekre a sírhelyekre. Ez történt a Rákoskeresztúri temetőben is. Az 1949-es Genfi konvenció előírta az idegen katonák sírjainak gondozási kötelezettségét, de a sajátot értelemszerűen nem.

Ilyet sehol a világon nem tett egyetlen nemzet sem! Saját hősi halottaikat tagadták meg a kor vezetői.²⁷⁶

1956 a vidéki településeken egy rövid időre megváltoztatta az I. világháborús hősi emlékek sorsát. Az évek óta csupaszon álló oszlopokra visszahelyezték a koronás címet, újra felállították az elrejtett turulmadarat. A forradalmi események központi helyszíne a vidéki településeken többnyire a világháborús hősi emlékművek voltak. Hogy ennek hátterében pontosan mi állt, azt a jelen kutatásokból csupán következtetni tudjuk. A kisebb településeken eleve a hősi emlékmű volt az egyetlen politikai köztéri alkotás, térszervező erő. Ezek voltak azok az emlékművek, amiknek a kommunista párt „kitüntetett figyelmet” szentelt, mint az előző korszak jelképe. A kisebb közösségek számára a hősi emlékművek megcsonkítása személyes hullagyalázásnak is minősült, hiszen egy faluban, vagy kisvárosban minden családnak volt hozzátartozója az emlékművön feltüntetett elesett katonák között. Tovább erősítette az érzelmi szálát, hogy még éltek a hozzátartozók, feleségek, árván maradt

²⁷⁴ Székelykúton a tanyasi iskolát megszüntették, majd amikor a Pusztaszeri nemzeti Parkban felépítettek egy skanzent, az ott álló minta iskola falán helyezték el az iskola hősi emléktábláját. (Makó Imre: im. 836. p.)

²⁷⁵ 1944-ben Magyarországon 145 000, külföldön 160 000 I. világháborús eltemetett hősi halottat tartottak nyilván, több tízezer II. világháborús sír mellett. A két Budapesti temetőben, 25 holdon 35 000 I. és II. világháborús magyar és 11 000 idegen katona sírját tartották rendben 1944-ig kizárólag közadakozásból.

²⁷⁶ Somfay Örs: A magyar hadisírgondozás története. Konferencia előadás, Piliscsaba, 2003., 6. p.

gyerekek, testvérek, aki számára az emlékmű mindig kedves volt. Az is nyilvánvaló, hogy a falusi kisvárosi embereknek a hősök kultuszával azonosulni sokkal könnyebben volt, mint az elvont és semmitmondó, vagy inkább minden eddigi értéknek ellentmondó proletár internacionalizmus eszméjével. A hősök tiszteletét, amit korábban évtizedekig sulykoltak beléjük, de ami egyben természetes is volt számukra, hisz abban nőttek fel, azt tanulták az iskolában, azt látták, hallották a templomban, a családban, ahhoz kötődött a családi emlékezet, alapvető erkölcsi kérdésnek tartották, ezt nem tudta megtörni a Rákosi-rendszer.

A forradalom leverése után ismét lekerültek a turulok és a koronák az emlékművekről, de ekkor már a hatalom gondoskodott arról, hogy ezek a „régikor” jelképei végleg eltűnjenek. 1990 után a legtöbb esetben újraöntötték őket, illetve, ha nem állt rendelkezésre képi dokumentum, akkor újakat készítettek.

A Kádár-korszakban alapvető változás nem következett be a hősi emlékek megítélését illetően. A legtöbb emlékmű megcsonkítva, elhanyagolva, de megtúrten állt, elhanyagolt környezetben, így a hősök ligeteit sem tartották karban, sőt sok esetben felszámolásra kerültek különböző területrendezések, építkezések kapcsán. Egyedül a templomok kertjeiben voltak némileg védve, jobban gondozva az oda állított emlékművek.

A határon túli területeken lakó magyarok számára 1945 után még annyi lehetőség sem nyílt a háború áldozatairól való megemlékezésnek, mint 1938 előtt. A szerbiai Székelykeve egyetlen, 1959-ben felavatott hősi emléket leszámítva nincs tudomásunk arról, hogy bárhol is engedélyezték volna a hivatalos ideológiával össze nem egyeztethető világháborús hősi emlék felállítását. Ami viszont meglepő, hogy a szomszédos országokban végbement „rendszerváltások” sem változtatták meg ezt a helyzetet még közel 10 évig.²⁷⁷

A hősi emlékéllátások újabb korszaka

A kommunista korszakban nem csak az azt megelőző kor köztéri emlékműveit nézték rossz szemmel, de a II. világháború áldozatainak sem lehetett a legtöbb esetben méltó emlékművet állítani. Pedig ennek az igénye erősen élt a társadalomban, amit a lépten-nyomon felállított szovjet emlékművek tovább gerjesztettek. Ez a látens igény nem öltött és nem is ölthetett testet komolyabb akaratnyilvánításban, de létezését bizonyítja, hogy a nyolcvanas évek közepétől, amint erre a legcsekélyebb lehetőség adódott, elkezdtek a falusi települések a hősi emléktáblák, jelképes sírkövek felállítását. Először a temetőkben jelentek meg a háborús

---

²⁷⁷ Az első határon túli hősi emlék felállítására 1997-ben került sor Újbezdánon (Horvátország), és ott is csak a Délszláv háború áldozatainak állított emlékművön lehetett elhelyezni a halottak neveit.

áldozatok névsorát tartalmazó műkö s írkövek, amelyek a II. világháború mellett a „Nagy háborúról” is megemlékeztek, ha a településen még nem volt hősi emlék.

A „rendszer váltás” alapvető változást hozott nem csak az ország politikai berendezkedését illetően, hanem a hősi emlékek történetében is. 45 év, vagyis egy bő emberöltő telt el a II. világháború befejezése óta, de a társadalom számára az egyik legfájóbb sérelem volt, hogy nem állíthatott emléket az idegenben elhunyt halottainak. Ez a jelenség nem csak a kisközösségekben volt megfigyelhető, hanem a nagyvárosokban ugyanúgy. Legalábbis az emlékmű állítások száma erről tanúskodik. Feltételezhető, hogy a nemzeti tudat egyfajta katartikus megnyilvánulásának is tekinthető, hogy szinte minden település újra nekifogott hősi emlékeket állítani. Az emlékmű-állítási hullám erejét jellemzi, hogy az első szabadon választott kormány ciklusa alatt, csak az első világháborút is megörökítő emlékművekből annyit állítottak, mint a 30-as években. Egy jóval rövidebb, de intenzívebb folyamatról van szó, mint a Horthy-korszakban, és jellemzően a helyi közösségek spontán akcióinak tekinthetőek. Kivételükben szerény, főleg jelképes sírokat állítottak a települések, viszont az esetek jelentős részében kertészeti megoldásokkal tették impozánsabbá az emlékműveket.

Az ezredforduló és a hozzá kapcsolódó országos ünnepségsorozatok még egy, eddig utolsó lökést adtak ahhoz, hogy azok a települések is elkészítsék világháborús emlékműveiket, amelyek ezt az elmúlt 90 évben elmulasztották.

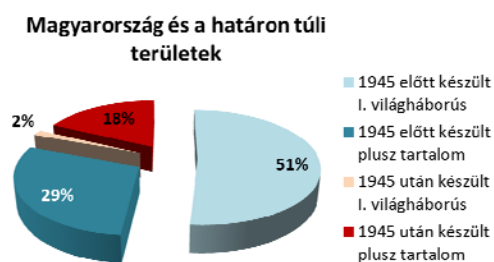
Avatás ideje	Emlékmű témája	Összesen
1945 előtt készült	I. világháborús emlékmű	1812
	I-II. világháborús emlékmű (1945 után kiegészítve)	865
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	168
	A nemzeti áldozatkészség helyi szobra	20
	Közös hősi emlék	3
1945 előtt készült összesen		2868
1945 után készült	I-II. világháborús emlékmű (kiegészített is)	579
	I. világháborús emlékmű	55
	Közös hősi emlék	48
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	6
1945 után készült összesen		688
Mindösszesen		3556

9. Táblázat Az emlékművek megoszlása tartalmi többbretűségük szerint, korszakonkénti bontásban

A korábbi idősakkal ellentétben ezek a hősi emlékek már többségében nem a templom közelében lettek felállítva, hanem a települések központjában alakítottak ki számukra megfelelő helyet, ami egyben a közösségi ünnepek színteréül is szolgál. Fontos változás ugyanis, hogy az 1989 után felállított köztéri emlékművek a kistelepülések esetében már nem önálló tartalommal bíró, hanem több eseményt megörökítő közös hősi emlékek. Mint ahogy azt a fenti táblázat mutatja, 1945 után, a jelen kutatások szerint felállításra került 688 db I.

világháborús hősi emlék közül (határon túli területek nélkül 621 db), már kevesebb, mint 9% csak az önállóan a „Nagy háború” elesett hőseinek emléket állító köztéri alkotás. A többi nagyrészt a két háború közös hősi emlékműve, illetve az 1990 után megjelent közös hősi emlékmű, amelyek már a teljes magyar történelemnek állítanak emléket.

Az a koncepció, amely szerint a kisebb településeknek egy közös emlékművel kell „megoldani” a közösség ünnepi helyszíneinek megteremtését, abból is látszik, hogy az újonnan állított emlékműveket csak ritkán egészítik ki utólag. Ugyanezen koncepció szerint, a korábban felállított I. világháborús hősi emlékeket (sokak szerint kegyeletsértő módon) utólag alakítják át közös hősi emlékekké.

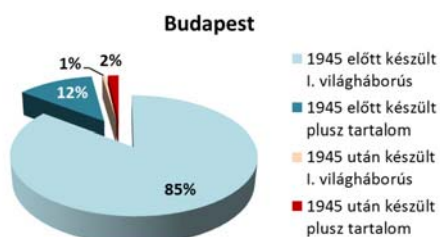

Magyarország és a határon túli területek

1945 előtt készült	I. világháborús	1831
	plusz tartalom	1037
1945 előtt készült összesen		2868
1945 után készült	I. világháborús	55
	plusz tartalom	633
1945 után készült összesen		688
összesen		3556

19. ábra Önálló I. világháborús, és tartalmilag kiegészített hősi emlékek megoszlása korszakokként

A táblázatból kiolvasható adatok alátámasztják ennek az egységesítő folyamatnak a létezését. A nagyobb településeken ez a tendencia nem figyelhető meg, aminek a hátterében több tényező állhat. Egyrészt anyagilag jobban megengedhetik maguknak, hogy több emlékművük legyen, másrészt a település nagyobb területi kiterjedése miatt eleve több közteret lehet köztéri alkotásokkal díszíteni. Ezek mellett más érvek is szóba jöhetnek. A közterület sokkal inkább van alárendelve városi környezetben az országos politika igényeinek, mint egy kistelepülés esetében. Ebből következőleg a nagyobb települések Magyarországon már mind állítottak a huszadik század folyamán hősi emlékművet, vagy emlékműveket az I. világháború áldozatainak, így itt közös emlékműállítás eleve nem merül föl. Legfeljebb a korábbiak kiegészítése.

Budapest

1945 előtt készült	I. világháborús	147
	plusz tartalom	21
1945 előtt készült összesen		168
1945 után készült	I. világháborús	1
	plusz tartalom	3
1945 után készült összesen		4
összesen		172

20. ábra Önálló I. világháborús és tartalmilag kiegészített hősi emlékek megoszlása korszakokként Budapesten.

Jó példa erre Budapest, ahol mindösszesen 4 új I. világháborús emlékmű készült a 172-ből, és azok is többségükben korábban lebontott emlékművek újragondolva felállított változatai.²⁷⁸ A Budapesti diagramból az is látszik, hogy mint nagyváros, sőt az ország politikai szempontból legfontosabb közttere, kevés kevert tartalmú hősi emlékkal rendelkezik.

Hősi emlékművek állítására napjainkban is sor kerül, de már csak elenyésző mértékben. Sokkal jelentősebb ellenben az a tendencia, hogy a kommunista időszakban elhanyagolt köztéri alkotásokat, így az emlékműveket is felújítják, restaurálják és visszahelyezik rájuk az eredeti jelképeiket. Vannak azonban speciális esetek is, amikor meglévő, de nem I. világháborús hősi emlékművet alakítanak át azzá. Ilyen eset történt Sellyén, ahol Felszabadulás emlékműből lett új jelképek és felirat elhelyezések világháborús hősi emlék. Hasonló példa erre a szokatlan változásra Szentdénés korábbi munkásmozgalmi emlékműve, ami az „ellenforradalmárok elleni harcban elesett hősök” emlékművéből csinált (helytelen módon) hősi emléket. Mindkét eset 1991-ben történt, és két teljesen jellegtelen köztéri alkotásról van szó.²⁷⁹ Ez a fajta „politikai igénytelenség” azonban egyedi elszigetelt, marginális esetnek tekinthető. A hősi emlékek mindenesetre továbbra sem tudják magukat mentesíteni az aktuálpolitika befolyása alól, így a 21. században még mindig előfordul, hogy a politika eszközeivé válnak. A társadalmi és politikai viszonyulás a világháborúk hősi emlékeihez még magán hordozza a korábbi rendszer által okozott törésvonalakat. Ezt érzékelteti jól a korábban már említett Tiszamogyorósi hősi emlék avatása kapcsán íródott újságcikk, ami egyben bemutatja az emlékműállítás történetét és az emlékműhöz történő különböző viszonyulást, ami, ha nem is ilyen élesen, de még jelen van a társadalomban. Másrészt önmagában az újságcikk politikai jellege is jelzi, hogy az érzelmek mellett a napi politika ma is nehezen választható el a köztéri alkotásoktól:

„Az emlékmű hároméves előkészítő munka eredményeként született meg. A Tiszamogyorósiért Kulturális Közhasznú Alapítvány a kezdeményezés elindítójaként a helyi lakosság adományaiból, valamint a Képző- és Iparművészeti Lektorátus jelentős anyagi támogatásával tudta megvalósítani. Azért csak most, mert a helyi önkormányzat nem tartotta fontosnak, hogy emléket állítsanak a világháborúk

²⁷⁸ A kutatási adatbázis elkészítése során azokat az újraállított emlékműveket vettem önálló hősi emlékeknek, amelyek vagy teljesen új formában, esetleg eltérő tartalommal lettek megalkotva, vagy mint a tartalmi meghatározásról szóló fejezetben kiemelt, egy korábban felállított, de meglévő emlékmű önálló funkcióval bíró másolatai.

²⁷⁹ Adatbázis 2661. emlékmű; 2930. emlékmű

borzalmaiban életüket vesztett katonáknak. Egyes képviselők sokszori kezdeményezését az önkormányzat 1990 óta "regnáló" vezetője, É. Bálint sorra lesöpörte az asztalról, sőt többek előtt kegyeletsértő módon nyilatkozott: "Nincs rá szükség, különben is ki emlékszik már azokra." Ezt sérelmezve, néhányan úgy gondolták, hogy a környező települések sorában ugyan már utolsóként, de a polgármester támogatása nélkül is a református egyházközség segítségével megvalósítják az emlékművet. Maga az alapítvány is ezzel a fő céllal jött létre. A hősi halottak emlékét őrző műalkotás megvalósulását a Honvédelmi Minisztérium erkölcsileg ugyan támogatta, de anyagi hozzájárulást nem tudott biztosítani. Az illetékes állami szerv támogatásának elmaradására találhatunk indokot, de a helyi önkormányzatot semmi sem mentesíti, hiszen 17 év többszáz milliós költségvetése lehetővé tette volna a 34 hősi halott emlékének méltó ápolását. Sajnos a falu vezetője ezen túlmenően – látva, hogy jelentős önkormányzati támogatás nélkül is megvalósul a műalkotás – példátlan módon megpróbálta megakadályozni az emlékmű felállítását a templomkertben, és amikor ez nem sikerült, akkor az ünnepi rendezvény ellen "szervezkedett", munkahelyük elvesztésével fenyegetve a tőle függőket, ha részt vesznek a megemlékezésen. Meg kell említenünk, hogy voltak olyan képviselők, akik támogatták az alapítvány kezdeményezését, és 2005-ben lemondtak tiszteletdíjuk emeléséről, majd 2007 elején a 8 tagú testületből 5-en 150 ezer Ft-ot szavaztak meg az ünnepség lebonyolítására. A polgármester ezeket a kezdeményezéseket sem támogatta szavazatával.

*Az emlékmű kálváriája méltatlan a katonák emlékéhez. Ez mindenképpen olyan ügy, ami példátlan volta miatt szélesebb nyilvánosságot kíván.*²⁸⁰

Összességében a rendszerváltozással nemcsak a hősi emlékek helyzete rendeződött, hanem 1990-től kezdve újra állami szintre emelték a hősök kultuszának méltó ünneplését, május utolsó vasárnapja ismét a hősök napja lett.²⁸¹ Azonban egészen 1999-ig kellett várni arra a törvényre, ami a hősi sírokat védelem alá helyezte Magyarországon. Mint láttuk korábban, a hősi sírok védelme Magyarországon egyedülálló módon sérült a Kádár-rendszer alatt, így fontos volt egy külön erre vonatkozó törvény megalkotása.²⁸² A törvény legfontosabb passzusai rendelkeztek a Nemzeti Kegyeleti Bizottság létrejöttéről és feladatairól, a nemzeti

²⁸⁰ Szabolcs Online, <http://www.szolcs.hu/hirek/Szabolcs-Szatmar-Bereg/cikk/tizamogyorosi-emlekmuavatas/cn/news-20070608-01522590> (2011. július 21.)

²⁸¹ Mint korábban említettem törvényi erőre csak 2001-ben emelkedett május utolsó vasárnapjának megünneplése.

²⁸² 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről.

sírkert (nemzeti panteon) létrehozásáról, amely magában foglalja a hősi sírokat is, valamint a műemléki jellegű temetőket és hősi sírokat a műemlékvédelmi törvény hatálya alá helyezte. 2000-től elkezdte működését a Hadisírgondozó és Honvéd Hagyományőrző Iroda,²⁸³ amely tevékenységének köszönhetően az elmúlt 10 évben megnyugtató módon rendeződött a magyarországi idegen és magyar hősi sírok helyzete. Ha a hősi emlékek köztéri mivoltuk okán nem is szabadulhatnak teljesen a politikai propaganda aktuális hatásaitól, a világháború hőseinek emlékét ma már állami szinten, méltó módon őrzik. A társadalmi köztudatba pedig fokozatosan épül vissza az a tisztelet a hazáért elesett katonák iránt, amit 45 éven keresztül a kommunista rendszer, hol tüzzel-vassal, hol néma hallgatással és titkolással megpróbált kinevelni belőle.

A kutatási adatbázis és az adatfelvételi elvek bemutatása

A kutatási adatbázis alapja egy hagyományos Excel táblázat. Mivel gyűjtőmunkára épül a kutatásom, ráadásul több ezer elemből álló „kollekció” adatait kell strukturált, visszakereshető, összevethető és egyéni szempontok szerint szűrhető módon tárolni, feltétlenül hasznos mindezt valamilyen adatbázis-kezelő program segítségével megvalósítani. Az Excel típusú táblázatkezelő programok nagy előnye, hogy az adatbeviteli módjuk rendkívül egyszerű. Fontos tulajdonságuk, hogy képesek egyben megjeleníteni a teljes adatstruktúrát, és számtalan eszköz áll rendelkezésre a tartalom feldolgozására, a legbonyolultabb összefüggések feltárására. További előny, hogy a bennük tárolt tartalom könnyen exportálható más programokba, vagyis a lehető legkisebb az esélye annak, hogy a nehezen feltárt adatok elvesznek. Hátránya ugyanakkor az Excelnek, hogy más dokumentum típusokkal nem párosítható össze a benne tárolt adatszerkezet, valamint a rendkívüli adattagoltsága miatt az áttekinthetősége, adatmegjelenítő képessége sem nevezhető felhasználóbarátnak. Ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölése jelen kutatás szempontjából lényeges feladat, mert a hősi emlékekről különböző korszakban készült felvételek ezrei legalább annyi információt hordoznak, mint a szöveges adatbázis, illetve sok olyan írásos dokumentum kapcsolódik a gyűjteményhez, amelyek méretüknél fogva nem integrálhatóak a táblázatkezelő programba. Szintén fontos célkitűzés, hogy az összegyűjtött és strukturált hősi emlék gyűjteményt magát is publikáljam a doktori értekezés mellett, még hozzá úgy, hogy az

---

²⁸³ 2011. november 15. óta HM Katonai Hagyományőrző és Hadisírgondozó Osztály néven működik, közvetlenül a mindenkori miniszteri kabinet irányítása alatt.

egy későbbi folyamatos közös kutatás fóruma is legyen. Erre az Excel megint csak nem alkalmas, ezért a kutatási adatbázis mellett egy publikációs adatbázis honlapot is el kellett készítenem.

A hősi emlékek kutatási és elemzési adatbázisainak bemutatása

A kutatási adatbázis

A kutatási adatbázis egy „egyszerű” Excel táblázat, amit a korábban részletezett elvek alapján hoztam létre és töltöttem meg a gyűjtőmunka során feltárt adatokkal. A táblázat kialakításánál egyértelmű célom volt, hogy általa minél több elemzést tudjak elvégezni, ezért a lehető legrészletesebben szegmentáltam a felvételezni szánt információkat. Mivel az információk nagyon sok különböző forrás felhasználásával jöttek létre, így a kutatómunka során állandó forrás-összehasonlításra volt szükség. Azt, hogy egyes információk konkrétan mely hősi emlékműre vonatkoznak, az esetek jelentős részében nem volt egyértelmű eldönteni. Éppen ezért szükségem volt egy munka adatbázisra is, ami kevésbé tagoltan, inkább kutatási szempontonként strukturálva jelenítette meg az adatokat és elősegítette a gyors és könnyű tájékozódást az adatok között.

A hősi emlékek nagy számára való tekintettel nem minden információt építettem adatbázisba, csupán azokat, amik az előzetesen felállított kutatási szempontrendszernek megfeleltek. Minden más a leíró tartalmak gyűjteményébe került, amiket a későbbi kutatások során fel lehet használni. Nézzük meg felsorolásszerűen, rövid magyarázattal ellátva az adatbázis struktúráját, ahol az alap kiindulási pont, hogy minden számba vett emlék külön sorban szerepel.

Azonosító

Minden önálló hősi emlék egy numerikus, négy számjegyű azonosítót kapott, aminek segítségével a hozzá tartozó dokumentumokat lehet könnyen azonosítani.

Településnév

A leíró adatok közül első helyen a településnév szerepel, ami a kutatás közben a leggyakrabban használt azonosító. Mivel erről korábban szót ejtettünk, most nem térek ki részletesen, csupán annyit ismételnék meg, hogy az esetleges korabeli és a jelenlegi közigazgatási név is fel lett tüntetve.

Ország

A határon túli és a magyarországi hősi emlékek könnyebb lokalizálása kedvéért külön sorba került a jelenlegi ország neve és a postacím, illetve a helymeghatározás.

Megye

A megyék meghatározásának kérdéséről már szintén részletesen szoltam korábban. Magyarországon a mai közigazgatási beosztás szerint, a ma határon túlra eső hősi emlékeknél pedig az 1938-1944 közötti magyar közigazgatási beosztás szerint lettek az adatok felvéve.

Budapest kerületei

A megyék mellett Budapest kerületi felbontása is külön lett jelölve. Ennek a munkaadatbázisban pusztán tájékozódást segítő funkciója van. Itt is a mai közigazgatási beosztást vettem alapul az egységesség, illetve a korabeli közigazgatási határok beazonosításának rendkívül nehéz volta miatt is.

Cím

Azért írok helymeghatározást, mert a kisebb települések emlékművei esetében leggyakrabban nem áll rendelkezésre pontos címadat, csupán az írott és képi források alapján tudjuk a településen belül elhelyezni azokat. Ebből adódóan külön elemzési szempontként szerepel, hogy milyen közösségi térben, milyen objektumhoz közel állították fel az emlékműveket.

Kapcsolódó alkotások

Szintén a vizsgált szempontok között szerepel, hogy vannak-e a hősi emlék közelében egyéb köztéri alkotások, emléktáblák, más eseményeket megörökítő emlékművek. Ezeknek nem a pontos megnevezése, hanem az általuk hordozott tartalom került rögzítésre.

Hősi emlék témája

A környezetileg kapcsolódó egyéb műalkotásoktól vagy emlékművektől elkülönítetten kezeltem a fizikailag is kapcsolódó tartalmakat. Vagyis minden témát számba vettem, ami valamilyen formában (szöveg, szobor stb.) megjelenik a hősi emléken.

Hősi emlék típusa

Az egyes hősi emlékek ikonográfiai és formai elemzésére külön munkaadatbázis készült, de ebben a táblázatban is feltüntettem az alapvető formai megjelenés típusait. A három legfőbb típus ebben az oszlopban az „emléktábla”, a „hősi emlék” és az egyéb építészeti, kertészeti, illetve intézményekben megtestesült emlékmű. A „hősi emléknél” feltüntettem az egyszerűbb, gyakran ismétlődő megjelenési formákat (oszlop, kereszt, kopjafa stb.), de mélyebb felosztásra csak az elemző adatbázisban került sor. Az „emléktáblák” esetében az egyszerűbb és a domborművekkel ellátott típusokat különböztettem meg.

Alkotó

Az egyik legfontosabb részfeladata a kutatómunkának, a hősi emlékekkel kapcsolatos történeti adatok, az emlékművekhez köthető személyek számbavétele volt. Az alkotók esetében vizsgáltam a tervezőt, kivitelezőt, esetlegesen a későbbi pótlásokat végző személyeket, valamint foglalkozásukat.

Alapító

Ugyanígy kötődnek a hősi emlékekhez azok alapítói, illetve a felállítás finanszírozói, akik szintén külön vizsgálat tárgyát képezik. Mivel az esetek döntő többségében nem egyéni mecénásokról beszélünk, hanem közösségekről, a vizsgálat tárgya elsősorban a társadalmi vagy szervezeti hovatartozásuk volt. A települések lakossága mellett a legtöbb hősi emlékművet az egyházközségek és az ezredek bajtársai állították. Utóbbira jellemző, hogy elsősorban emléktáblákat emeltek a templomok falán.

Fenntartó

Miután az emlékműveket maradandó anyagból az utókor számára készítik, kell, hogy legyen fenntartójuk is, aki időről időre karbantartja, megóvjá, díszíti, a közösségi élet részévé teszi őket. Az adatok hiányossága itt erősen tetten érhető, így a rögzített eredmények inkább „representatív felmérés” kategóriájába tartoznak, mintsem a valós helyzet pontos leképezésére szolgálnának. Továbbá, az egyszerűség kedvéért itt jelöltem azokat az emlékműveket, amelyek már nem léteznek, így fenntartójuk sincsen.

Emlékmű állapota

Ebben az oszlopban egy-egy fogalom segítségével igyekeztem leírni a hősi emlék állapotát. Elsősorban az érdekelt, hogy utólag kiegészítették-e, fel van-e újítva, illetve történt-e olyan esemény, ami alapvetően befolyásolta a helyzetét: áthelyezték, lebontották és újraállították stb.

Hősi halottak köre

Vizsgáltam azt is, hogy kiknek, milyen közösség elesett tagjainak állítottak emléket. Az esetek legnagyobb részében a települések közössége hozta létre az emlékműveket, ilyenkor nem kellett külön jelölni a közösséget, hisz azt a földrajzi elhelyezkedése már megadta. Vannak esetek, amikor a településeken belül szűkebb csoportok állítottak hősi emléket, illetve külön kategóriát képez a polgári közigazgatásba nem besorolható ezred és fegyvernemi emlékművek köre, amiket szintén figyelembe vettem.

Elhunytak száma

Viszonylag pontosan ismerjük az I. világháború nemzetenkénti katonai és polgári veszteségeit. Sok információ van az egyes ezredek veszteségeiről is. Ennél azonban jóval

hiányosabbak a megyék és a települések konkrét hősi halottairól szóló adatok. Van, ahol elvégezték az ezirányú levéltári kutatásokat, de egyesítve, esetleg településszerkezetenként, társadalmi csoportok bontásában még nem vizsgálták. Írott források hiányában, a legtöbb esetben manuális módon, az emlékművekről leolvasva került rögzítésre a közösségek hősi halottainak száma. A kutatás során ez a gyűjtőmunka volt a legidőigényesebb feladat, és paradox módon a legkevésbé látványos is egyben.

Besorozottak száma

A veszteségi arányok szempontjából a katonai veszteségek aránya is külön érdekes adatot jelent. Globálisan megint csak ismerjük a számokat, de helyi szinten csupán elszigetelt egyedi információk állnak rendelkezésre. Mivel azonban ez az adattípus csak az írott források alapján állhat rendelkezésre, a hősi halottak számánál jóval kevesebb információt sikerült feltárni. Így a rendelkezésre álló adatok tájékoztató jellegűek.

Nemzetiség

A források területileg nagyon egyenetlenek a hősi halottak nemzetiségét illetően. Legjobb forrás az emlékművön szereplő nevek vizsgálata, de ez csak akkor történhetett meg, ha megfelelő felbontású, részletező képanyag állt rendelkezésre. Önmagában persze egy név sem bizonyító erejű, legfeljebb támpontot adhat. Jelenleg az adatok mennyiségéből kiindulva, a táblázat tartalma inkább érdekességnek tekinthető, mint következtetések alapjául szolgáló adatsornak.

Avatás dátuma

Történeti szempontból az egyik legfontosabb és a legnehezebb feladat volt az egyes avatási időpontok feltárása, amely adatsor segítségével globálisan tudjuk vizsgálni az I. világháború hősi emlékeinek történetét. Nehezíti a statisztikai feldolgozást, hogy az időpontok meghatározottsága jelentős eltérést mutat. Van ahol percre pontos avatási programot ismerünk, de van, amikor csak egy évtizedet tudunk meghatározni, vagy még azt sem. Ilyen esetekben az emlékmű jellegéből és tartalmából lehet következtetni a felállítás korszakára, szerencsés esetben az évtizedre is.²⁸⁴

---

²⁸⁴ Az Országzászlóval kapcsolódó emlékművek például az országzászló mozgalom történetéből kiindulva, 1928 és 1944 között jöttek létre, mivel tudjuk, hogy Országzászlóval utólag nem bővítettek ki egyetlen emlékművet sem. Az országzászló mozgalom már az indulástól kezdve erős politikai támogatottságot élvezett, hiszen a vidéki településeken ez hivatott közvetíteni a revízió propagandáját, így minden esetben új emlékművet hoztak létre (Országzászlót állítottak). Mivel a mozgalomnak anyagi támogatói is voltak, fel sem merült, hogy „rég” emlékműveket alakítsanak át. Fordítva viszont sok példa akad. Azok a szegényebb települések, amik eddig nem

Alternatív dátum

A legtöbb vita, ellentmondásos forrás az avatások dátumával kapcsolatban van. Két hasonlóan bizonytalan vagy éppen meggyőző forrás közül nehéz eldönteni egyéb adatok hiányában, hogy melyik közli a helyes adatot. Az eldönthetetlen esetekben mindkét forrás által közölt adatot rögzítettem.

Elkészülés időpontja

A dátumok tekintetében tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a források sokszor nem tisztázzák, hogy a dátum vagy évszám, amit közöltek a hősi emlékekkel kapcsolatban milyen eseményre vonatkozik. Sokszor évek teltek el egy-egy szobor leszállítása, felállítása és a hivatalos felavatása között. Azokban az esetekben, amikor ismerjük mindkét dátumot, akkor az elkészülés időpontját külön is jelöltem a táblázatban.

Kapcsolódó események

A hősi emlékek, az egyes korszakok társadalmi életben elfoglalt helyük, szerepük és megítélésük szempontjából különösen fontos a körjük szerveződő spontán vagy ismétlődő események vizsgálata, számbavétele. A feldolgozott források ezen a téren is többségében szűkszavúak, de annyi adattal szolgálnak, hogy tendenciákat ki lehessen olvasni belőlük. Különösen érdekes a Horthy-korszak hősi-kultusz építése, az 1956-os események vizsgálata és a rendszerváltás utáni polgári demokráciában újjáéledő hagyományokra épülő ünnepek és a hősi emlékek kapcsolata.

Leírás

A rövidebb leíró forrásszövegeket, illetve a hosszabb, önálló mellékletekre történő utalást helyeztem el ebben az oszlopban. Külön kiemelésre került továbbá két kapcsolódó történeti adat, Horthy Miklós kormányzó és Habsburg József főherceg avatások alkalmával történt megjelenése. A kormányzó személye okán, mint a legmagasabb közjogi méltóság, József főherceg pedig, mint a hősi emlékművek állítását felügyelő testület tiszteletbeli elnöke, és mint a legtöbb emlékművet felavató személy került külön kiemelésre.

Források

A táblázatban szereplő egyes adatcelláknál fizikai képtelenség és ésszerűtlen is lett volna a források egyenként történő feltüntetése. Ezért egy külön oszlopban, egymástól megfelelően elkülönítve kerültek feltüntetésre az adott emlékművel kapcsolatban feltárt írott és képi források azon listája, amelykből a cellaadatok származnak. Az egyes hősi emlékekhez

---

tudtak a törvénynek megfelelően hősi emléket állítani, az új mozgalom kapcsán összekötötték a két politikai – társadalmi elvárást, és egy közös emlékművel „tudták le” köteleességüket.

kapcsolódó mellékletek forrásmegjelölése az adott dokumentumban található. Formai okokból a táblázatban bizonyos sokszor ismétlődő források rövidített alakban szerepelnek. Ezen rövidítések a forrásgyűjteményben feloldásra kerültek.

Formai megjelenését illetően a folyamatos munkavégzés szempontjai és nem esztétikai kérdések játszottak az adatbázisnál fő szerepet. Minden egyes oszlop a szomszédjától kontrasztban jó elkülönülő színnel lett kitöltve. A magyarországi hősi emlékektől, ami a jelenlegi kutatómunka elsődleges célterületét jelenti, a határon túlra eső társaik elkülönítése az ország megjelölés mellett, szintén színekkel is megtörtént. Ezeknek a hősi emlékeknek az adatsorai nem kaptak cellánként eltérő színt, hanem a teljes adatsor fehér maradt. Alább egy minta emlékműleírás az Adatbázisból.

Azonosító	Település	HM-HIM	Források a szoborról	Ország
133	Baja	szn284-043	HM-HIM; A Ciszterci Rend bajai III. Béla Reálgymnáziumának Értesítője az 1924-25. iskolai évről, Baja 1925., 6-7. old.; Független Magyarság, 1925. június 9., 2-3. old.; szoborlap.hu 13637	Magyarország

Megye	Budapest Kerületek	Emlékmű típusa	Hely	Kapcsolódó emlékművek
Bács-Kiskun megye	-	Emléktábla (domborművel)	Cisztercita Rend Reálgymnáziumában; Szent Imre tér 5.	-

Emlékmű témája	felavatás	Emlékmű állapota	Alternatív dátum	Ezred, egyéb besorolás
I.világháborús emlék	1925. június 6.	-	-	Gimnázium hősi halottai
Fenntartó, felújító	Elkészülés időpontja	Alkotó		Alapító
Gimnázium	-	Schön Zsiga Rt-nél; ifj. Éber Sándor (díszítés)		III.Béla Gimnázium

Nemzetiség	Elhunytak száma	Besorozottak száma	Kapcsolódó események
-	59	-	-

Az elemzési adatbázis

Az elemzési adatbázis formailag annyiban tér el a kutatási adatbázistól, hogy itt előre pontosan meghatározott fogalmak kerülnek kizárólag rögzítésre, így azok minden oszlop esetében egy-egy számmal vannak megjelölve. Természetesen csak azokat a hősi

emlékeket volt lehetőség elemzés alá vonni, amelyekről rendelkezésre áll értékelhető felvétel. Ebből adódóan az elemzési adatbázis nem tartalmazza a kutatás során feltárt összes alkotást. Az I. világháború hősi emlékeinek első típus- és szimbólumelemzését 1985-ben a Kovács Ákos által szervezett kiállítás kapcsán megjelent tanulmánykötetben Nagy Ildikó és Szabó Miklós készítette el.²⁸⁵ Nagy Ildikó 10 meghatározott emlékműtípuson belül 40 különböző szobor- és emlékműfajtát különített el. Az alapvetően jó és világosan kialakított rendszer a formai szempontokat és a művészi kifejezés kellékeit vette elsődlegesen figyelembe, az egyes kategóriák elkülönítésénél. A saját szempontrendszerem kialakításánál, figyelembe véve ezeket a korábbi elemzéseket is, igyekeztem a teljes hősi emlék palettát minél inkább lefedni, jól elkülöníthető típusok meghatározásával. Ezért a korábbiaknál részletesebb típusrendszert állítottam föl a teljes gyűjtemény áttanulmányozása után. Másrészt az egyes emlékműveket is az eddigieknél sokkal részletesebben vizsgáltam, különböztetve a fő- és mellékalakok vizsgálatát, a turulszobrok fajtáit, hősi emlék formai megjelenését, annak jelképrendszerét és alapvető információközvetítő fajtáját. Alapvető eltérés Nagy Ildikóhoz képest, hogy nálam a szobor jellegű hősi emlékeknél az elsődleges kategóriaalkotó szempont a hősi emlék mondanivalója, és ehhez párosul a mondanivalót kifejező formavilág.

Az egyes elemzési szempontokhoz tartozó típusmegnevezések előfordulhatnak több helyen is az adatbázisban. Egyrészt a fő- és mellékalakok nagyjából azonos szempont szerint lettek vizsgálva, másrészt a hősi emlékek által hordozott szimbólumok szerepelhetnek motívumként és szobrászati megjelenésben fő témaként is. Minden hősi emléket lefedő rendszert persze nem lehet létrehozni, de az elemzés után kiderült, hogy a gyűjtemény elemeinek csupán 1-2%-a volt olyan, aminek a meghatározott szempontok szerinti besorolása kisebb-nagyobb gondot okozott.

Emlékmű formája

Az első elemzési szempont, az emlékmű formai megjelenése már szerepelt a kutatási adatbázisban is, ám itt jóval precízebb elemzés alapján lett a gyűjtemény egészének ismeretében meghatározva minden egyes hősi emlék.

Szobor	oszlop	szakrális emlék	emléktábla	építészeti alkotás
kopjafa	obeliszk	kereszt	dombormű	komplex műalkotás
sírkő	piramis	szikla		

10. Táblázat Az emlékművek besorolása formai megjelenésük alapján

²⁸⁵ Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek: Esemény- és ideológiatörténet. In: Monumentumok az első háborúból, 1. kiadás, 1985. 74-79. p.; ill. Szabó Miklós: A magyar történelmi mitológia az első világháborús emlékműveken. U.o. 65-73. p.

Emlékmű fajtája

Ennél az elemzési szempontnál a hősi emlék alapvető jellegét, mögöttes tartalmát vizsgáltam és osztottam öt különböző kategóriába az alkotásokat.

Szagrális	allegorikus	gyász – emlékezés	harcias – mozgósító	sírkő – emlékkő (neutrális)
-----------	-------------	-------------------	---------------------	-----------------------------

11. Táblázat Az emlékművek besorolása tartalmi megjelenésük alapján

Ezek a kategóriák érdekes párhuzamot mutatnak az egyes korszakok politikatörténeti változásaival is, így egy-egy politikai rendszerben, vizsgált korszakban kimutathatóak a jellemző emlékmű fajták.²⁸⁶

Szobor

Ez a szempont leginkább a kutatási adatbázis „emlékmű fajtája” adatsort egészíti ki, mivel ott az emléktáblákat és a többi emlékművet különítettük el, de a szobrok, amik nyilván művészettörténeti szempontból a legfontosabbak, nem kerültek külön meghatározásra. Pedig abból a szempontból is fontos, hogy közel 30%-kal több ilyen típusú hősi emlék került feltárássra, mint a korábbi kutatások alkalmával.

Van	nincs
-----	-------

Ábrázolt tárgy

Abban az esetben, ha szobrászati kialakítású emlékműről beszélünk, a szobrok ábrázolhatnak embereket vagy tárgyakat, amelyek valamit szimbolizálnak vagy jelképeznek.

<i>Vallási jelkép</i>	<i>katonai jelkép</i>	<i>társadalmi hovatartozás</i>	<i>gyász</i>	<i>állami szuverenitás</i>
harang kereszt – feszület	ágyú ágyúgolyó koszorú	munkaeszköz egyéb jelkép	örökláng urna	glóbusz korona kettős kereszt

12. Táblázat Az emlékművek besorolása a rajtuk megjelenő tárgyak alapján

Az első oszlopban lévő tárgyak a hősi emlék vallási szempontú értelmezését szimbolizálják. A második oszlop tárgyai egyértelműen a katonai típusú emlékművek sajátjai, míg a harmadik oszlopban szereplő tárgyak általában az elesettek társadalmi, hivatásbeli hovatartozását

²⁸⁶ 1914-1920 között a szagrális, ill. a gyászt megjelenítő emlékek dominálnak, később fokozatosan a harcias hősi emlékek kerülnek előtérbe, 1945 és 1990 között a sírkő szerű egyszerű, neutrális megjelenés dominál, míg a rendszerváltás után a neutrális megjelenés mellett újra megjelenik a gyász és emlékezés kifejezése.

jelképezik. Az örökláng és urna egyértelműen a gyász kifejezése, míg végül a glóbusz, korona, kettős kereszt az állami szuverenitást testesítik meg.

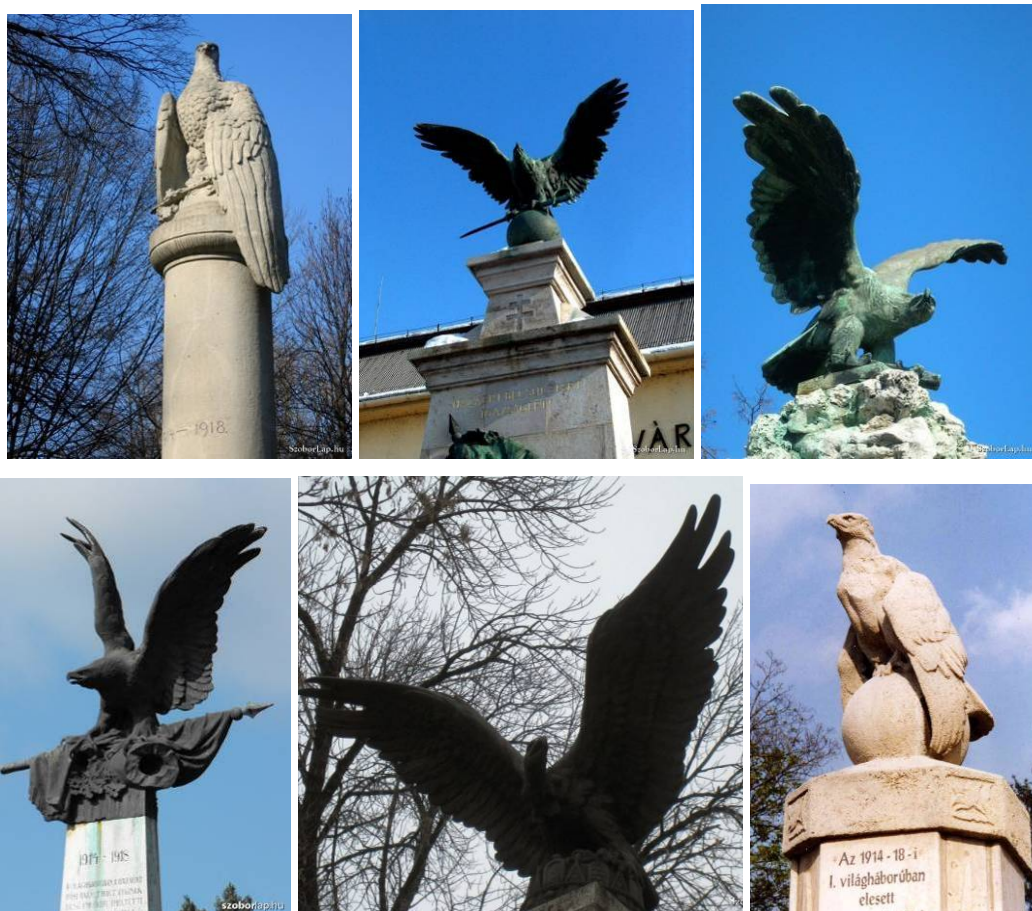
Turul fajtája

Mivel a legtöbb magyar hősi emlékmű a nemzet totemállatát, a turulmadarat ábrázolja, fontos volt ezeket is külön kategóriába sorolni megjelenésük és kifejezőmódjuk szerint. Az elemzést nagyban megnehezítette, hogy a turul mellett több esetben keselyű is ábrázolásra került a hősi emlékeken, amelyek vizuális elkülönítése nem egyszerű feladat, viszont az általuk hordozott jelentéstartalmak teljes ellentétei egymásnak. (12. kép / 5 Gádoros)

<i>„lélekmadár”</i>	<i>védelmező</i>	<i>mozgósító</i>
Nyugalmi helyzetben ülő	kiterjesztett szárnyú glóbuszon ülő	harcias karddal a karmában

13. Táblázat A turulmadarat ábrázoló emlékművek besorolása formai elemek alapján

A táblázat első oszlopának két turulfajtája a másodlagos tartalommal nem bíró, neutrális, kizárólag az elesett hősök szimbolikus megjelenítése (12. kép / 1).

34. Kép 1. Tatabánya óváros; 2. Budapest XV. kerület (Zsákodi Csizsér); 3. Budapest XXII. Kerület (Vass); 4. Felsőgalla; 5. Gádoros; 6. Üllő

A „lélekmadár” egyben közvetítő a transzcendens és evilági lét között.²⁸⁷ A második oszlop turulfajtái már kiegészülnek egy másodlagos, aktuálpolitikai mondanivalóval. A territóriumot, a hazát védelmező sólyom, ülő változata, megjelenésében békés, míg a felszállásra, ugrásra kész, kiterjesztett szárnyú totemállat már egy fenyegetőbb fajtát képvisel (12. kép / 2). A harmadik oszlop turulmadarai direkt kifejezőeszközökkel rendelkeznek és egyértelműen agresszív politikai üzenetet hordoznak. Általában ezeknek a turuloknak a szárnya is kiterjesztett vagy mozgást kifejező pózban áll, de ehhez egyéb kifejezőmód is társul, ami felerősíti a fenyegető hatást (például visító csőrrel ábrázolják). Továbbá a turulábrázoláshoz csatlakoznak a háború jelképei (12. kép / 4).

Fő szoboralak – Mellék szoboralak

A minél precízebb besorolás érdekében több mint 30 szobortípust különböztettem meg tartalmi és formai szempontok szerint. Ami pedig még így sem fért bele konkrét kategóriába, annál szabad leírást használtam. Az egyes kategóriák nem feltétlenül fednek le önállóan egy-egy emlékművet, a bonyolultabb, többszereplős kompozíciók akár több kategóriába is tartozhatnak. Azt tapasztaltam az elemzés során, hogy minél több kategóriához tudtam hozzárendelni egy-egy műalkotást, annál összetettebb, illetve rossz esetben kuszább annak mondanivalója. Az igazán jól sikerült hősi emlékek csupán egy-két kategóriába sorolhatóak be.

Az első kategóriába az *allegóriák*, illetve a magyar katonai dicsőséget jelképező *ősmagyar harcosok* kerültek. Magyarországon a XI. században kialakult Mária-kultusz, amelynek hatására Mária, mint Magyarország patrónája a XV. századtól terjedt el széles körben az országban, és véglegesen a török elleni harc során épült be a vallási és köztudatba.²⁸⁸

A XVIII. században nyerte el végleges formáját, és mint Patrona Hungariae, a Magyarok Nagyasszonya lett a barokk szellemiség egyik központi figurája hazánkban.²⁸⁹ Akárcsak a

²⁸⁷ Voigt Vilmos: Közvetítő és átmenet = a turul. In. Monumentumok az első háborúból, I. kiadás, 1985. 60. p.

²⁸⁸ Kostyál László: A Patrona Hungariae, csornai múzeumi kiállítás ikonográfiája. In. Arrabona 40. Győr, 2002. 508-510. p.; H. Szilasi Ágota: „...Magyar Országának őltalmazójának...” Szent István korona-felajánlása és a magyar három királyok egri s környékbeli festményeken a XVII-XIX. Században. In. Agria 46. Eger, 2010. 351-352. p.

²⁸⁹ A XVIII. századi vallási élet felvirágzása alkalmával megnőtt a Mária-tisztelet is. Ennek egyik kiindulópontja a Mária-kongregációk tevékenységei. A nagyszombati egyetem kiadja a "A magyarság minden boldogsága Mária különös kegyelméből származik" című könyvecskét, amelyben minden magyar erényt Mária ajándékának nevez. A jezsuiták 1698-ban a fiatalok részére "A Boldogasszony bemutatásáról" elnevezésű társulatot alapítanak. 1677-ben I. Lipót által veretett krajcár hátoldalán már szerepelt a Patrona Hungaria felirat, majd II.

turul, Patrona Hungariae is a Hankiss Elemér által „nemzetvallásnak” titulált magyar mitológia részévé vált.²⁹⁰

35. Kép Patrona Hungária a magyar szent királyokkal az esztergomi miscskönyvben (1501). Mária és gyermeke kijelöli Szent Lászlónak a nagyváradi székesegyház helyét (1782, nagyváradi templom) Ennek a speciális vallásos-mitológiának a figurái a magyar történelmi hősök, Lehel, Árpád, Csaba vezér.

<i>Allegóriák, ősmagyar harcosok</i>	<i>vallási jelképek</i>	<i>„A katona ideáltípusa”</i>	<i>cselekmény</i>	<i>„A magyar család”</i>
Patrona Hungariae, békés	Mária	őrszem, támaszkodó katona	imádkozó katona	védelmező
Patrona Hungariae, harcias, mozgósító	Krisztus	zászlós	búsuló	idős és fiatal
oroszlán, békés	megfeszített Krisztus	kürtös	gyászoló	család (anya, gyermek, apa)
oroszlán, harcias	angyal	sebesült	haldokló (hős halála)	férfi-nő
oroszlán, sebesült-haldokló	szentek	lovas	bajtárs	búcsúzó
mitológiai hős	Szentháromság	katona akt	harcoló rohamra induló	
ősmagyar hős, harcias, mozgósító		huszár		
ősmagyar hős, békés-szomorú				

14. Táblázat Az emlékművek besorolása a fő- és mellékalakok eltérő ábrázolása alapján

Rákóczi Ferenc ezüst forintján is megjelenik. (Dr. Szántó Konrád: A katolikus egyház története II kötet, Ecclesia Kiadó 1985. 400-449. p.; Bácskai Tamás, Huszti Ernő, Simon Péterné (szerk.): A Pénz. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. 88. p.

²⁹⁰ Hankiss Elemér: Nemzetvallás. In monumentumok az első háborúból. II. kiadás, 1991. 68-70. p.

Ezek a figurák az alkotók szándékától függően, hol csak a magyar múlt dicsőségét és összetartozását jelképezik, hol a revízió erőteljes szózólóiként jelennek meg a hősi emlékeken. Szintén gyakori főalakja a háborús emlékműveknek az oroszlán, ami az eddigiekkel ellentétben nem magyar sajátosság, hanem Európa szinte minden pontján feltűnik. Univerzális szimbólumként nem olyan egyértelmű az értelmezése, a póz és a kifejezőmód határozza meg a mondanivalóját. Erre jó példa az alábbi képcsoport utolsó két tagja. Míg a kaposvári emlékművön a hazára támadó ellenséges erőt, addig a mezőszilasin az egységes nemzet erejét testesíti meg. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy az oroszlán emlékjelként nem az I. világháború hősi emlékei kapcsán jelent meg először hazánkban, hanem az 1848-as forradalom és szabadságharc emlékművein vált „közkedvelt” szimbólummá (lásd például miskolci katonatemető 1848-as emlékműve).

A hősi emlékek egy jelentős csoportja tartozik ábrázolását tekintve a szakrális emlékek közé. A második oszlopba a *vallási jelképeket* soroltam. Ezek között vannak olyanok, amelyek a háború kapcsán egészültek ki hősi emlékké, például a Szentháromság szobrok (Fertőszéplak), de a többség eleve hősi emlékeknek készült.

36. Kép Balatonfüred (Homonnay Jenő, 1923); Balatonszabadi (Somogyi Sándor, 1923); Budapest, IV. ker. (Zala György, 1931); Kaposvár, 44.gye. (Jálics Ernő, 1932); Mezőszilas (Farkas Béla, 1925)

A leggyakoribbak, a Krisztust vagy angyalt ábrázoló szobrok, de Patrona Hungariae helyett néha Mária direkt ábrázolása is előfordul (Rábatótfalu). A Mária-ábrázolás egyik speciális megjelenése a lourdes-i barlangban imádkozó Madonna, ami templombelsőben és szabadtéren is előfordul (Dénesd). Találkozhatunk még Szent Vendel és Szent Mihály szobraival is, akiket az elesettek védőszentjeiként tisztelnek (Jányok). Az ábrázolt szentek között találjuk még Szent Flóriánt, a tűzoltók védőszentjét (Szombathely) és Szent Borbálát a tűzérkek oltalmazóját (Komárom).

Egy speciális hősi emlék az ipolyszalkai (Szlovákia) kálvária, ahol az egyes stációk állítanak emléket a közösség hősi halottainak. Kálvária, mint hősi emlékmű, csak a Felvidéken készült, Ipolyszalka mellett még Nagytapolcsányban (1915) és Pozsonypüspökiben (1936).

37. Kép Balástya (ism.); Ambrózfalva (Martinelli Jenő 1926); Kecskemét (Imre Gábor, 1939); Kiskunhalas (Szentgyörgyi István, 1926); Szentlászló (ism., 1921); Jányok (ism., 1921)

A harmadik oszlopba azok a szobrászati jellegű hősi emlékek tartoznak, amelyek a katonaszobrok valamely zsánerét ábrázolják, Nagy Ildikó korábbi elemzésében „*A katona ideáltípusának*” nevezte őket, bár a felosztása némileg eltér a mostanítól.²⁹¹

Ez a hősi emlék típus a legjellemzőbb, legelterjedtebb az európai katonai emlékművek között, ezen belül is a német nyelvterületen különösen népszerű. Az ilyen hősi emlékeknek elsődleges funkciója a büszke vagy szomorú emlékeztetés. Neutrális jellegüknél fogva inkább kisebb közösségek, kistelepülések, ezredek hősi emlékeinek megformálásánál választották őket. A kisebb közösségek kisebb anyagi forrásokkal is rendelkeztek, így az ebbe a típusba tartozó emlékművek legnagyobb része műkőből és nem bronzból készült. Kompozíciójukat tekintve az egyszerűbben kivitelezhető kategóriába tartoztak, így ezekből készült a legtöbb „használó” hősi emlék.

A negyedik csoportba azok a szobrok tartoznak, amelyek alakjait valamilyen *cselekmény* közben ábrázolta az alkotó. Itt, akárcsak a turulszobrok esetében, egyaránt találunk gyászt és harciasságot kifejező alkotásokat, de nyilván sokkal plasztikusabb megfogalmazásban, mivel az emlékmű mondanivalóját emberi alakok közvetítik.

38. Kép Adony (Hybl József, 1932); Bánhida (Görömbey Imre, 1927); Berettyóújfalú (Kovács Ferenc, 1927)

Az „imádkozó”, „búsuló”, „gyászoló” emlékműtípus sokkal inkább mentes a másodlagos mondanivalóktól, a politikai propaganda helyett a közösség belső fájdalmát és veszteségét fejezi ki, arra hivatott emlékeztetni az utókor nemzedékeit.

A „hős halála” és a „bajtárs” típusú hősi emlékek már nem nevezhetőek kizárólagosan a gyászt megjelenítő alkotásoknak. Ezeknél a szobroknál az ábrázolt jelenet szereplői és azok

²⁹¹ Nagy Ildikó: i.m., In. Monumentumok az első háborúból. II. kiadás, 1991. 126. p. E Max Webertől származó, kissé önellentmondó fogalom (ideáltípus) helyett, használható lenne a „zsáner” kifejezés, de az sem tökéletes, mivel mélyebb jelentéssel bír, mint az elemzés tárgyát képező szobrok többsége. Ezen katonaszobrok a végtelenségig leegyszerűsített mondanivalót és „ideális” erkölcsiséget kívánnak ábrázolni.

ábrázolásmódja alapvetően meghatározza az emlékmű üzenetét. Amíg például Krisztus vagy egy angyal tartja kezében az éppen haldokló katonát, illetve egy leroskadt, sebesült katonát hoz a vállán a bajtársa, az emlékmű inkább a második oszlop emlékműtípusaihoz hasonlít, a közösség gyászának, veszteségeinek érzékeltetésére szolgál.

39. Kép Abony (Farkas Béla, 1924); Alsógalla (Gyertyán Jenő, 1927); Budapest XVIII. Ker. (Visnyovszky Lajos, 1938)

Amikor viszont a bajtárs átveszi a zászlót, vagy fegyvert a sebesült–haldokló katonától, rögtön másodlagos tartalomává válik a veszteség, és a politikai mozgósító célzat kerül előtérbe. A harcoló–rohamra induló típusú hősi emlékeknél pedig az emlékmű eredeti funkciójára, céljára már csak a felirat, esetleg a katonalakok korhű egyenruhája emlékeztet, egyértelműen a politikai üzenet dominál.²⁹²

Az utolsó csoportba a kifinomultabb eszközrendszert használó, de többségében szintén politikai propagandaként szolgáló hősi emlékek tartoznak. Nagy Ildikó „*A magyar család*” néven jellemezte ezeket a világháborús emlékeket.²⁹³

Ezek közös jellemzője a haza, a család védelme, és az érte hozandó kötelező áldozatra buzdítás. Itt tehát a toborzás, mozgósítás, vagy lelkesítés helyett az érzelmekre, a

²⁹² Más európai emlékművekkel összevetve, Magyarországon a történelmi háttérből kifolyólag sokkal több az agresszív, harcias hősi emlék. Azt azonban nem lehet állítani, hogy ne találhatnánk ilyen jellegű hősi emlékeket mind a háborút megnyert országokban, mind pedig a veszteseknél. Sokkal inkább az aktuális politikai célok határozták meg az emlékművek jellegét, mint a háború kimenetele. Ausztriában például az agresszív emlékművek aránya jóval kevesebb, mint Olaszországban vagy Franciaországban. Németországra pedig érdekes módon, annak ellenére, hogy vesztese volt a háborúnak és agresszív külpolitikát folytatott, szintén nem jellemzőek a feltüzeltő, agresszív hősi emlékek. Ezen jelenségek hátterének feltárásához egy külön kutatás szükséges, ami nem része a jelenlegi dolgozatnak, az európai emlékművek számbavétele azonban elkezdődött.

²⁹³ Nagy Ildikó: i.m., In. Monumentumok az első háborúból. II. kiadás, 1991. 128. p.

kötelességtudatra helyeződik a fő hangsúly. Az ide tartozó emlékművek között lehet komolyabb hangsúlyeltolódás, ahol inkább a harciasság vagy a szerető család van jobban kihangsúlyozva, de ez a különbség csupán a kifejezésmódban és nem a tartalomban tér el.

40. Kép Balatonfőkajár (ism.); Békés (Pásztor János, 1924); Budapest XV. Ker. (Zsákodi Csiszér János, 1932); Gyulavári (Homonnay Jenő, 1930); Kisterenye (id. Szabó István, 1936)

Jelképek

A legegyszerűbb, sírkő jellegű hősi emlékeket leszámítva, szinte mindegyik alkotáson találkozunk különböző jelképekkel, szimbólumokkal. Az évezredek során számos szimbólum, jelkép alakult ki a háborúk kapcsán, amelyek a hősiességet, a katonai dicsőséget voltak hivatottak megtestesíteni. A hadseregek már az ókorban is széles körben használtak különböző hadijelvényeket, amelyek megkülönböztették egymástól az egyes egységeket és kiemelték azok korábbi csatákban szerzett érdemeit. Ezek jelentős része univerzálisan beépült a katonai jelképrendszerbe.

Ugyanígy a halottak emlékeit megörökítő sírokhoz vagy emlékművekhez is kapcsolódtak különböző vallási motívumok, tárgyi vagy szertartásbeli kellékek, amiket elsősorban az adott nép túlvilágról alkotott elképzelése határozott meg.

A XIX. Században kialakult köztéri emlékműszobrászat elterjedésével, a korábbi dinasztikus emlékművek hatalmi jelképei mellett megjelentek a polgári lét, illetve a közemberek éltere, „hétköznapi” hivatásra, származásra utaló szimbólumok is.²⁹⁴ Az I. világháború hősi emlékein együttesen jelentek meg a katonai, polgári, hatalmi és halotti emlékműszobrászat szimbólumai, jelképrendszerei. A jelképek megjelenhetnek az emlékművön központi, elsődleges szobrászati ábrázolásként és kiegészítő motívumként is. A most bemutatásra kerülő elemzési szempontrendszer csak a kiegészítő motívumokat vizsgálta, az elsődleges szobrászati alkalmazások a már korábban ismertetett „ábrázolt tárgy” szempontrendszer szerint kerültek feldolgozásra.

A *katonai dicsőség* szimbólumai közül magyar sajátosságnak számít a hősi emlékeken az „Isten kardja” motívum. Ahol szerepeltetik, ott központi helyet foglal el, és alapvetően meghatározza az emlékmű jellegét. Mint a katonai jelképek általában, ez sem a gyász, hanem a hősiesség, a legyőzhetetlenség jelképe volt a pusztai népeknél.²⁹⁵

<i>Katonai dicsőség</i>	<i>katonai jelképek</i>	<i>állami szuverenitás jelképei</i>	<i>vallási szimbólumok</i>	<i>szakmák szimbólumai</i>
Isten kardja	csapatjelvény	hármass halom	kereszt	térkép
babérkoszorú	fegyver	koronás címer	urna	könyv
babérág	sisak	címer	örökláng	egyéb
babérfüzér (girland)	katonai kellék	címerpajzs		
mirtusz	kerék	helyi címer		
tölgyfaág	zászló	korona		
Hadseregkereszt		kettős kereszt		

15. Táblázat Az emlékművek tartalmi kifejező eszköztára

A magyar hősi emlékeken már a kezdet kezdetétől szerepel „Isten kardja” nemcsak a legyőzhetetlenség, hanem a nemzeti egység megtestesítőjeként is. A háború alatt a Magyar Építőművészek Szövetsége által elsőként elkészített hősi emlékmű-tervek e köré a szimbólum köré épültek, és az Isten Kardja Hősök Emléke tervsorozat, fókuszában Attila kardjával, elnyerte a HEMOB tetszését, így az általuk kiírt hivatalos tervpályázatnak az alapmotívumává

²⁹⁴ Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 5-25. p.

²⁹⁵ „Az Isten kardjának” ősmitológiai jelentősége Priszkosz rétor és Jordanesz feljegyzései nyomán ismeretesek. A hadak istenének fegyvere volt, mely a turáni pusztaság talajából nőtt ki és viselőjét a világ urává tette.” A hünitosz mai értelmezésében az „Isten kardja” a nemzet egységét jelenti, amely csodákat művel és minden ellenséggel szemben legyőzhetetlenné teszi az országot. (Kovalovszky Márta: Kegyelet-szolgálat. Az első világháborús emlékművek történetéhez. In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985. 49. p.)

is ezt választották. Köszönhetően annak, hogy ez a jelkép megfelelt a későbbi aktuálpolitikai szándékok kifejezésére is, mind a mai napig az emlékmű alkotók repertoárjában van.²⁹⁶

Az európai hősi emlékművek egyik legjellemzőbb jelképe a Hadseregkereszt, más néven Ágyúkereszt. Ez országonként eltérő katonai kitüntetésen alapul, de megjelenésében és szellemében alapvetően mindenhol ugyanazt fejezi ki. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében ennek a Károly Csapatkereszt volt az alapja.²⁹⁷

A *babérkoszorú*, *babérág*, az ókor óta a győzelmet, a dicsőséget és a hatalmat jelképezte, a hősi emlékműveken is a katonai dicsőség jele. A *babérfüzér* (*akantuszfüzér*) elsősorban díszítő elem, az ókori oszlopfőktől és diadalkapuktól kezdve a középkori ornamentikáig minden műalkotáson, így itt is, a tökéletességet hivatott érzékeltetni.²⁹⁸

A *tölgyfaág*, *tölgyfakoszorú*, szintén gyakori visszatérő motívum az emlékműszobrászatban, a tölgy romolhatatlannak vélt fája miatt lett az erő, a halhatatlanság, a kitartás szimbóluma, a rendíthetetlenség jelképe, hosszú életkorával az ősök tiszteletét és a rendületlen kitartást jelképezi. A kultikus tisztelettel övezett tölgy adta a latinok győzelmi koszorúját is.

Ritkábban fordul elő a *mirtuszág* az emlékműveken, mivel ennek jelentése kevésbé közismert. A görög-római kultúrában többek között a hűség jelképe, míg az arab világban

---

²⁹⁶ 1915-ben és 1916-ban, amikor a két tervkatalógus megjelent, még a győztes háború illúziójából indultak ki a pályázatok, így az emlékműveknek a dicső győzelmet kellett volna megörökíteniük. Nem véletlen, hogy a pályázatokra kizárólag építőművészeti alkotások készültek, amelyek letisztult neoklasszicista formái mentesek voltak bármiféle érzelemtől, nemhogy agressziótól. (Szabadon álló hadiemlékek – katonasírok – emléktáblák és emléklapok. HEMOB Emlékmű és Katonasír-osztálya, Első sorozat, Budapest, 1916.)

²⁹⁷ 1814-ben a Napóleon felett aratott győzelem mámorában I. Ferenc elrendelte, hogy a zsákmányolt francia ágyúk anyagából keresztet készíttessenek, amelyekkel azután az 1813-14-es hadjáratokban részt vett katonákat jutalmazhatja. Amikor azután a kései utód, IV. Károly egy évszázaddal később olyan kitüntetést alapított, amely a ténylegesen az első vonalban harcolók érdemeit volt hivatva elismerni, e híres és hosszú idő után is töretlen megbecsülésű kitüntetés formavilágához és eszmeiségéhez nyúlt vissza. A Kanonenkreuz (ném. Armeekreuz) mintájára elkészített Károly Csapatkereszt, amelyet 12 heti folyamatos első vonalbeli szolgálattal lehetett kiérdemelni, végül az elődhez hasonlóan nagy dicsőséget hozott viselőinek. Az alapítást követő évtizedekben az Országos Frontharcos Szövetségbe (később Magyar Tűzharcos Szövetség) tömörült tulajdonosai nagy megbecsülésnek és számos előjognak örvendhettek, ezért azután szinte folyamatosan ostromolták az Alapszabályok várfalait mindazok, akiket az kizárt az igényjogosultak exkluzív köréből. (Bodrogi P. - Molnár J. - Zeidler S.: Nagy magyar kitüntetéseknévkönyv. Rubicon Könyvek, 2005.)

²⁹⁸ A Pallas nagy lexikona adatbázis. „babér”, „akantusz” szócikk, Arcanum Adatbázis Kiadó, 1998.

a Paradicsom, a túlvilági lét díszítő eleme. A középkorban a béke jelképeként is használták, elsősorban a Közel-Keleten.²⁹⁹

41. Kép Károly Csapatkereszt; „Isten kardja”; tölgyfakoszorú (Zalabaksa, 1990 után); babérfüzér (Zalakoppány, 1932); mirtuszág, tölgyfaág (Veszprémvarsány, 1930-as évek)

A *katonai kellékek* jelentéstartalmuk szempontjából kevésbé szorulnak magyarázatra. Egy-egy fegyver az adott fegyvernemet jelképezi, így a *szabja* a huszárokat, a *puska* a gyalogságot, a *kerék* pedig a tüzérséget testesíti meg. Ezek a jelképek már a napóleoni háborúk, az 1848-as szabadságharc és a königgrätzi csata emlékművein is megtalálhatóak. Akárcsak a *csapatzászlók*, amelyek az egyes alakulatok megjelölése és összetartozása mellett ábrázolásától függően a győzelem vagy vereség szimbólumai is lehettek.³⁰⁰ A különböző háborús kellékek, csataszimbólumok megjelenítése is az 1848-as emlékművekkel terjedt el széleskörűen.³⁰¹ A katonai kellékek között az I. világháborús hősi emlékművek újdonsága a *alakulatjelvény* és a *rohamsisak*. Előbbi a zászlókat volt hivatott helyettesíteni egy praktikusabb és szofisztikáltabb módon, míg utóbbi a háború során először alkalmazott és nagy karriert befutott, „rohamisták” kelléke volt.³⁰²

²⁹⁹ A Pallas nagy lexikona adatbázis. „tölgyfa”, „mirtusz” szócikk, Arcanum Adatbázis Kiadó, 1998.

³⁰⁰ A felemelt zászló a győzelmet jelképezi, míg a lehajtott, vagy földre hulló a vereséget. Érdekesség, hogy a klasszikus katonai zászlók utolsó alkalmazására hadműveletek során az I. világháborúban került sor.

³⁰¹ Szabó Miklós: A Magyar történelmi mitológia az első világháborús emlékműveken. In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985., 67. p.

³⁰² A Monarchia rohamcsapatai nem tévesztendőek össze a más hadseregekben tömegesen alkalmazott rohamcsapatokkal (például az olasz bersaglierikkel). Azok tömegesen alkalmazott, jól kiképzett sorkatonákból álltak, míg a Monarchia rohamistái elit alakulatok voltak, a mai deszantos, kommandós egységek elődei. A rohamisták felszerelése a rohamsisak, bajonett, pisztoly és nyeles kézigránát, illetve drótvágó volt.

(Somfay Örs: A piavei offenzíva Somfay Elemér emlékiratai tükrében. Szakdolgozat. Piliscsaba, 2001. 49. p.)

42. Kép Vác (Cser Károly, 1933);³⁰³ Szolnok (Szentgyörgyi István, 1926); Tornyiszentmiklós (Hudetz József, 1940)

Az állami szuverenitás jelképeinek megjelenése az emlékműszobrászatban nem új keletű dolog. A magyar nemzettudatban a történelmi állam tudata – Szabó Miklós megfogalmazásában – a közjogi historizálásban öltött testet. A Habsburg Birodalmon belül a magyar politika négy évszázadon keresztül igyekezett a magyar állam autonóm érdekeit érvényre juttatni. A birodalmi keretbe integrált államalakulat úgy tudta csupán bizonyos mértékig politikai érdekeit védeni, hogy az autonómiájának alapja, önkormányzata hosszú ideje létező szerzett jogokra épül. Ennek alapja a több száz éve szervesen fejlődő egységes jogalkotása, melyben az egyes törvények egymásra épülnek, és folyamatosan érvényben vannak. E szerint a látásmód szerint Magyarország a honfoglalás óta nemzeti és politikai értelemben ugyanaz az ország. Vagyis, e felfogás szerint, a magyar autonóm államkeret egy időtlen állandó érték.³⁰⁴ A történelmet hanyatló és virágzó korszakok hullámzásának tekintette és így kereste azokat a korszakokat és azok emblemikus jelképeit, alakjait, akik a dicső múltat és a jövő nemzedéke számára a példát jelenthetik, a nemzet egységét, szuverenitását, nagyságát jelképezik. A „hős elődök” mellett pedig a szuverén történelmi Magyarország jelképeit is előszeretettel helyezte előtérbe, a köztéri alkotásokon is szinte kötelezően feltüntetve. Az állam szuverenitásának és a széthullott nemzet egységének a hangsúlyozása Trianon után nyilvánvalóan a korábbiaknál is nagyságrendekkel nagyobb szerepet kapott minden emlékművön.

A *hármás halom* ősi magyar heraldikai jellegzetesség, amit többféleképpen is azonosítanak, az ország legmagasabb csúcsaitól kezdve, a három renden át (főpapság – főurak – nemesség) a Golgotáig. Mindenesetre a címerábrázolásokon és pénzérméken már az Árpád-kortól jelen van. A *korona* és a *koronás címer* is a történelmi Magyarország egységét szimbolizálja és egyben a Szentkorona tanra épülő jogrendet testesíti meg. A *kettős kereszt* vallási

³⁰³ A felvétel egy XXII. kerületi budai villa kertjében készült a fő szoborcsoport restaurálása alatt 2010-ben.

³⁰⁴ Szabó Miklós: i.m. 69. p. In. Momentumok az első háborúból. I. kiadás, 1985.

szimbolikája mellett egyértelműen hatalmi jelvényként szerepel a magyar heraldikában, amióta III. Béla bizánci mintára kezdte el használni.³⁰⁵ A korona nélküli *címer* (Kossuth címer) kevés emlékművön fordul elő, mivel ezt nagyrészt 1945 és 1990 között használták. Ebben az időben eleve nagyon kevés új emlékmű jött létre, és azokon sem volt jellemző a címer ábrázolása.

43. Kép Szedres (Müller Tibor, 1933); Szarvas (Székely Károly, 1927); Dobogókő (ismeretlen alkotó, 1931)

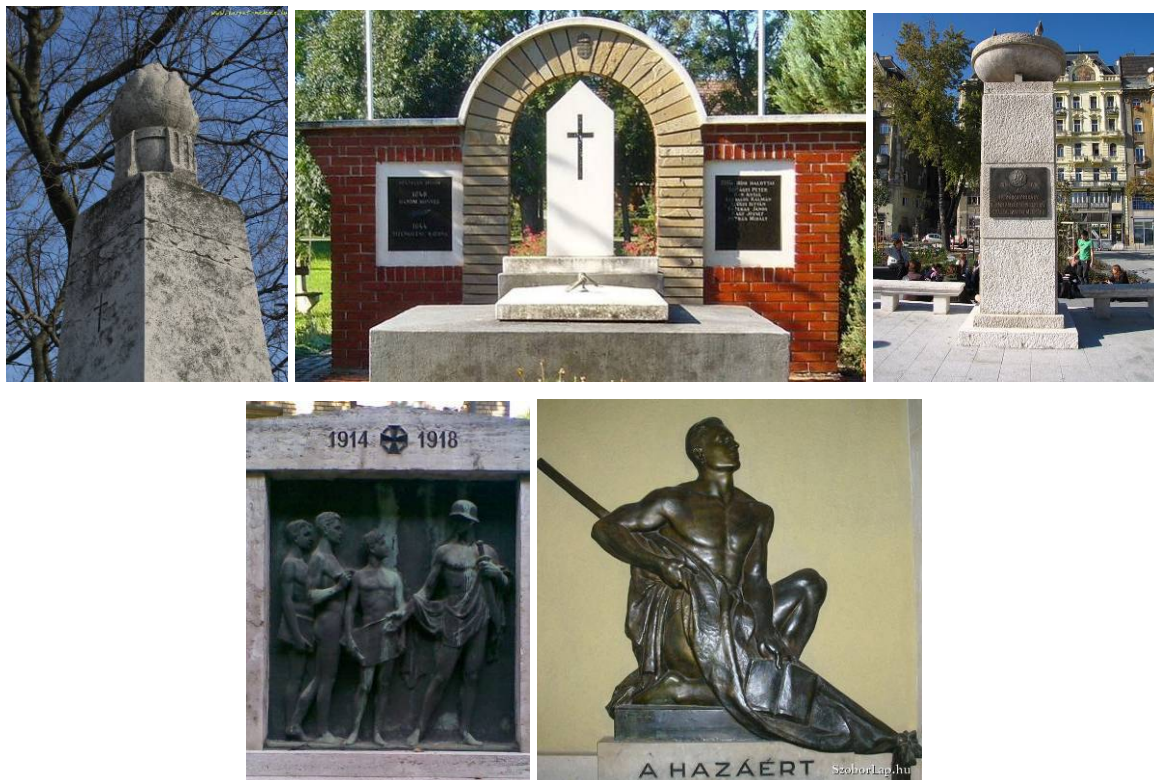
Sok hősi emlékről azonban el is távolították politikai okokból a koronát, és mivel azóta felújították az alkotást, utólag nehéz megállapítani bizonyos esetekben, hogy melyik címer volt eredetileg az emlékművön. Az államhatalmi jelvények mellett, gyakran ábrázolták a *település, vagy a megye címerét* is, hogy ezzel is erősítsék a hősi emlék lokális identitását.

A *vallási szimbólumokhoz* kevesebb magyarázatot kell fűzni. A kereszt, az urna és az örökláng a síremlék szobrászat kellékeiként kerültek a hősi emlékek szimbólumrendszerébe. Nem lehet egyértelműen emlékmű típushoz, vagy társadalmi csoporthoz kötni ezeknek a szimbólumoknak a megjelenését, legfeljebb tendenciák mutathatóak ki. Az egyházközségek által alapított hősi emlékek, illetve a kisebb közösségek, többnyire békés, emlékeztető típusú alkotásain szinte mindig megtalálható legalább a kereszt, míg a nagyvárosok propagandisztikus szobrain ritkább, illetve kevésbé hangsúlyos a megjelenésük. Ezzel pont ellentétes módon, a nagyobb települések hősi emlékein jelennek meg többségben a polgári létet, a különböző *szakmákat jelképező* tárgyak, könyv, térkép, csákány, vadászkiáltás, sporteszköz stb.. Ez a jelképrendszer metodikailag megegyezik a katonai jelképek azon körével, amelyek az egyes fegyvernemeket hivatottak meghatározni. Megjelenésük

³⁰⁵ Bertényi Iván: Államcímerek kialakulása. In: *História*, 2003. 2. szám.

(<http://www.historia.hu/archivum/2003/0302bertenyi.htm>)

egyértelműen az intézmények, szakmák, egyesületek hősi emlékműveihez köthető (könyv, szerszám stb.).

44. Kép Budapest III. ker. (Jankovits Gyula, 1929); Csanádpalota (1990 után); Budapest V. ker. (Domján Árpád, 1948)³⁰⁶; Budapest XII. ker. (Ruffa András, 1934)

A hősi emlékek felosztása formájuk és jelképrendszerük szerint

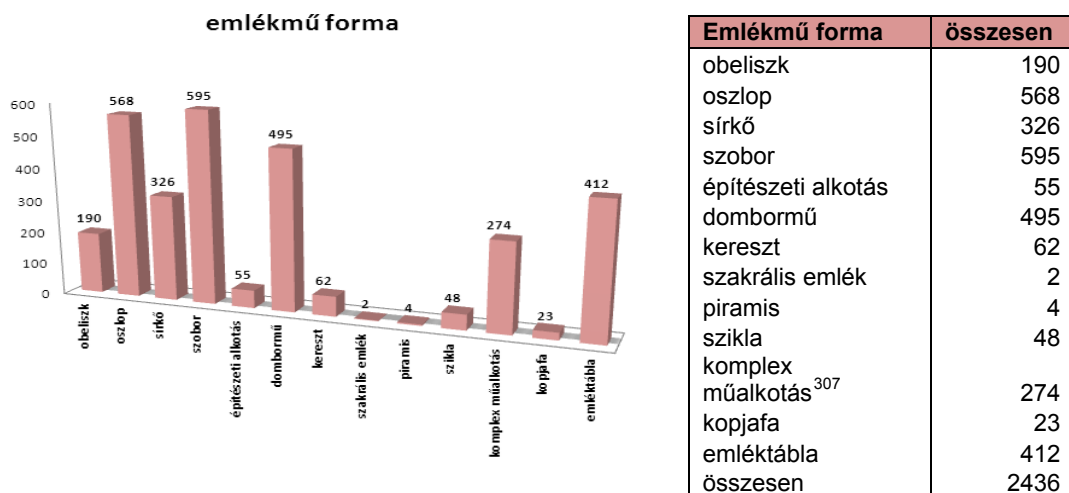
A hősi emlékek azon körét tudtam a kutatás keretében elemezni, amiről megfelelő minőségű képi dokumentum állt rendelkezésemre. Ez azt jelenti, hogy a teljes I. világháborús hősi emlék gyűjtemény nagyságrendileg kétharmadát lehetett ilyen módon feldolgozni, ami arra mindenképpen jó, hogy bizonyos tendenciákat ki lehessen mutatni, de pontos leképezését nem adhatja az emlékművek teljes körének.

A vizsgált hősi emlékek döntő többségénél a gyász és a kegyelet játssza a fő szerepet, a harcias-mozgósító típusú, illetve a bonyolultabb formavilágú, allegorikus emlékművek elsősorban a városok hősi emlékeire jellemzőek.

³⁰⁶ A jelenlegi emlékmű egy emblematikusan harcias, mozgósító hősi emlék helyére került. Történetét lásd Póto János: *Az emlékeztetés helyei* című könyvében, 76-79. p.. Ez a jelenleg is álló műalkotás viszont erős rokonságot mutat az 1916-os HEMOB katalógus 27. számú hősi emlék mintájával. (Herczeg Ferenc (szerk.): *Szabadon álló hadiemlékek – katonasírok – emléktáblák és emléklapok*. Első sorozat, Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság, Budapest, 1916. 18. p.)

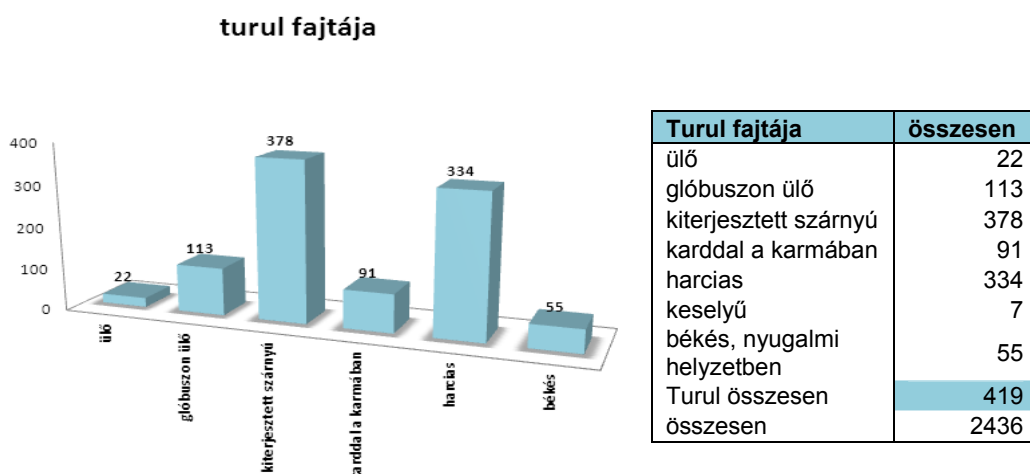

Az I. világháború hősi emlékeinek legnagyobb részét az oszlopszerű (obeliszk, sírkő, oszlop) műalkotás teszi ki, de hasonló számban vannak emléktáblák is. A szobrok az esetek legnagyobb részében kapcsolódnak valamilyen oszlophoz és minden esetben posztamensen állnak, kiemelve a mindennapi életből és a szakrális térbe helyezve az emlékművet. A szakrális jelleget erősíti még, hogy a hősi emlékeket gyakran körülkerítették. A kerítés, akárcsak a temetők esetében az ókor óta a megszentelt helyek elkülönítésére szolgált, persze praktikus védelmi haszna is volt a forgalmasabb köztereken.

21. ábra Hősi emlékek felosztása formai jegyek alapján

A vizsgálat alá vont 2436 hősi emlék közül kevesebb, mint 50%-hoz, csupán 1017 emlékműhöz kapcsolódik szobrászati alkotás. Ezek közül is mindössze 595 hősi emlék esetében beszélhetünk figurális ábrázolásról. A szabadon álló emlékművek és az egyszerűbb dombormű, vagy emléktábla jellegű műalkotások nagyjából fele-fele arányban oszlanak el.

22. ábra A turult ábrázoló hősi emlékek részletes elemzése. Egy-egy emlékműhöz több tulajdonság is tartozhat.

³⁰⁷ Komplex műalkotáshoz azon hősi emlékeket soroltam, amelyeknél az építészeti, szobrászati és kertészeti elemek egyaránt hangsúlyosan, egy közös kifejezésrendszert alkotva jelennek meg.

A I. világháborús hősi emlékek kapcsán leggyakrabban a turulmadár jut az eszünkbe. Érdekes, hogy ennek ellenére a vizsgált emlékművek kevesebb, mint 20%-án látható a magyar totemállat. Ezek legnagyobb része kiterjesztett szárnyal, mozgásra készen ábrázolja a turult, ami legtöbbször harcias jelleget kölcsönöz a szobornak.

A szobrászati alkotásokat magukba foglaló I. világháborús hősi emlék sablonosságáról korábban már számos tanulmány, művészeti elemzés készült. Ezek azonban eddig mind kisebb merítés alapján készültek. Az alábbi táblázat adatai bár nem cáfolják meg ezeket a korábbi következtetéseket, hisz itt is jól látszanak a gyakorta használt sablonos kifejezésformák, de némiképp árnyalják az eddig alkotott képet.

Fő szobor alak	összesen
Patrona Hungariae, békés	24
Patrona Hungariae, harcos	10
Mária	33
Krisztus	111
megfeszített Krisztus	3
angyal	103
szentek	11
oroszlán, békés	13
oroszlán, harcias	19
oroszlán, sebesült-haldokló	3
mitológiai hős	2
ősmagyar hős, harcos	17
ősmagyar hős, békés-szomorú	12
huszár	19
imádkozó katona	17
őrszem, támaszkodó katona	216
búsuló	39
zászlós	161
kürtös	29
sebesült	20
haldokló (hős halála)	241
bajtárs	65
védelmező	3
harcoló	46
rohamra induló	77
búcsúzó	34
gyászoló	34
idős és fiatal	15
család (anya, gyermek, apa)	62
férfi-nő	23
lovas	7
katona akt	17
Szentháromság	5
egyéb	46

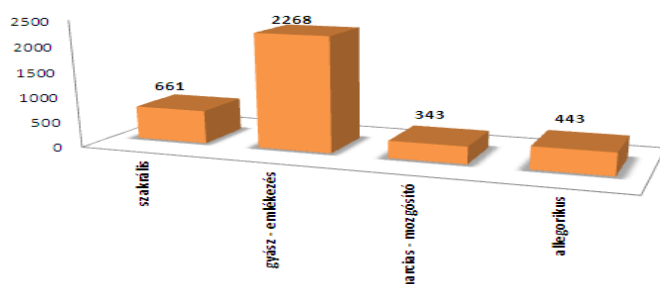
mellék szobor alak	összesen
Patrona Hungariae, békés	0
Patrona Hungariae, harcos	0
Mária	3
Krisztus	10
megfeszített Krisztus	1
angyal	20
mitológiai hős	2
ősmagyar hős, harcos	1
ősmagyar hős, békés-szomorú	2
huszár	0
imádkozó katona	0
őrszem, támaszkodó katona	1
sebesült	19
haldokló	5
bajtárs	3
búsuló	4
harcoló	2
védelmező	4
rohamra induló	3
búcsúzó	0
gyászoló	24
zászlós	4
kürtös	1
idős és fiatal	10
család (anya, gyermek, apa)	8
férfi-nő	5
oroszlán, békés	5
oroszlán, harcias	4
oroszlán sebesült-haldokló	18
lovas	2
katona akt	1

16. Táblázat A szobrászati alkotást tartalmazó hősi emlékek részletes elemző táblázata az ábrázolt alakok fajtái szerint.

A szobrászati ábrázolásoknál az allegóriák ritkán szerepelnek mellékalakként, általában a fő mondanivaló megtestesítői. Eleve elmondható, hogy kevés hősi emlék rendelkezik

mellékalakokkal, mivel a szoborcsoportok létrehozása jóval költségesebb volt, így csak a nagyvárosok engedhették meg maguknak. A fő szoboralak elsősorban többségben vagy az őrsem, vagy pedig a hős halálát ábrázoló zsánertípus. Elmondható ugyanakkor, hogy a vallásos jelleget erősítő jelképek és szobrászati ábrázolások szintén meghatározóak a legtöbb emlékműnél. Az ábrázolt jelképek közül leegyszerűsítve a kategóriákat 5 fő elem ismétlődik a leggyakrabban. Első helyen a katonai szimbólumok, második legtöbb az államhatalom jelképei (főleg a korona), ezt követik a vallási jelképek (döntően kereszt), végül a katonai dicsőség ábrázolása (elsősorban babérkoszorú). Meglepő viszont, hogy az „Isten kardja” szimbólum mindössze 175 emlékművön szerepel, vagyis a HEMOB eredeti szándéka, hogy ezt állítja a hősi emlékek középpontjába, nem valósult meg.

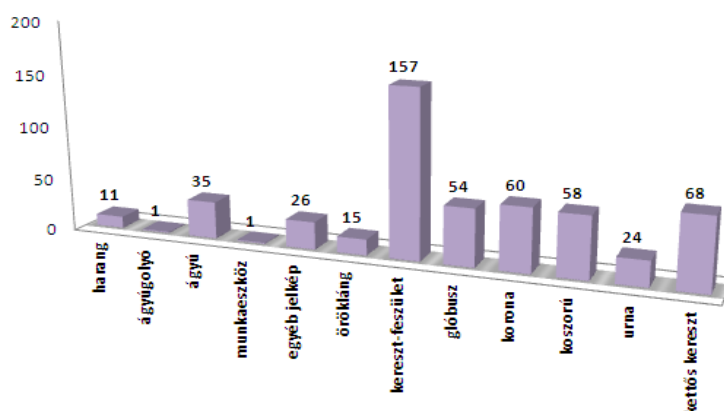
emlékmű fajtája

Emlékmű fajtája	összesen
szakrális	661
gyász – emlékezés	2268
harcias – mozgósító	343
allegorikus	443
összesen	2436

Jelképet alkalmazó alkotás	1623
Jelképet nélkülöző alkotás	813
összesen	2436

ábrázolt tárgy

ábrázolt tárgy, mint fő motívum	összesen
harang	11
ágyúgolyó	1
ágyú	35
munkaeszköz	1
egyéb jelkép	26
örökláng	15
kereszt-feszület	157
glóbusz	54
korona	60
koszorú	58
urna	24
kettős kereszt	68

23. ábra A hősi emlékek által fő motívumként ábrázolt tárgyak megjelenésének gyakorisága

jelképek	összesen	jelképek	összesen
Isten kardja	176	helyi címer	53
babér koszorú	422	címerpajzs	43
mirtusz	34	korona	119
hármás halom	53	térkép	34
kereszt	409	zászló	42
kettős kereszt	137	örökláng	31
Hadseregkereszt	86	urna	18
fegyver	203	babérág	170
sisak	208	kerék	29
katonai kellék	17	tölgyfaág	139
koronás címer	512	könyv	10
címer	89	babérfüzér (girland)	98

17. Táblázat A hősi emlékeken alkalmazott jelképek részletes bemutatása.

Kutatási statisztikák 1981-2011

Az I. világháború hősi emlékeinek legutóbbi számbavétele óta pont 30 év telt el. Eközben megváltozott Magyarország politikai berendezkedése, és a hősök kultuszához való viszonyulása is. Érdeemes tehát megvizsgálni a számok tükrében, hogy mi változott azóta, illetve szintén számba venni, hogy milyen új adatok, források kerültek elő. A korábbi feldolgozó munka során történeti és művészettörténeti szempontból is vizsgálták az emlékművek történetét, összetételét. A mostani kutatás kapcsán létrehozott adatbázisban igyekeztem tovább pontosítani és részletezni a szempontrendszer. Ennek alapján készült el a doktori dolgozatom és remélhetőleg jó alapot fog adni a téma további kutatásához, illetve feldolgozásához.

A világháború hősi emlékeinek eddigi története három nagyobb korszakra és azokon belül több kisebb periódusra osztható. Ez a megállapítás egyaránt igaz a mai Magyarország területére és a határon túli magyar lakta területekre is, legfeljebb némi időbeni eltolódással.

A következőkben felsorolásra kerülő táblázatok és diagramok az 1981-es felmérés adataival összehasonlítva mutatják be Magyarországon és azon belül az egyes megyék statisztikáit különböző szempontok szerint, valamint a határon túli területeket, amit korábban egységesen még senki sem vizsgált.

A szempontok között szerepel, hogy a hősi emlékek melyik korszakban kerültek felállításra, ezek közül hányánál rendelkezünk pontos adatokkal. Egy másik diagram segítségével, amit eltérő színnel jelöltem a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, a hősi emlékek megoszlását tartalmi szempontból vizsgálom. Ehhez kapcsolódik néhány részletező táblázat, amelyek az

egyes emlékműhöz csatolt tartalmakat mutatják be, úgymint 1848; 1956; II. világháború; Országzászló; illetve a nemzeti áldozatkészség helyi szobrai.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS MONUMENTUMOK TÁJÉKOZTATÓ JELLEGŰ STATISZTIKAI FELMÉRÉSE

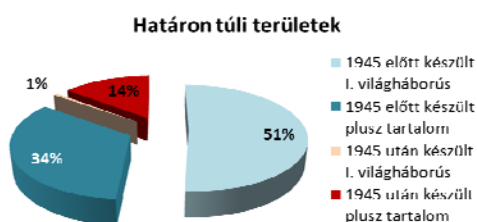
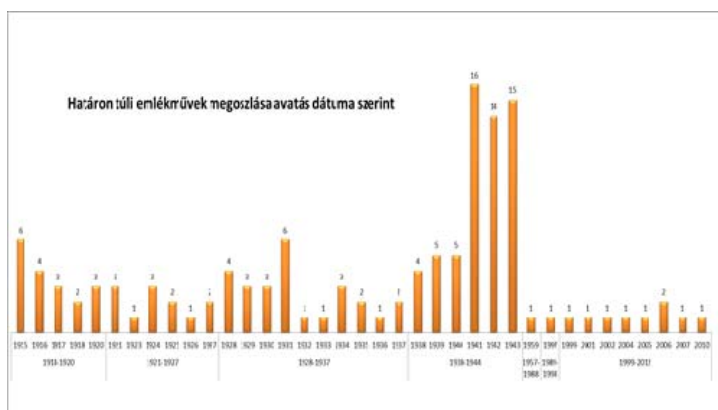
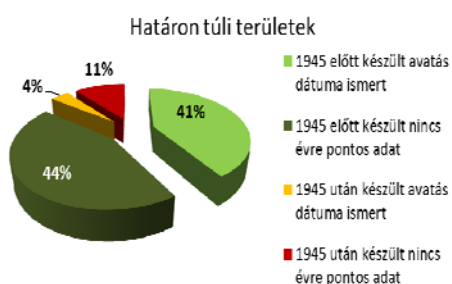
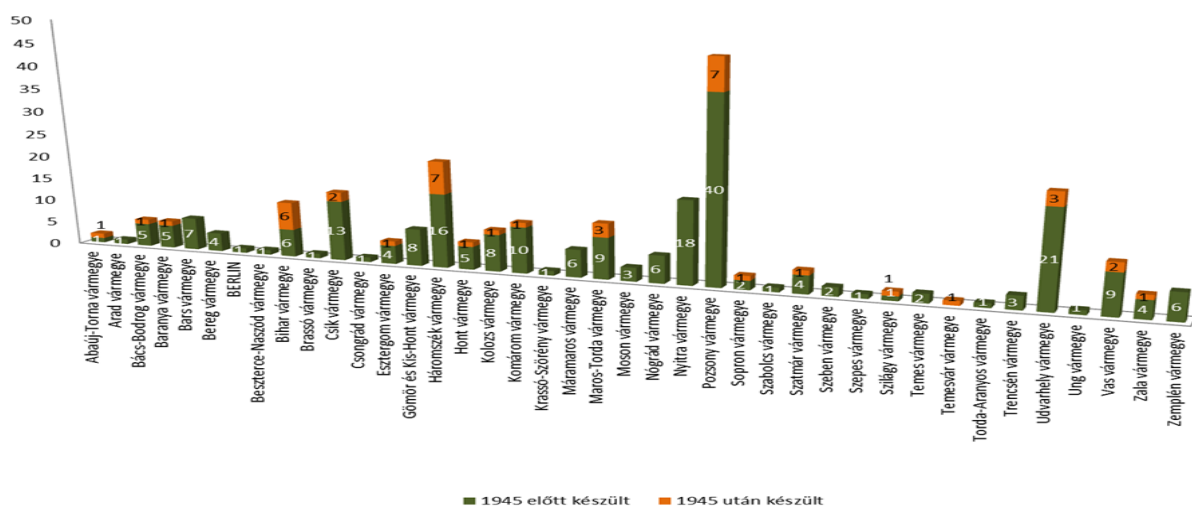
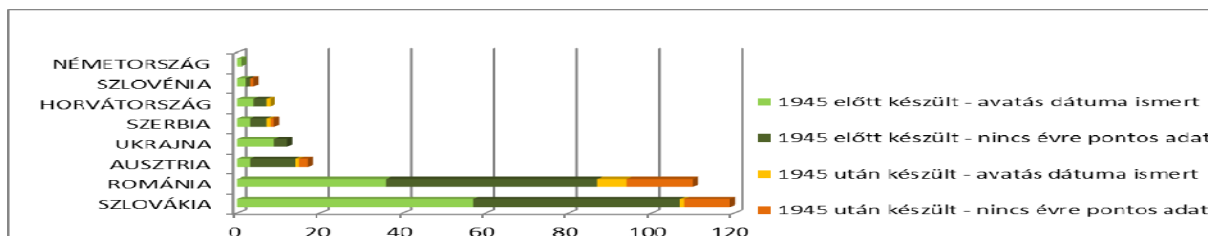
Megye	Szobor	Emlékmű	Tábla	Szimboli- kus építm. sírok stb.	1914- 1917 között	1918- 1927 között	1928- 1938 között
214 Baranya	26	131	57	—	1	123	35
76 Bács-Kiskun	26	32	16	2	1	19	19
55 Békés	22	19	12	2	—	25	16
191 Borsod	32	115	41	3	—	47	55
55 Csongrád	14	25	11	5	—	32	18
67 Fejér	28	33	6	—	1	20	23
96 Győr-Sopron	30	35	30	1	1	49	17
43 Hajdú-Bihar	26	13	4	—	1	20	8
77 Heves	20	34	20	3	1	14	13
72 Komárom	21	37	12	2	1	22	19
58 Nógrád	17	29	12	—	—	15	15
134 Pest*	53	61	19	1	2	52	42
142 Somogy	28	77	32	5	—	51	30
81 Szabolcs-Szatmár	24	35	22	—	—	17	27
61 Szolnok	32	25	4	—	—	24	12
79 Tolna	27	32	17	3	1	19	18
167 Vas	30	61	74	2	—	35	36
167 Veszprém	16	93	47	11	—	19	26
99 Zala	28	25	31	15	1	7	24
1934	500	912	467	55	11	622	453

A budapesti monumentumok adatai a megyei statisztikában nem szerepelnek. (Készült 1980-81-ben)

	1939- 1945 között	1945 után	A felállítás időpontja és az alkotó ismeretlen	Ismeretlen alkotó	Áthelyezve, átalakítva kiegészítve, lebontva
Baranya	6	4	37	144	11
Bács-Kiskun	6	1	17	38	7
Békés	3	1	5	23	2
Borsod	7	7	66	111	13
Csongrád	2	2	2	32	8
Fejér	5	3	10	40	2
Győr-Sopron	2	1	19	55	1
Hajdú-Bihar	4	1	6	31	1
Heves	2	1	41	62	2
Komárom	2	2	12	41	3
Nógrád	9	1	13	35	7
Pest	11	3	22	99	4
Somogy	5	5	39	103	3
Szabolcs	11	3	19	46	6
Szolnok	1	2	18	36	2
Tolna	6	4	23	51	5
Vas	4	5	47	81	4
Veszprém	4	5	83	123	11
Zala	9	3	40	61	5
99	54	519	1212	97	

18. Táblázat A Kovács Ákos által 1980-1981 között vezetett kutatás eredménylistája

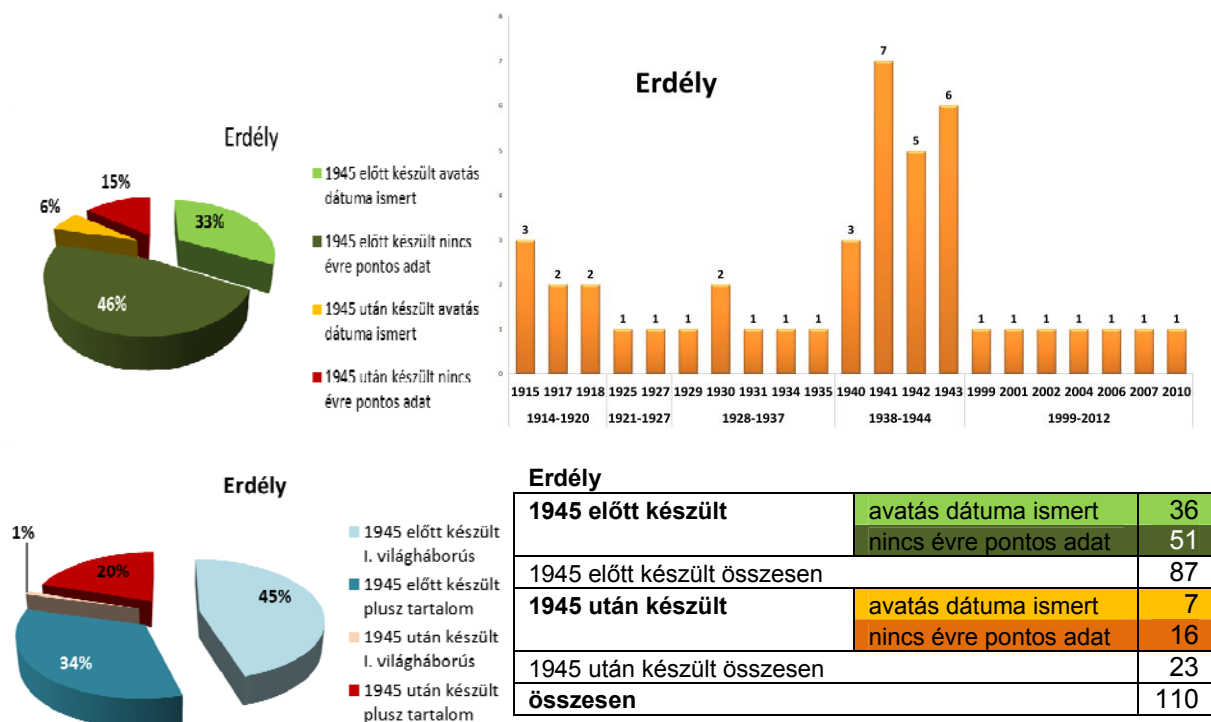
Határon túli területek összesítő táblázat		AUSZTRIA	HORVÁTORSZÁG	NÉMETORSZÁG	ROMÁNIA	SZERBIA	SZLOVÁKIA	SZLOVÉNIA	UKRAJNA	összesen
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert	3	4	1	36	3	57	2	9	115
	nincs évre pontos	11	3		51	4	50	1	3	123
1945 előtt készült összesen		14	7	1	87	7	107	3	12	238
1945 után készült	avatás dátuma ismert	1	1		7	1	1			11
	nincs évre pontos	2			16	1	11	1		31
1945 után készült összesen		3	1		23	2	12	1		42
összesen		17	8	1	110	9	119	4	12	280

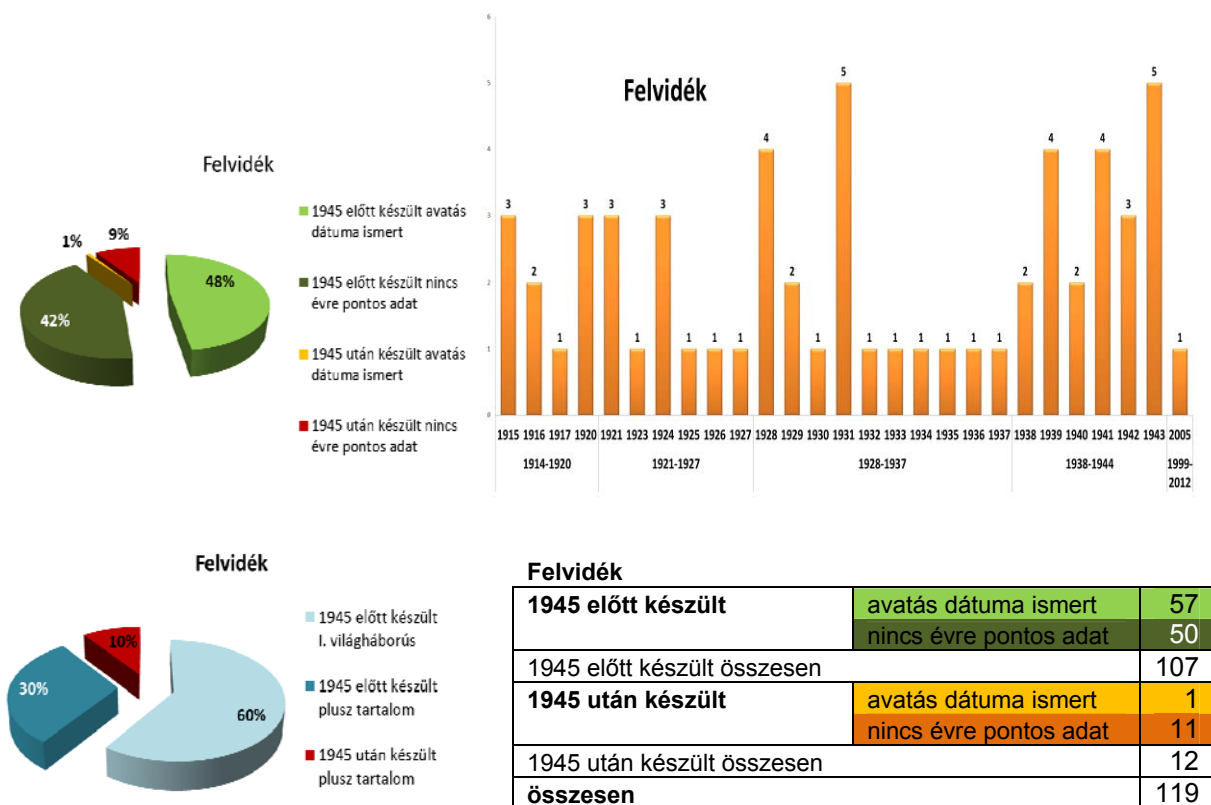
Határon túli területek

1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	143
1945 előtt készült összesen		238
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	40
1945 után készült összesen		42
összesen		280

24. ábra Határon túli területek hősi emlékei megoszlásának részletes feldolgozása

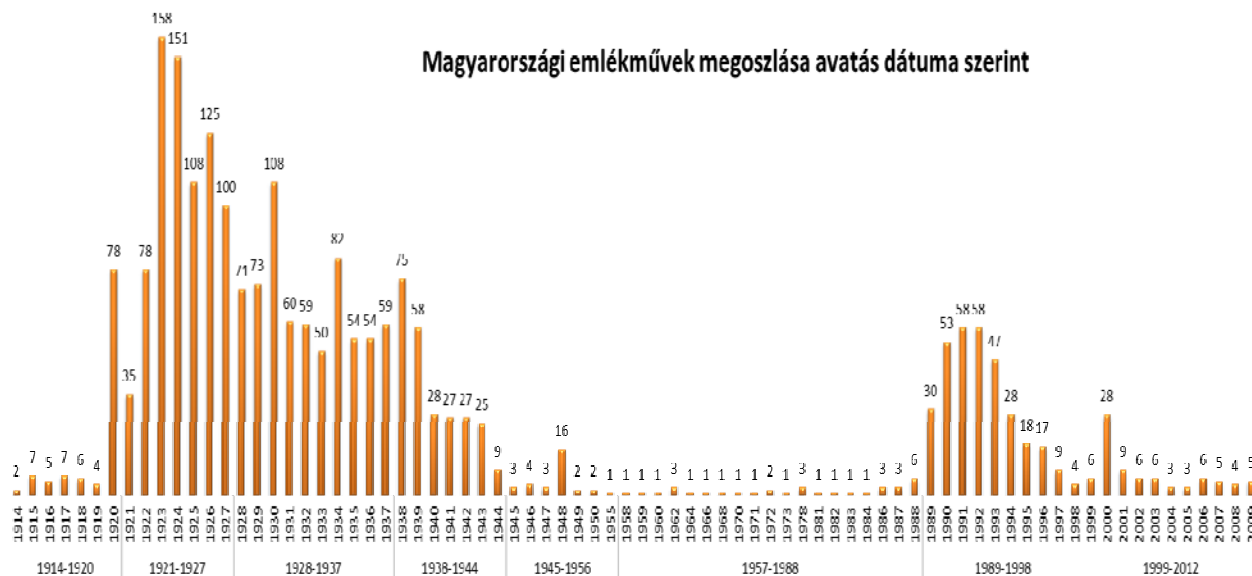

25. ábra Erdély hősi emlékei megoszlásának részletes feldolgoása

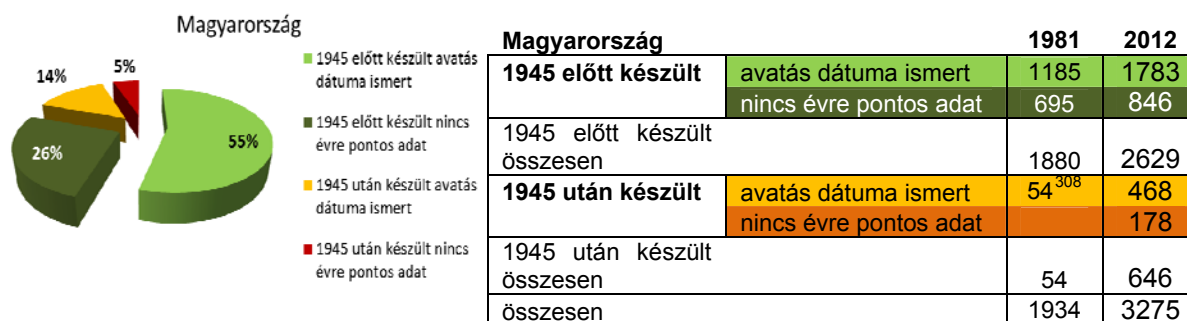

26. ábra Felvidék hősi emlékei megoszlásának részletes feldolgoása

A határon túli hősi emlékek avatás szerinti megoszlása időben némiképp eltér a Magyarországitól, mivel a „rendszerváltás” után csak tíz évvel indulhatott meg az emlékműállítás, így az most is lendületesen tart, míg hazánkban már lecsengőben van. Csatlakozó tartalmak, vagyis az emlékműbővítések tekintetében azonban azonos folyamatok játszódnak le itt is, mint Magyarországon.

27. ábra Magyarország hősi emlékeinek megoszlása felállításuk dátuma szerint, évenkénti bontásban

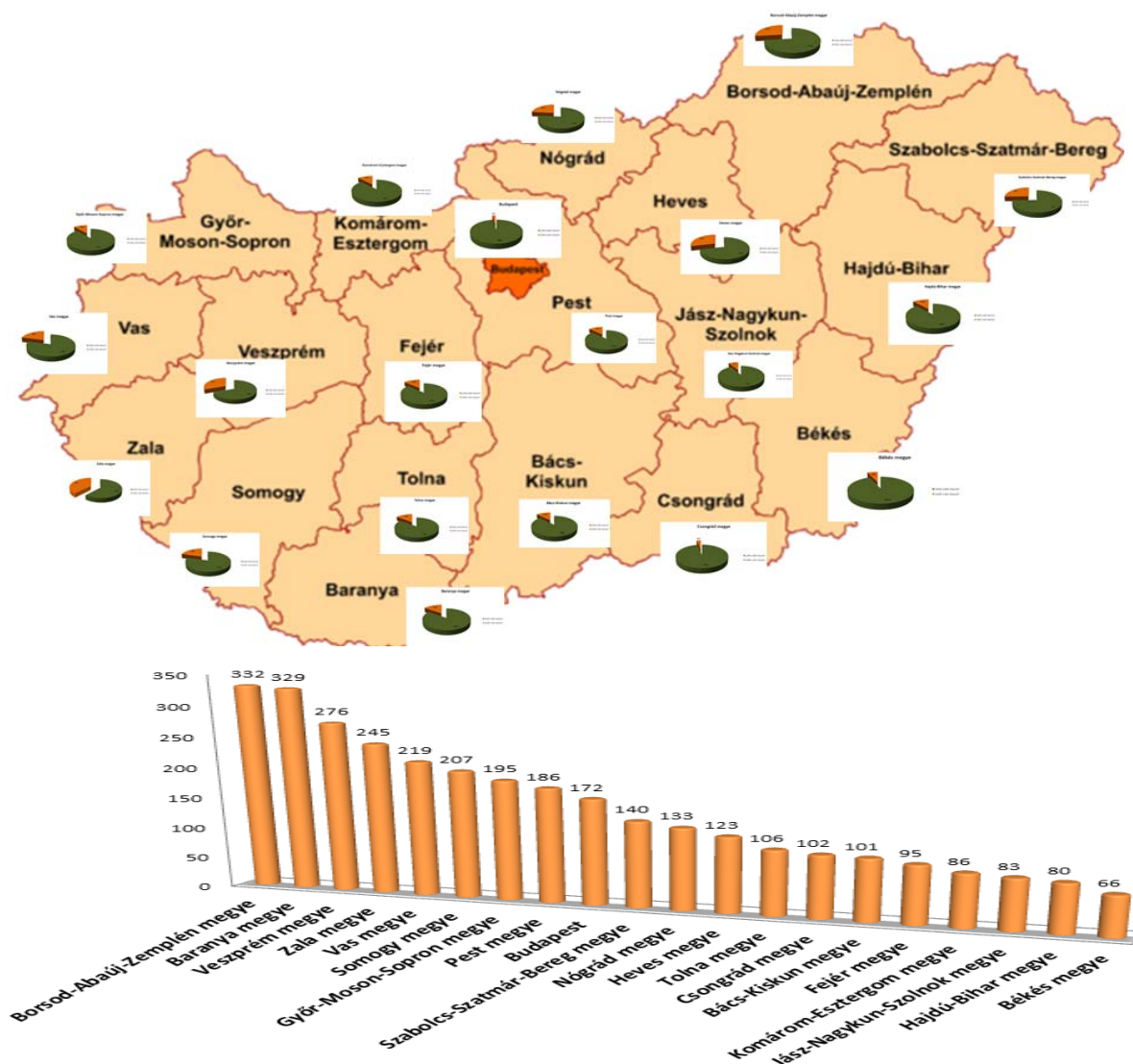
28. ábra A 30 évvel korábbi és a mostani felmérés adatainak összefoglalója

Az 1981-es felméréshez képest az adatbővülés jelentős. Csak az 1945-ig tartó első periódusban 50%-al nőtt a feltárt hősi emlékek száma Magyarországon. Az 1945 – 1981 közötti időszakban viszont adatvesztés történt. Jelenleg 49 emlékműállításról van információnk, beleértve az 1981-es gyűjtés fennmaradt dokumentációit, Kovács Ákos azonban még 54-ről tudott, amit megyei osztásban is közölt.

A következő térképen megfigyelhető az egyes megyék és Budapest emlékmű-állítási aktivitása a „rendszerváltás” utáni időszakban, ami jelentős eltéréseket mutat.

³⁰⁸ 1981-ig

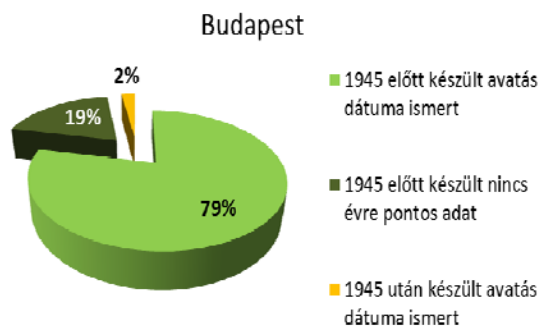
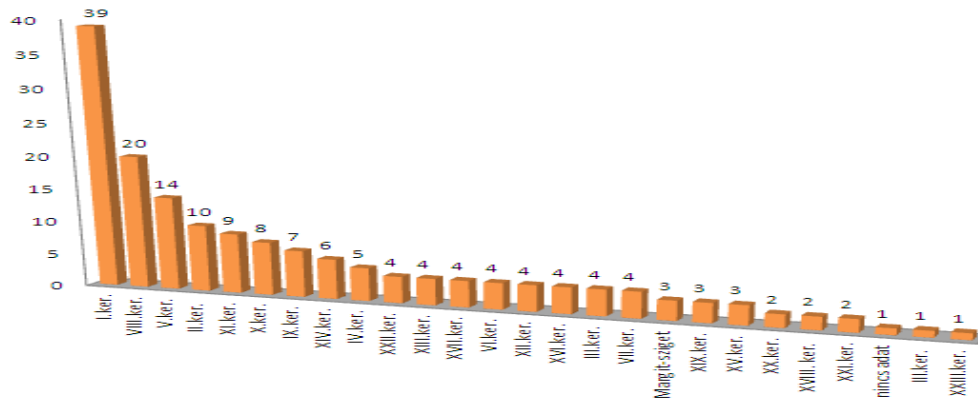

29. ábra Hősi emlékek megoszlása a mai közigazgatási egységek alapján, korszakokénti bontásban

Az alföldi területeken, ahol kevesebb település van, kisebb az avatási aktivitás 1989 után, mivel hősi emlékek tekintetében már eleve jobban lefedett területekről van szó. Ez Budapestre is igaz azokkal a kitételekkel, amiket részletesen tárgyaltunk a történeti rész kapcsán. Az északi, sűrűbben lakott területeken viszont a sok kistelepülés valószínűleg korábban anyagi okokból nem engedhette meg magának, hogy az állam által elvárt színvonalú, drága hősi emlékeket állítson magának. Mivel ma már nincs semmilyen kontrollhoz, vagy elváráshoz kötve az emlékműállítás, így számukra most nyílt lehetőség arra, hogy elkészítsék hősi emlékeiket.

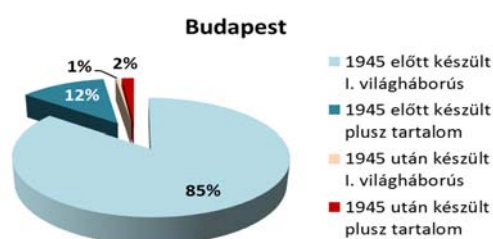
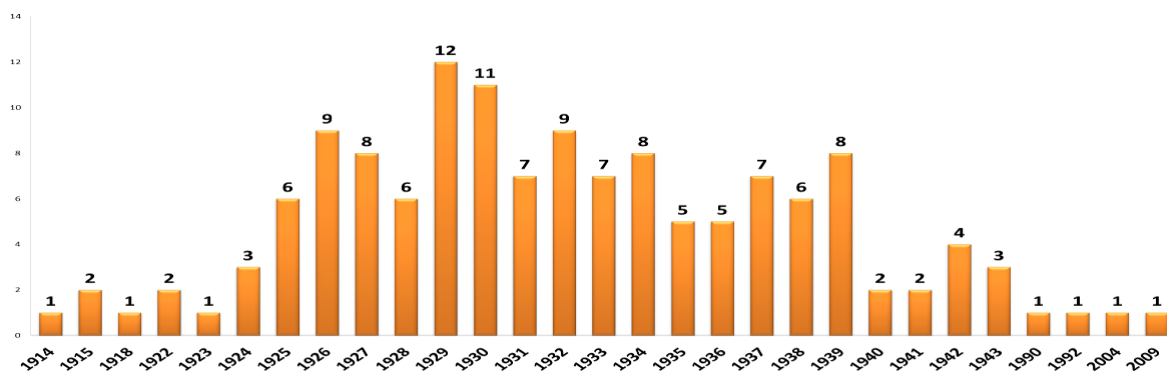
Budapest jelentősen eltér az ország többi megyéjétől. Mivel közterein álló, nem díszítő jellegű emlékművek elsősorban politikai célból jöttek létre, amint aktualitásukat veszítik vagy érdektelenné válnak a hatalom számára, háttérbe szorulnak. Ez nem jelenti azt feltétlenül, hogy eltávolítják őket, de újakat biztosan nem készítenek. A hősi emlékek, amelyek a

hőskultuszt és a revízió gondolatát közvetítették, 1944-től kezdve elveszítették politikai funkciójukat. Kegyeleti jellegük a többséget megmentette a háború után a pusztulástól, a demokratikus fordulat után pedig környezetük és állaguk tekintetében méltó gondozásban részesülnek. A jelen kor aktuálpolitikai igényei ezen túl nem terjednek ki ezekre a köztéri alkotásokra, vagy ha mégis, akkor egyedi esetekről van csupán szó.

Budapest

1945 előtt készült	avatás dátuma ismert	135
	nincs évre pontos adat	33
1945 előtt készült összesen		168
1945 után készült	avatás dátuma ismert	4
	nincs évre pontos adat	4
1945 után készült összesen		172
összesen		135

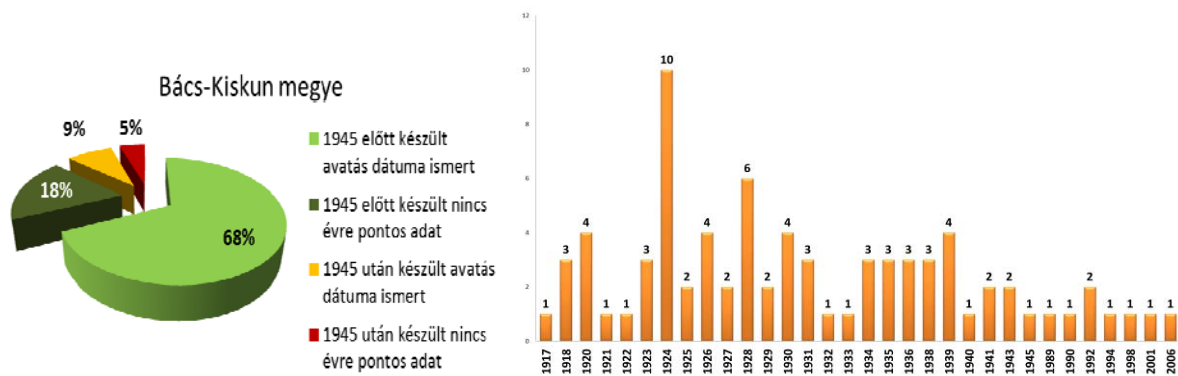

Budapest

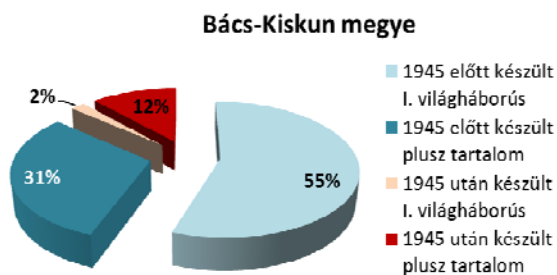
1945 előtt készült	I. világháborús	147
	plusz tartalom	21
1945 előtt készült összesen		168
1945 után készült	I. világháborús	1
	plusz tartalom	3
1945 után készült összesen		4
összesen		172

30. ábra Budapest hősi emlékei megoszlásának részletes feldolgozása avatás, helyszín és tartalom szerint

A megyékről készült elemzések jelentős eltéréseket tartalmaznak mind az alapítás szerinti megoszlás, mind pedig a hősi emlékekhez való viszonyulás tekintetében. Amíg Békés megye gyakorlatilag minden emlékművét a háború előtt állította (hasonlóan az alföldi megyékhez), addig Zalában az arány majdnem fele-fele. Vagy, amíg Csongrád megyében szóba sem jöhetett az emlékművek tartalmi kibővítése, addig Zala megyében a sok új emlékmű mellett a korábbiakat is kiegészítették a II. világháború hősi halottainak listájával, Hevesben pedig szinte mindegyik emlékművel így tettek. A táblázatban szereplő adatok azonban csak kiinduló alapnak tekinthetők egy további kutatáshoz, tulságosan nagy eltérést mutatnak ahhoz, hogy konkrét helytörténeti kutatások nélkül az országos tendenciákhoz hasonló következtetéseket vonhassunk le belőlük. A hősi emlékek körének feltárása és történetük feldolgozása tekintetében viszont igen jelentős az előrelépés. Van olyan megye, ahol a 70%-ot is meghaladja az információbővülés a korábbiakhoz képest.

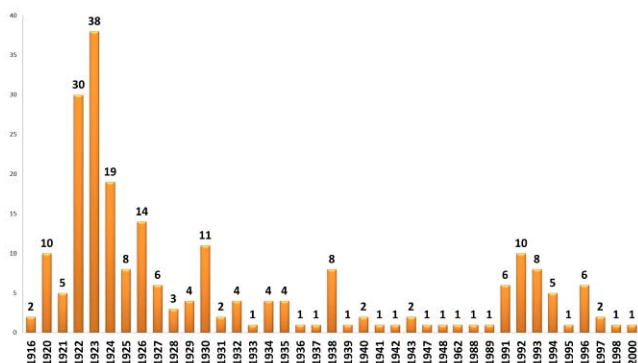
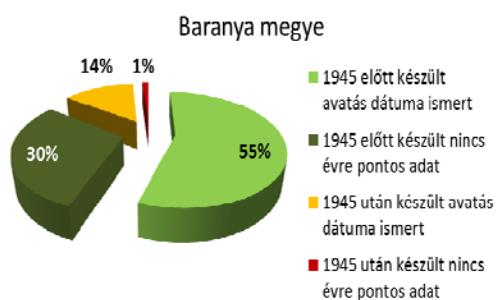

Bács-Kiskun megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			69
	nincs évre pontos adat			18
1945 előtt készült összesen		83	75	87
1945 után készült	avatás dátuma ismert			9
	nincs évre pontos adat			5
1945 után készült összesen				14
összesen		119	76	101

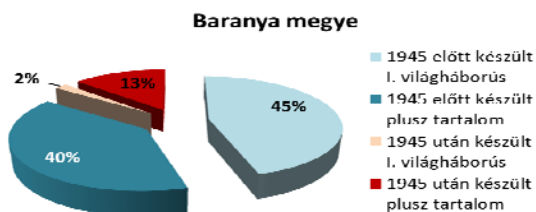

Bács-kiskun megye		
1945 előtt készült	I. világháborús	56
	plusz tartalom	31
1945 előtt készült összesen		87
1945 után készült	I. világháborús	2
	plusz tartalom	12
1945 után készült összesen		14
összesen		101

31. ábra A megyék hősi emlékeinek elemzését összefoglaló ábrák és táblázatok tartalmazzák az ismert alapítási dátumú emlékművek időbeni megoszlását, az ismert és nem ismert alapítású emlékművek megoszlását, valamint az önálló I. világháborús hősi emlékek és a kapcsolódó tartalommal ellátottak megoszlását.

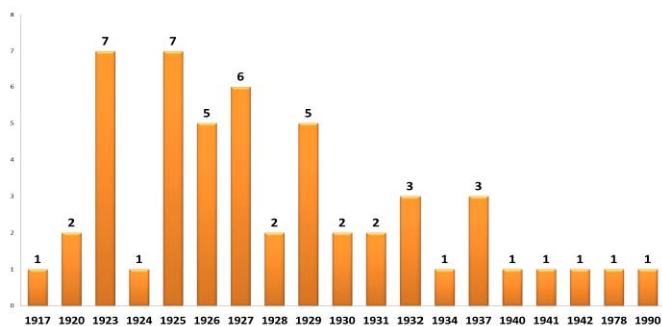
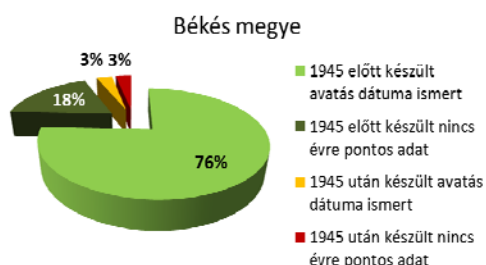

		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			182
	nincs évre pontos adat			97
1945 előtt készült összesen		376	210	279
1945 után készült	avatás dátuma ismert			46
	nincs évre pontos adat			4
1945 után készült összesen				50
összesen		301	214	329

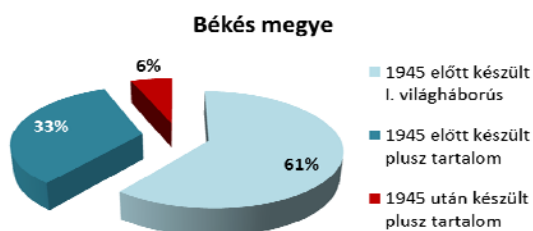

Baranya megye

1945 előtt készült	I. világháborús	149
	plusz tartalom	130
1945 előtt készült összesen		279
1945 után készült	I. világháborús	6
	plusz tartalom	44
1945 után készült összesen		50
összesen		329

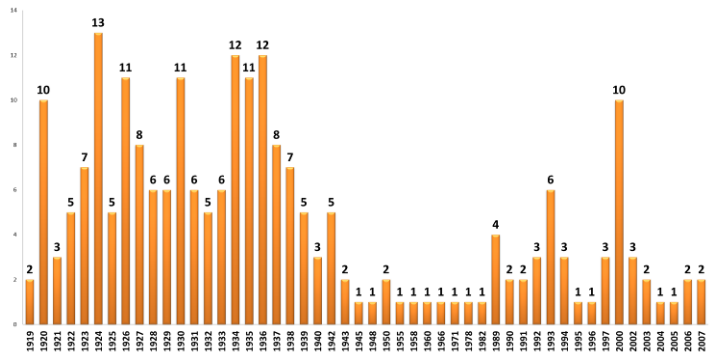
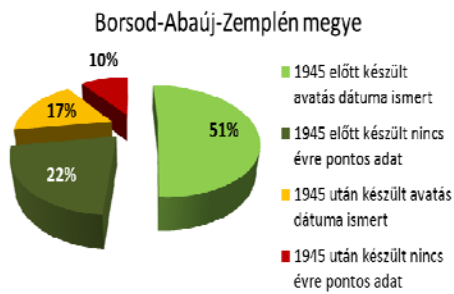

		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			50
	nincs évre pontos adat			12
1945 előtt készült összesen		54	54	62
1945 után készült	avatás dátuma ismert			2
	nincs évre pontos adat			2
1945 után készült összesen				4
összesen		75	55	66

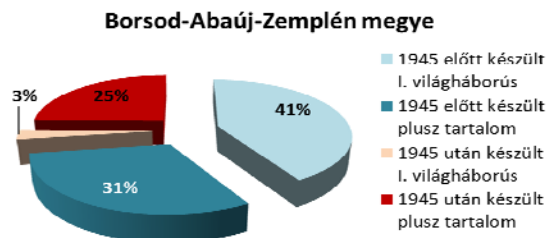

Békés megye

1945 előtt készült	I. világháborús	40
	plusz tartalom	22
1945 előtt készült összesen		62
1945 után készült	I. világháborús	4
	plusz tartalom	0
1945 után készült összesen		4
összesen		66

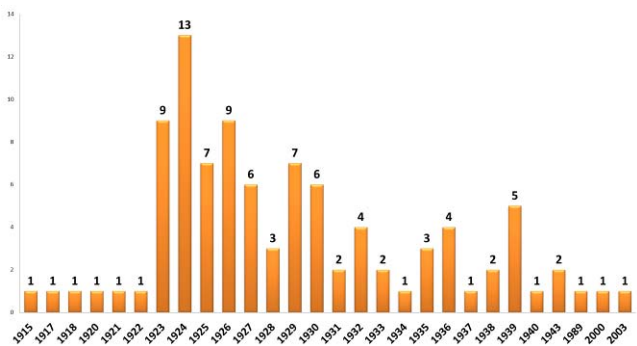
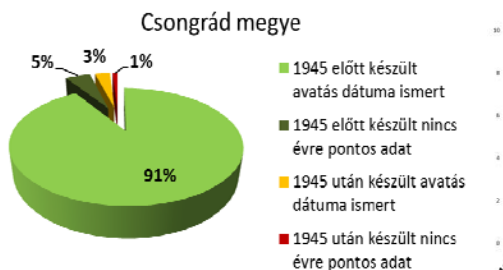

Borsod-Abaúj-Zemplén megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			169
	nincs évre pontos adat			72
1945 előtt készült összesen		419	184	241
1945 után készült	avatás dátuma ismert			57
	nincs évre pontos adat			34
1945 után készült összesen				91
összesen		358	191	332

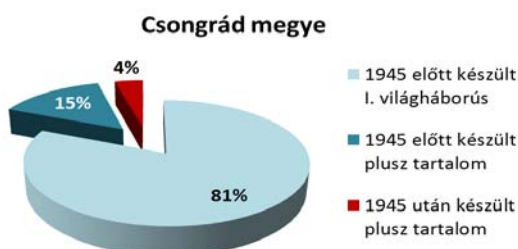

Borsod-Abaúj-Zemplén megye

1945 előtt készült	I. világháborús	138
	plusz tartalom	103
1945 előtt készült összesen		241
1945 után készült	I. világháborús	9
	plusz tartalom	82
1945 után készült összesen		91
összesen		332

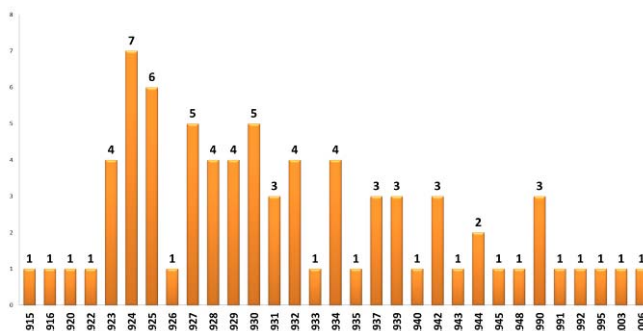
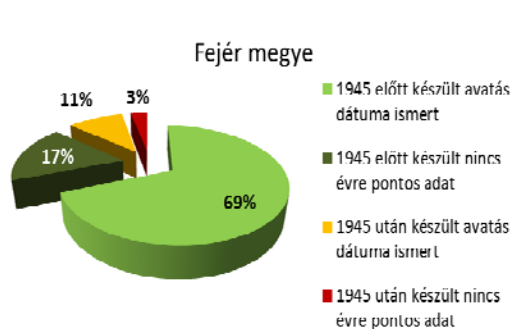

Csongrád megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			93
	nincs évre pontos adat			5
1945 előtt készült összesen		44	53	98
1945 után készült	avatás dátuma ismert			3
	nincs évre pontos adat			1
1945 után készült összesen				4
összesen		60	55	102

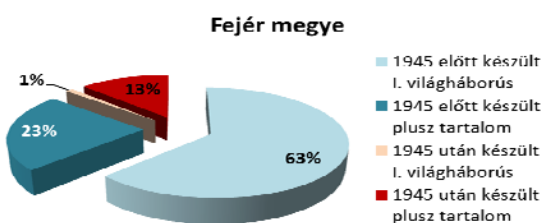

Borsod-Abaúj-Zemplén megye

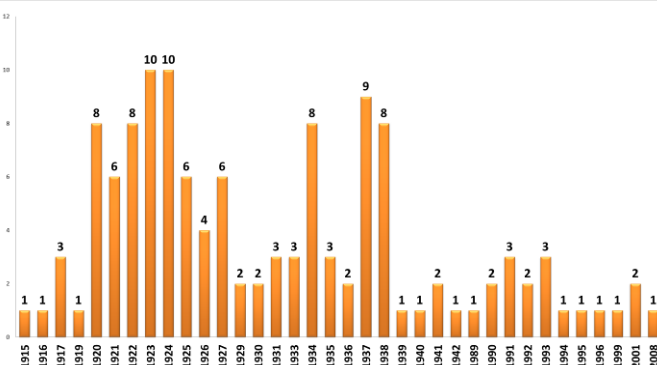
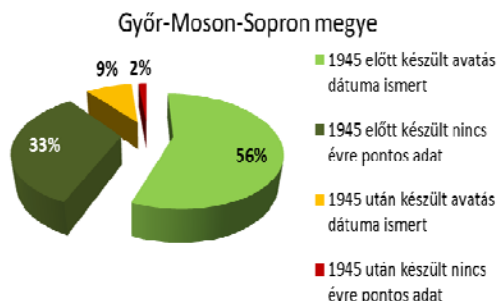
1945 előtt készült	I. világháborús	83
	plusz tartalom	15
1945 előtt készült összesen		98
1945 után készült	I. világháborús	4
	plusz tartalom	0
1945 után készült összesen		4
összesen		102

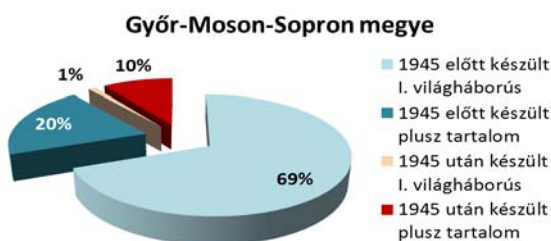
Fejér megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			65
	nincs évre pontos adat			16
1945 előtt készült összesen		107	64	81
1945 után készült	avatás dátuma ismert			10
	nincs évre pontos adat			3
1945 után készült összesen				13
összesen		108	67	94

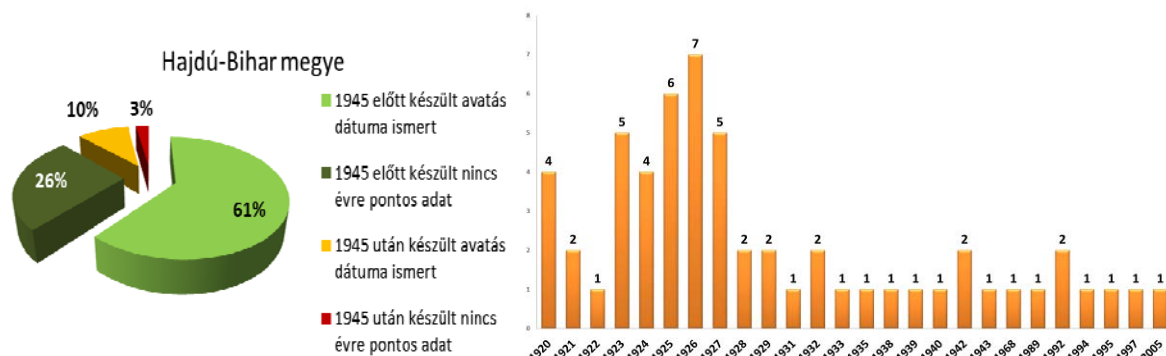
Fejér megye		
1945 előtt készült	I. világháborús	59
	plusz tartalom	22
1945 előtt készült összesen		81
1945 után készült	I. világháborús	1
	plusz tartalom	12
1945 után készült összesen		13
összesen		94

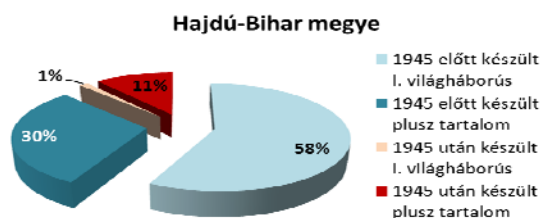
Győr-Moson-Sopron megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			109
	nincs évre pontos adat			65
1945 előtt készült összesen		214	95	174
1945 után készült	avatás dátuma ismert			18
	nincs évre pontos adat			3
1945 után készült összesen				21
összesen		182	96	195

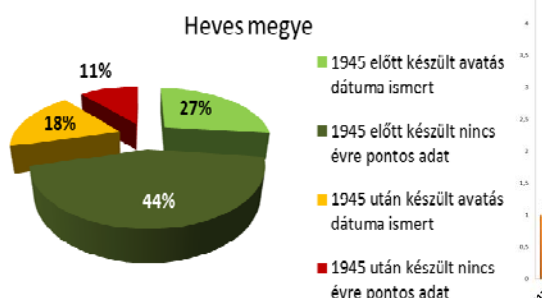
Győr-Moson-Sopron megye		
1945 előtt készült	I. világháborús	135
	plusz tartalom	39
1945 előtt készült összesen		174
1945 után készült	I. világháborús	2
	plusz tartalom	19
1945 után készült összesen		21
összesen		195

Hajdú-Bihar megye**Települések száma 1981 2012**

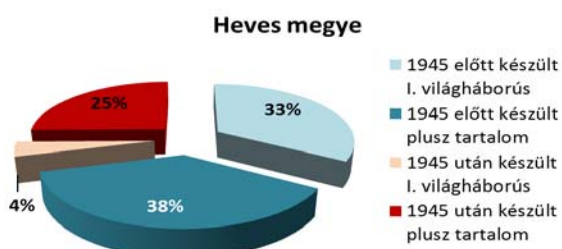
		1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert		49
	nincs évre pontos adat		21
1945 előtt készült összesen		75	70
1945 után készült	avatás dátuma ismert		8
	nincs évre pontos adat		2
1945 után készült összesen			10
összesen		82	80

Hajdú-Bihar megye

1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	46
1945 előtt készült összesen		70
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	9
1945 után készült összesen		10
összesen		80

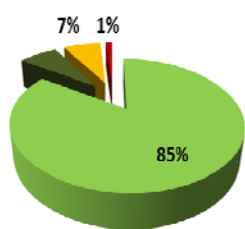
Heves megye**Települések száma 1981 2012**

		1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert		33
	nincs évre pontos adat		54
1945 előtt készült összesen		119	87
1945 után készült	avatás dátuma ismert		22
	nincs évre pontos adat		14
1945 után készült összesen			36
összesen		121	123

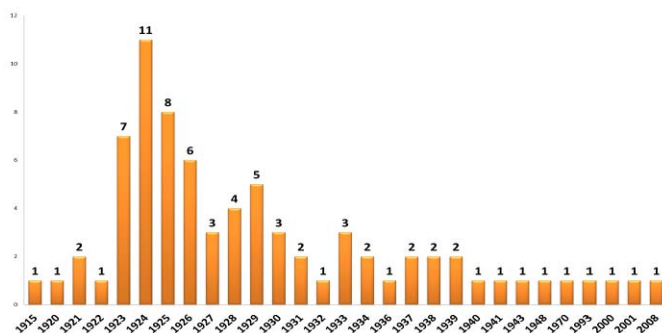
Heves megye

1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	41
1945 előtt készült összesen		87
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	31
1945 után készült összesen		36
összesen		123

Jász-Nagykun-Szolnok megye

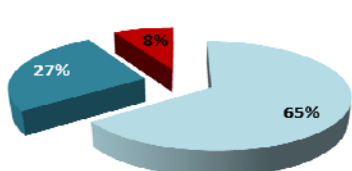
- 1945 előtt készült avatás dátuma ismert
- 1945 előtt készült nincs évre pontos adat
- 1945 után készült avatás dátuma ismert
- 1945 után készült nincs évre pontos adat

Jász-Nagykun-Szolnok megye

		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			70
	nincs évre pontos adat			6
1945 előtt készült összesen		64	59	76
1945 után készült	avatás dátuma ismert			6
	nincs évre pontos adat			1
1945 után készült összesen				7
összesen		78	61	83

Jász-Nagykun-Szolnok megye

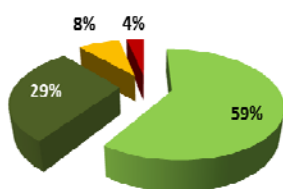

- 1945 előtt készült I. világháborús
- 1945 előtt készült plusz tartalom
- 1945 után készült plusz tartalom

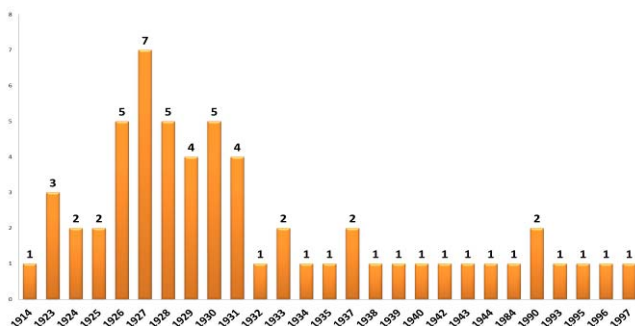
Jász-Nagykun-Szolnok megye

1945 előtt készült	I. világháborús	54
	plusz tartalom	22
1945 előtt készült összesen		76
1945 után készült	I. világháborús	0
	plusz tartalom	7
1945 után készült összesen		7
összesen		83

Komárom-Esztergom megye

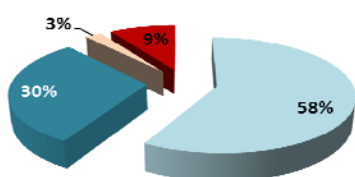
- 1945 előtt készült avatás dátuma ismert
- 1945 előtt készült nincs évre pontos adat
- 1945 után készült avatás dátuma ismert
- 1945 után készült nincs évre pontos adat

Komárom-Esztergom megye

		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			51
	nincs évre pontos adat			25
1945 előtt készült összesen		81	70	76
1945 után készült	avatás dátuma ismert			7
	nincs évre pontos adat			3
1945 után készült összesen				10
összesen		76	72	86

Komárom-Esztergom megye

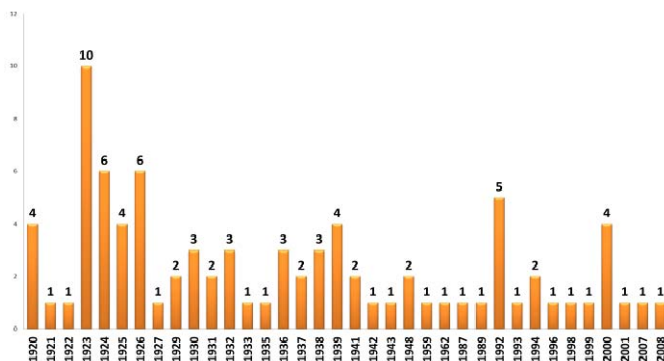
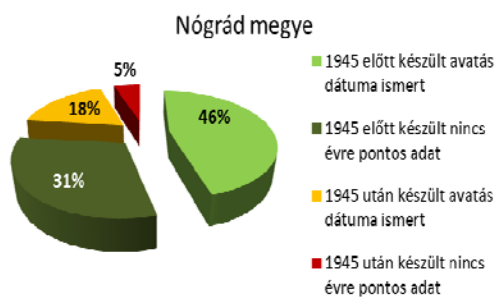

- 1945 előtt készült I. világháborús
- 1945 előtt készült plusz tartalom
- 1945 után készült I. világháborús
- 1945 után készült plusz tartalom

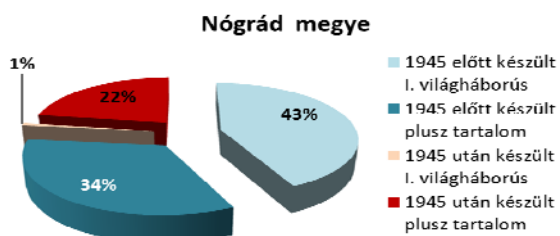
Komárom-Esztergom megye

1945 előtt készült	I. világháborús	50
	plusz tartalom	26
1945 előtt készült összesen		76
1945 után készült	I. világháborús	2
	plusz tartalom	8
1945 után készült összesen		10
összesen		86

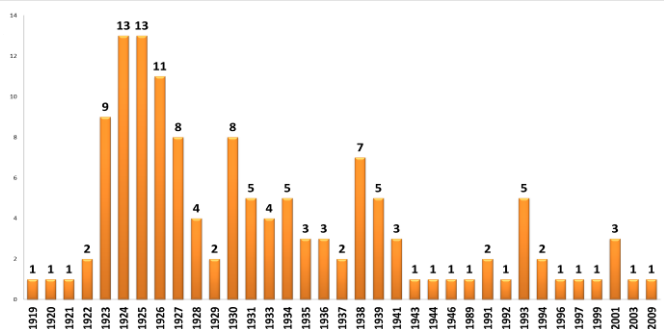
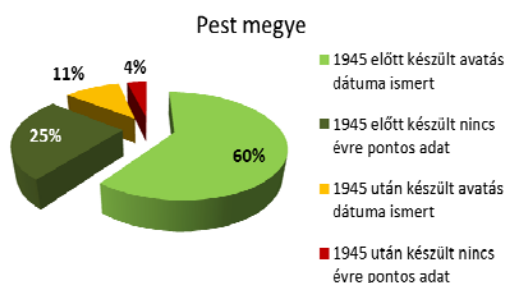

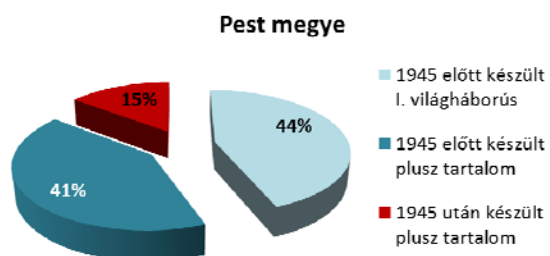
Nógrád megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			61
	nincs évre pontos adat			41
1945 előtt készült összesen		144	57	102
1945 után készült	avatás dátuma ismert			24
	nincs évre pontos adat			7
1945 után készült összesen				31
összesen		131	58	133

Nógrád megye		
1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	57
1945 előtt készült összesen		102
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	1
1945 után készült összesen		31
összesen		133

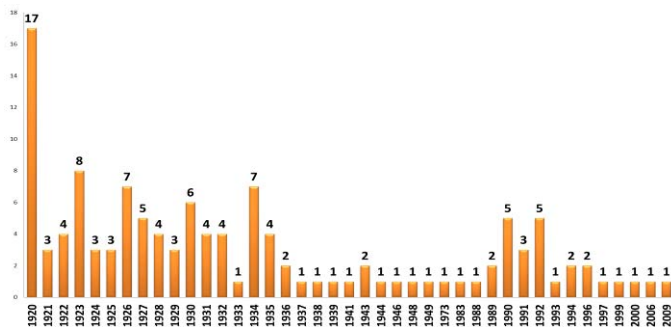
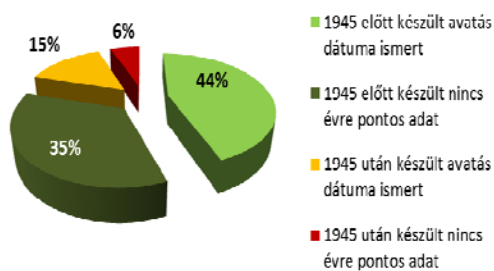

Pest megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			112
	nincs évre pontos adat			47
1945 előtt készült összesen		191	131	159
1945 után készült	avatás dátuma ismert			20
	nincs évre pontos adat			7
1945 után készült összesen				27
összesen		187	134	186

Pest megye		
1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	82
1945 előtt készült összesen		159
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	0
1945 után készült összesen		27
összesen		186

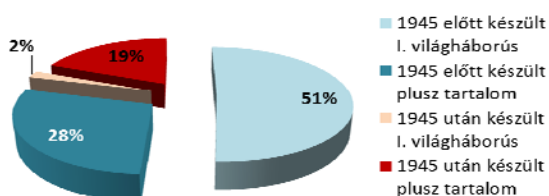
Somogy megye

Somogy megye

		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			92
	nincs évre pontos adat			72
1945 előtt készült összesen			259	137
1945 után készült	avatás dátuma ismert			31
	nincs évre pontos adat			12
1945 után készült összesen				43
összesen			245	207

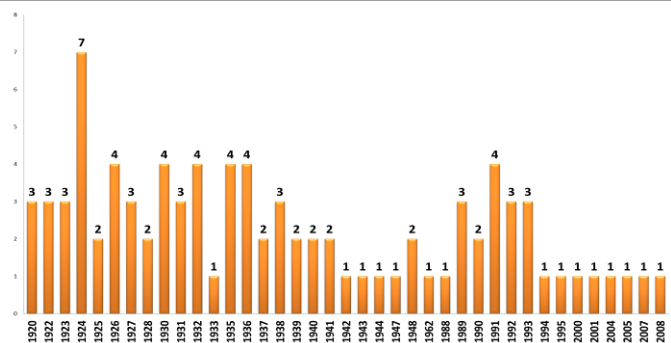
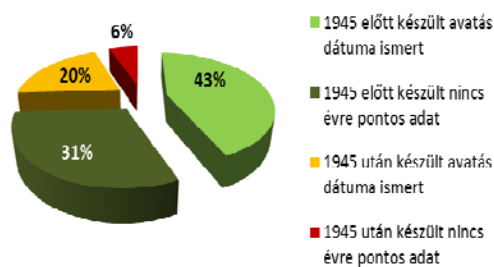
Somogy megye

Somogy megye

1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	105
1945 előtt készült összesen		164
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	4
1945 után készült összesen		43
összesen		207

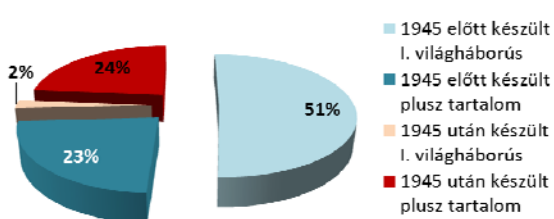
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

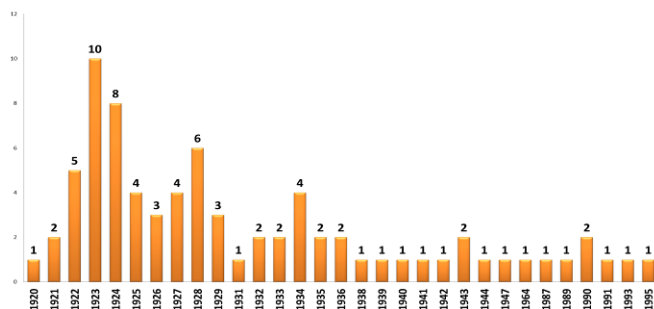
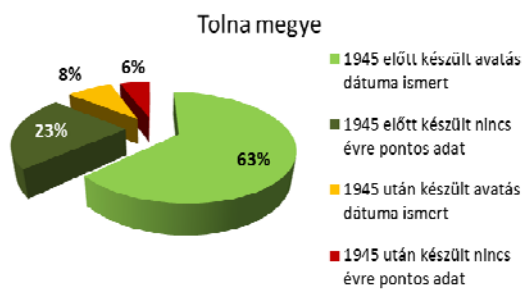
		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			61
	nincs évre pontos adat			43
1945 előtt készült összesen			272	104
1945 után készült	avatás dátuma ismert			28
	nincs évre pontos adat			8
1945 után készült összesen				36
összesen			229	140

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

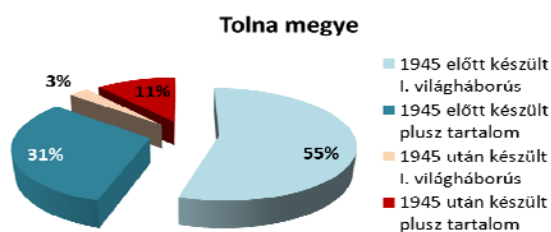

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

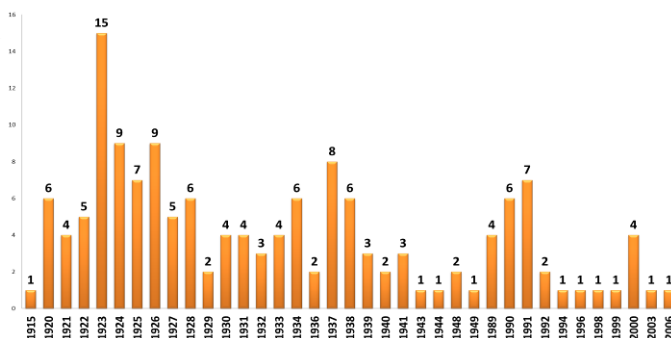
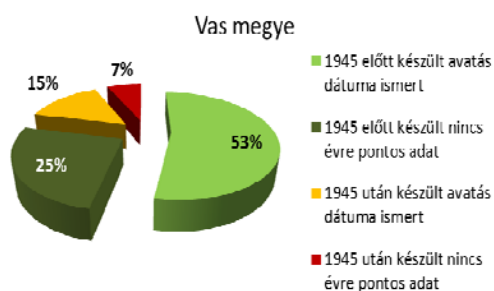
1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	71
1945 előtt készült összesen		104
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	3
1945 után készült összesen		36
összesen		140

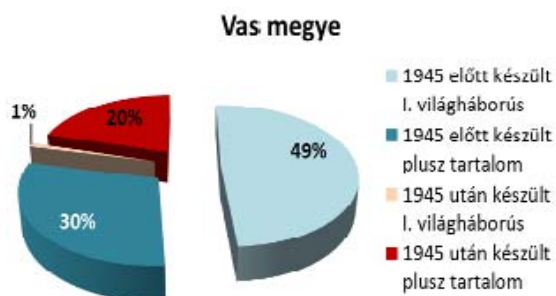
Tolna megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			67
	nincs évre pontos adat			24
1945 előtt készült összesen			123	91
1945 után készült	avatás dátuma ismert			9
	nincs évre pontos adat			6
1945 után készült összesen				15
összesen			109	106

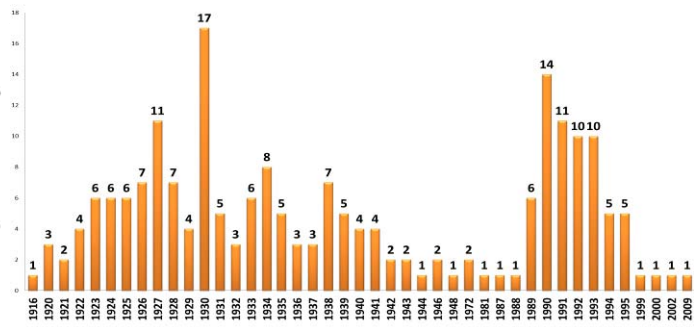
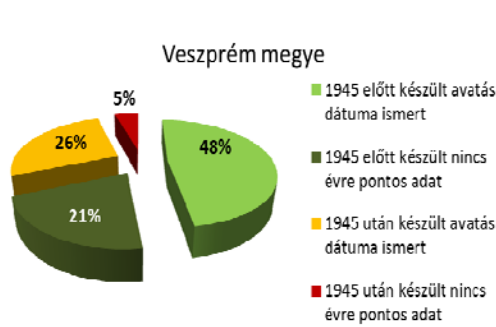
Tolna megye		1981	2012
1945 előtt készült	I. világháborús		58
	plusz tartalom		33
1945 előtt készült összesen			91
1945 után készült	I. világháborús		3
	plusz tartalom		12
1945 után készült összesen			15
összesen			106

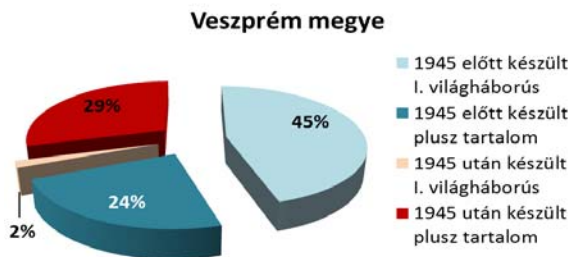
Vas megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			116
	nincs évre pontos adat			56
1945 előtt készült összesen			313	172
1945 után készült	avatás dátuma ismert			32
	nincs évre pontos adat			15
1945 után készült összesen				47
összesen			216	219

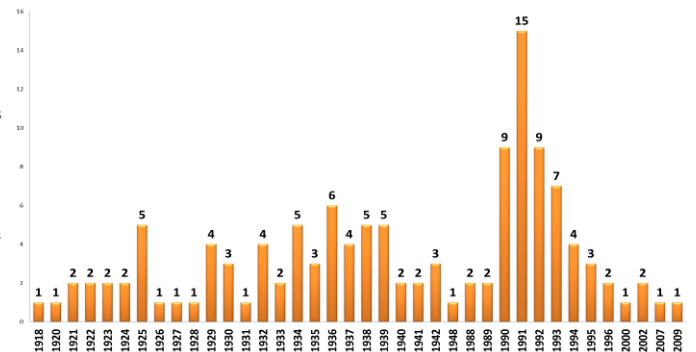
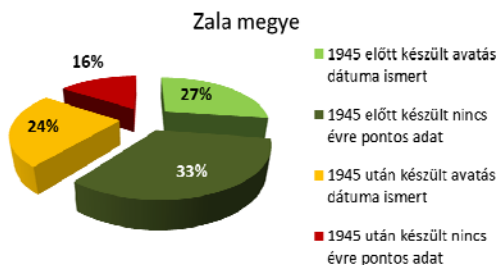
Vas megye		1981	2012
1945 előtt készült	I. világháborús		107
	plusz tartalom		65
1945 előtt készült összesen			172
1945 után készült	I. világháborús		2
	plusz tartalom		45
1945 után készült összesen			47
összesen			219

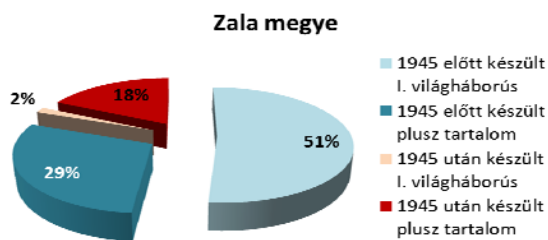
Veszprém megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			132
	nincs évre pontos adat			58
1945 előtt készült összesen		298	162	190
1945 után készült	avatás dátuma ismert			73
	nincs évre pontos adat			13
1945 után készült összesen				86
összesen		217	167	276

Veszprém megye		
1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	125
	plusz tartalom	65
1945 előtt készült összesen		190
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	5
	plusz tartalom	81
1945 után készült összesen		86
összesen		276

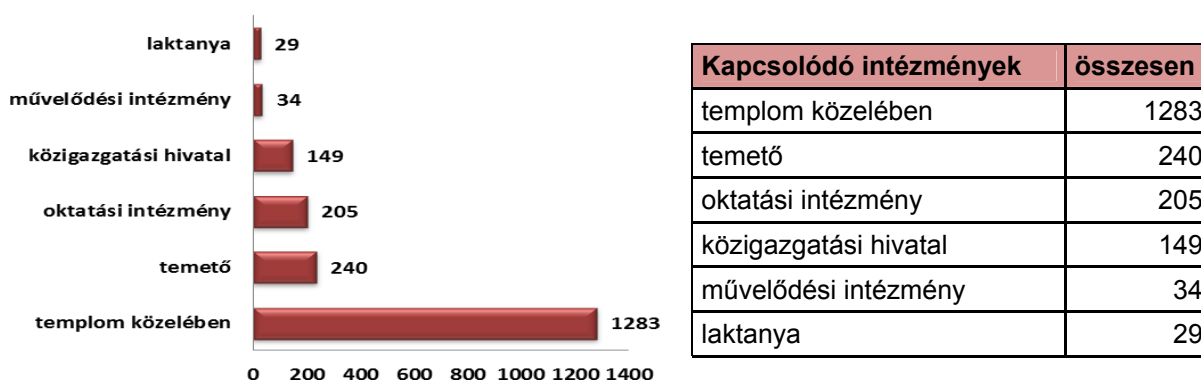
Zala megye		Települések száma	1981	2012
1945 előtt készült	avatás dátuma ismert			67
	nincs évre pontos adat			81
1945 előtt készült összesen		301	96	148
1945 után készült	avatás dátuma ismert			59
	nincs évre pontos adat			38
1945 után készült összesen				97
összesen		257	99	245

Zala megye		
1945 előtt készült	I. világháborús plusz tartalom	84
	plusz tartalom	64
1945 előtt készült összesen		148
1945 után készült	I. világháborús plusz tartalom	6
	plusz tartalom	91
1945 után készült összesen		97
összesen		245

A hősi emlékek környezete és az alapító társadalmi csoportok

A következő táblázatok és kimutatások a hősi emlékek közvetlen környezetét és az ezzel gyakran összefüggő alapítók körét mutatják be. 1945 előtt a vidéki kisebb településeken a hősi emlékek döntő hányada valamilyen templom közelében lett felállítva. Ez a tény, illetve a szintén jelentős számú temetői hősi emlék egyértelművé teszi, hogy az állítatók számára a kegyeleti kérdés elsőrendű volt. Természetesen ezt a képet az is árnyalja, hogy a templom a kisebb településeken általában a központban volt, és mivel mindenki járt templomba, temetőbe, így praktikussági okai is lehettek a helyszínválasztásnak. Az egyházi alapítású emlékműveknél pedig a templomok kertjében, vagy a templom falán lettek elhelyezve a háború emlékeztetői. A köztéri emlékművek és a politika kapcsolata azonban ennek ellenére tagadhatatlan. Falusi környezetben sem elhanyagolható a községházák előtt, vagy azok falán felállított hősi emlékek száma, illetve sokszor választották a kulturális, vagy oktatási létesítményeket, ahol szintén sok ember megfordult. A nagyvárosok esetében, a templom közelsége szintén fontos volt, de itt jóval inkább a már említett praktikussági szempontok játszottak szerepet. A hősi emlékeket központi terekre és főútvonalak mentén helyezték el, közben ügyelve arra, hogy templom is legyen a közelben. Az 1990 után állított emlékművek esetében, mivel ezek többsége kisebb településen lett felállítva, a templom és a polgármesteri hivatal a két legjellemzőbb helyszín. A városokban a „rendszerváltás” után inkább intézményekben, főleg iskolákban helyeztek el, vagy állítottak vissza emléktáblákat.

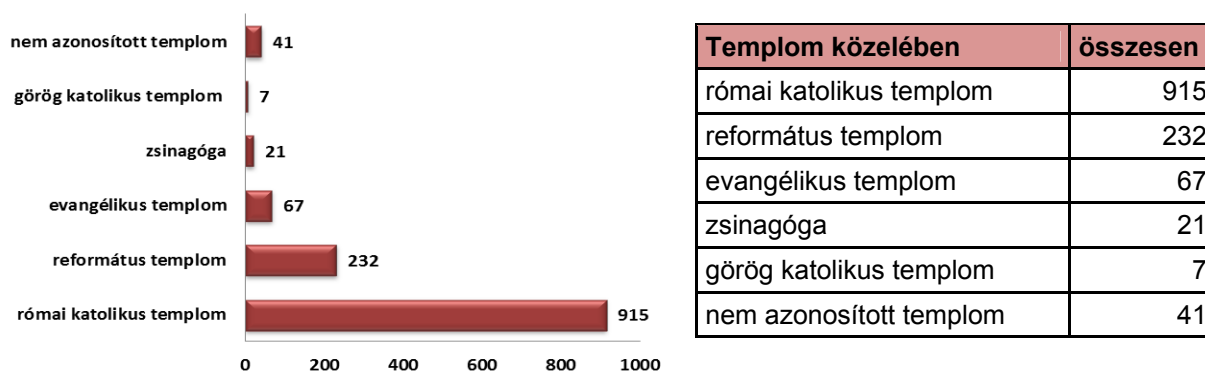
32. ábra Hősi emlékek megoszlása az elhelyezésük, illetve a hozzájuk kapcsolódó intézmények szerint³⁰⁹

Ki kell emelni, hogy a felekezetek vallástól függetlenül mindenhol törekedtek arra, hogy a saját egyházközségük elesett hőseinek emléket állítsanak. Több településen látható felekezetenkénti külön hősi emlék, ami nyilvánvalóan a településen fennálló komolyabb

³⁰⁹ A táblázat a jellemző kapcsolódó intézményeket mutatja. Mivel egy emlékmű közvetlen közelében több intézmény is lehet, lsd. templom és községháza, így nincs értelme az adatok összesítésének.

társadalmi ellentéteknek a jele. Az izraelita egyház például az esetek többségében saját hősi emléket állított a zsinagógában, vagy a zsidó temetőben, ami jelzi az akkori társadalmi különállásukat. Jó példa erre egy korabeli szegedi „botrány”, amiről a helyi politikai lapok is beszámoltak. A botrány 1933. október 9-én pattant ki, mikor Shvoy Kálmán tábornok vállalta a szegedi zsidó temetőben emelt hősi emlékmű felavatását. Ezzel – ellenfelei szerint – olyasmint tett, amit ő másoknak szigorúan megtiltott: ti. beavatkozott a politikába. A közvélemény különböző módon reagált az esetre. Új Közlöny „Hol vannak a Shvoyok” c. című cikkében arról írt, hogy „egyenes, karakteres katona Shvoy tábornok, olyan beszédet mondott, amelyhez hasonló manifesztáció a magyar – német – osztrák front összeomlása óta nem hangzott el.” Kevésbé volt lelkes a beszéd itthoni sajtófogadtatása. A Cél című szélsőjobb oldali folyóirat a magyarság elárulásával vádolta, nyugdíjaztatását követelte. A Magyarok Lapja is vizsgálatot kért Shvoy ellen. Beszédének főleg azt a részét kifogásolták, ahol a zsidó és keresztény katonák közös sorsáról beszélt: „összeölelkezve haltak meg a hazáért”. Shvoy tagadta, hogy ezzel beleártotta volna magát a politikába, mint katonatiszt egyszerűen nem tűrhette, hogy a hősi halottakra való emlékezést kisajátítsák maguknak a keresztény temetők.³¹⁰

Mivel a zsinagógák jelentős része elpusztult, vagy funkciójuk megváltozott a II. világháború és később a kommunista rendszer hatására, az ott felállított emlékművek is elvesztek, sokuk létezéséről sem tudunk.

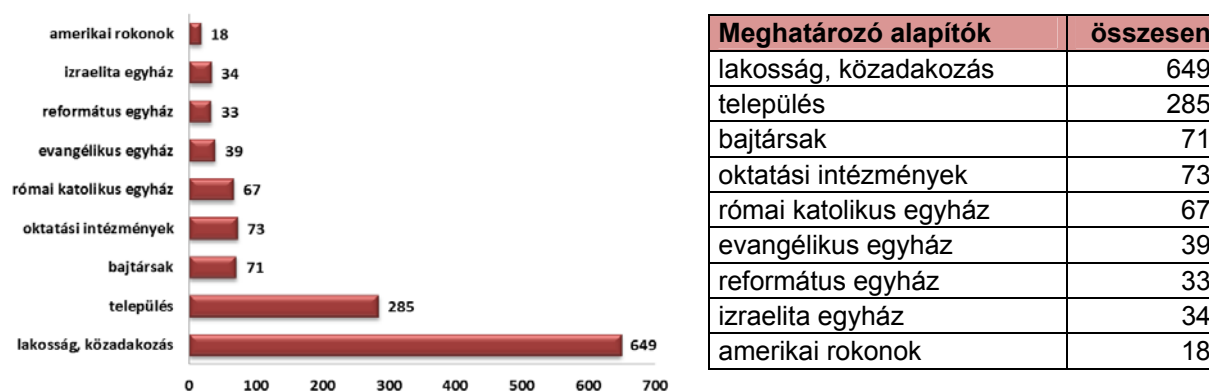

29. ábra Szakrális szempontból történő elhelyezése esetén, a felekezeti hovatartozás megoszlása

A legtöbb hősi emlék társadalmi összefogással jött létre. Ebből a tekintetből nagyon hasonló a hősi emlékek állításának első periódusa és a „rendszerváltást” követő néhány év. A településeknek ritkán volt a 20-as, 30-as években pénzük arra, hogy emlékművet állítsanak, nem véletlen, hogy korábban sem volt semmilyen köztéri alkotás a falvakban. A megoldás, ha

³¹⁰ Marjanucz László: Shvoy Kálmán élete a hagyaték tükrében. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 1983. 88. p.

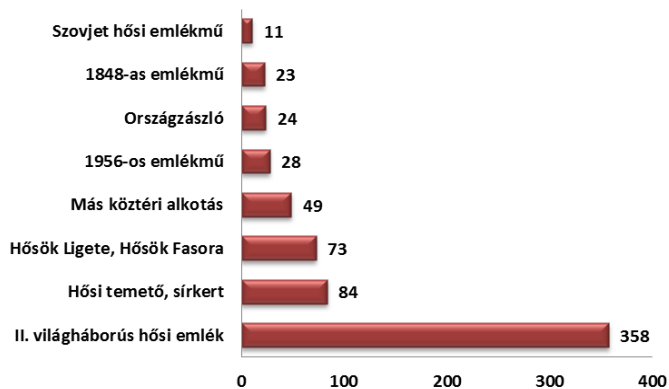
a lakosság nem volt hajlandó magától adakozni a nemes cél érdekében, általában a rendkívüli adó kivetése volt. Ez a gyakorlat sok vidéki városra is jellemző volt a két világháború között, ma pedig külső forrásból igyekeznek finanszírozni az emlékműállításokat. Érdekes jelenség, hogy területrendezés címén több település is így nyert el pályázati pénzt a kegyeleti feladata ellátásához.

33. ábra A hősi emlékek megoszlása alapítók szerint.³¹¹

Érdekes megvizsgálni az I. világháború hősi emlékeinek közvetlen környezetét is. A kutatómunka során erre külön figyelmet szenteltem és igyekeztem összegyűjteni az emlékmű közvetlen környezetében található egyéb köztéri alkotásokat is. A Horthy-korszakban általában egyedül álltak a nagyobb települések egy-egy kiemelkedően fontos közéleti terén, a hősi emlékek, illetve a templom közelsége miatt legfeljebb egy-egy vallási emlék, főleg kőkereszt volt a közelükben. A kistelepüléseken a kereszteken kívül egyébként sem volt köztéri alkotás. A 90-es évek után tendenciává vált, mint arról már ejtettem szót, hogy a közösségi ünnepek helyeit a kisebb települések igyekeztek centralizálni. Szerencsés esetben ez azt jelentette, hogy egy ünnepségek lebonyolítására kialakított téren helyezték el a különböző események, illetve személyek emlékműveit. Ez jellemzően a kisvárosokra, nagyközségekre igaz. Rosszabb esetben, mint az anyagilag korlátozottabb lehetőségekkel bíró falvakban, ezeket a funkciókat egy emlékművel látták el, amire felaggattak mindenféle táblát. Az emlékműállítás aktív korszakaira egyaránt jellemző, hogy a hősi emlékek környezetét parkosították. Volt ahol ezekből Hősök Ligetét alakítottak ki, másutt csak egyszerűen gondozott környezetet hoztak létre. Ritkább esetben pedig a Hősök Ligete volt önmagában a hősi emlék, amiről szintén volt már szó.

³¹¹ Egy-egy hősi emlékeknek több alapítója is lehetett, ezért az adatok összesítése nem értelmezhető. Az összes ismert és vizsgált emlékmű 3556 db.

Kapcsolódó emlékművek	Összesen
II. világháborús hősi emlék	358
Hősök Ligete, Hősök Fasora	73
Más köztéri alkotás	49
1956-os emlékmű	28
Országzászló	24
1848-as emlékmű	23
Szovjet hősi emlékmű	11
Összesen	650

19. Táblázat A hősi emlékek közvetlen környezetében található köztéri alkotások. (650 esetben rendelkezünk ilyen jellegű információval)

Az I. világháború hősi emlékműveihez kapcsolódó más eseményeket megörökítő tartalmak

Az I. világháború hősi emlékeinek létrejöttével párhuzamosan egy új, addig szinte sehol sem tapasztalt jelenség terjedt el Magyarországon a köztéri szobrászatban. A háborút megelőzően kizárólag olyan köztéri alkotások jöttek létre, amelyek kifejezetten egy témát dolgoztak fel, egy személyre, vagy eseményre kívántak emlékeztetni.

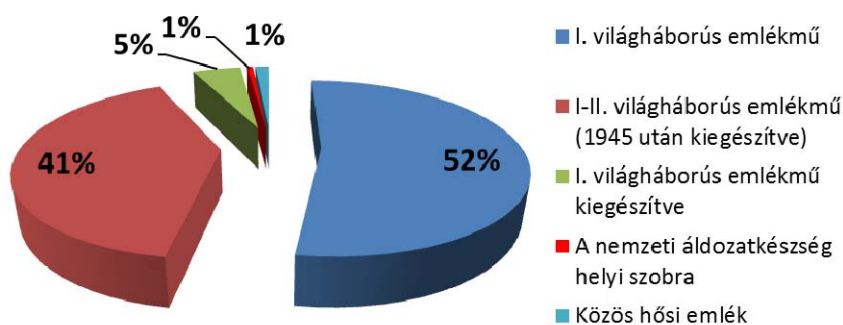
A háború első éveiben, a frontról tömegesen érkező szomorú hírek hatására először a mikroközösségek, családok, ismerősök kívántak megemlékezni a csatatéren elhunyt szeretteikről. Nem adatott meg számukra, hogy eltemethessék halottaikat, ezért jelképes sírt, sírfeliratot kívántak állítani. Anyagi lehetőségei korlátozottsága miatt viszont nem volt realitása annak, hogy önálló emlékműveket hozzanak létre, ezért a már meglévő köztéri alkotásokat használták fel, hogy egy kis emléktáblát, vagy vésetet helyezzenek el rajtuk. A kisebb településeknek a háború előtt még nem voltak önálló köztéri alkotásaik, legfeljebb egy-egy német mintára elterjedt, út menti keresztet állítottak. Az alapvetően kegyeleti jellegű emlékállítási szándék a társadalmi ízlés számára összeegyeztethetőnek bizonyult ezekkel a vallásos témájú köztéri alkotásokkal, így ezek lettek a világháború első hősi emlékjeleinek hordozói.

Attól kezdve, hogy az ország politikai vezetése is nyíltan kiállt, sőt tevőlegesen is ösztönözni kezdte a hősök emlékének megörökítését célzó mozgalmat, jelentős mértékben visszaszorultak ezek a kezdeti „öszvér” megoldások. A politikai célok és propaganda összekapcsolása a hősi emlékművekkel, pedig egyértelműen önálló emlékműveket követelt meg.

Avatás ideje	Emlékmű témája	Összesen
1945 előtt készült	I. világháborús emlékmű	1812
	I-II. világháborús emlékmű (1945 után kiegészítve)	865
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	168
	A nemzeti áldozatkészség helyi szobra	20
	Közös hősi emlékmű	3
1945 előtt készült összesen		2868
1945 után készült	I-II. világháborús emlékmű (kiegészített is)	579
	I. világháborús emlékmű	55
	Közös hősi emlékmű	48
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	6
1945 után készült összesen		688
Mindösszesen		3556

A hősi emlékek tartalmi megoszlás szerint

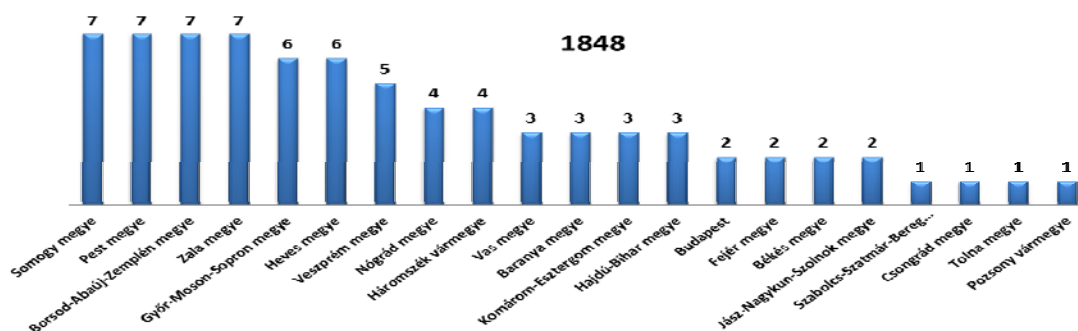

A két világháború között, mint a fenti táblázaton is látjuk, döntő többségben önálló köztéri alkotásokon keresztül emlékeztek meg a háború áldozataira. Eleve több témát felölelő, „univerzális” hősi emlékmű csupán három készült,³¹² de meglévő köztéri emlékművet is csak ritkán, mindössze 41 esetben egészítették ki I. világháborús tartalommal. Ezek kivétel nélkül 1848-as emlékművek voltak. Ennek magyarázata nézetem szerint két egyszerű okra vezethető vissza. Egyrészt háborús témájú emlékmű a 48-asokon kívül nem készült tömegesen korábban Magyarországon, másrészt a vesztes háború és Trianon tragédiájának következményei érzelmileg rokoníthatóak voltak a szabadságharc eseményeivel. A budapesti népligeti emlékmű kivételével ezek a közös hősi emlékművek mind-mind kisebb településeken kerültek kialakításra, vagyis valószínűleg ezek háttérben is főleg az anyagi lehetőségek szűkössége található meg.³¹³

³¹² Cserhátsurány (Adatbázis 643.), Karancsalja (Adatbázis 1414.), Vaszar (Adatbázis 3341.)

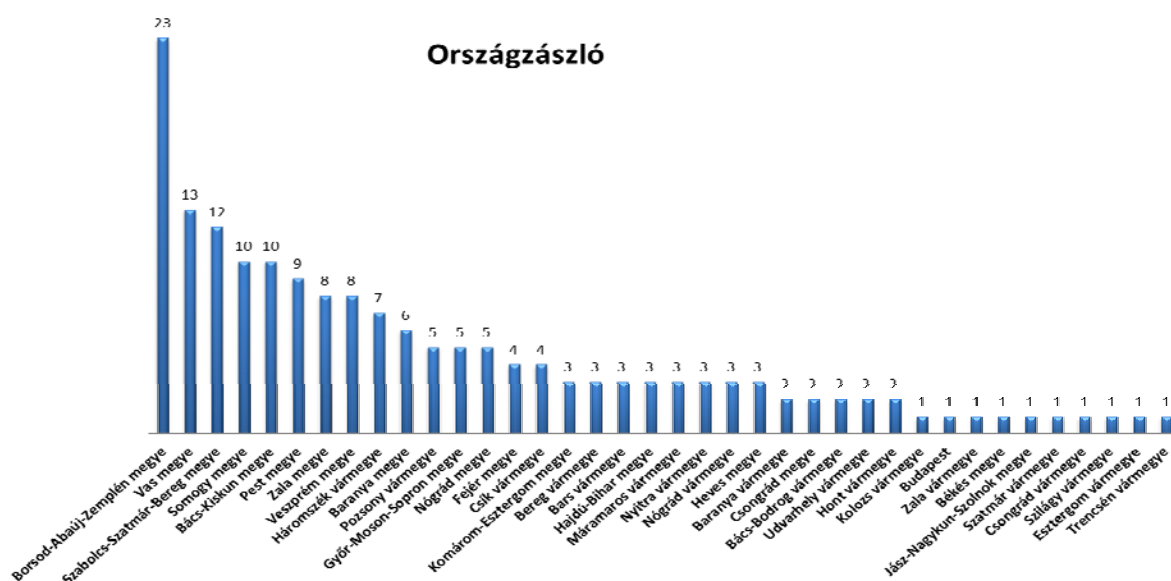
³¹³ A népligeti Lengyel Légión emlékműve a két eseményben részt vett lengyel származású katonáknak állít emléket, vagyis itt egy speciális egybeesésnek volt köszönhető a közös emlékmű kialakítása (Adatbázis 520. hősi emlékmű).

Avatás ideje	Emlékmű témája	1848	Más téma	Összesen
1945 előtt készült	I.világháborús emlékmű	-	1831	1831
	I-II.világháborús emlékmű	34	832	866
	I.világháborús emlékmű kiegészítve	7	161	168
	Közös hősi emlék	-	3	3
1945 előtt készült összesen		41	2827	2868
1945 után készült	I-II.világháborús emlékmű	35	544	579
	I.világháborús emlékmű	-	55	55
	Közös hősi emlék	-	48	48
	I.világháborús emlékmű kiegészítve	1	5	6
1945 után készült összesen		36	652	688
Mindösszesen		77	3479	3556

A két világháború között a több témát magába foglaló hősi emlékek döntő többségét az Országzászlóval kombinált emlékművek adják. Ebben az esetben azonban már nem egy meglévő emlékműre került fel a világháború halottainak emléktáblája, hanem a folyamat megfordult. Ismételten anyagi okokból készültek közös témájú köztéri alkotások, de most már a világháborús hősi emlékek szolgálták hordozó médiumként az országzászló-mozgalom által képviselt tartalom megjelenítésére.

Avatás ideje	Emlékmű témája	Országzászló	Más téma	Összesen
1945 előtt készült	I. világháborús emlékmű	-	1831	1831
	I-II. világháborús emlékmű	79	787	866
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	91	77	168
	Közös hősi emlék	-	3	3
1945 előtt készült összesen		170	2698	2868
1945 után készült	I-II. világháborús emlékmű	3	576	579
	I. világháborús emlékmű	-	55	55
	Közös hősi emlék	-	48	48
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	-	6	6
1945 után készült összesen		3	652	688
Mindösszesen		173	3383	3556

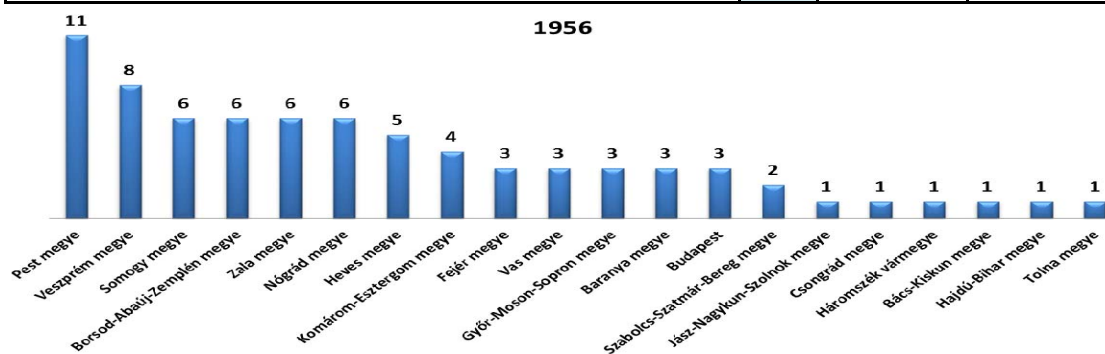
Azokon a településeken, ahol a mozgalom elindulásakor még nem volt hősi emlékmű, közös köztéri alkotáson keresztül tettek egyszerre eleget e két politikai és társadalmi elvárásnak.

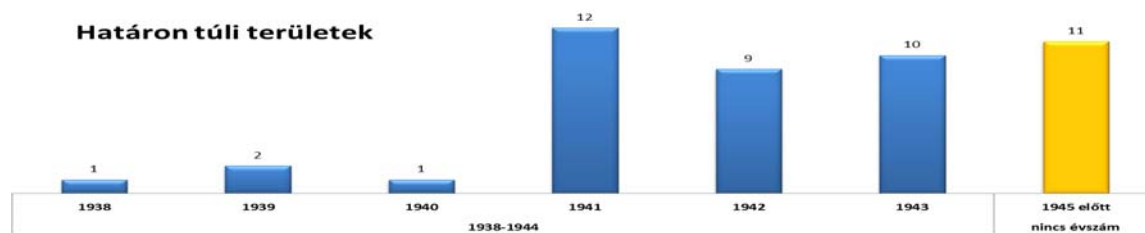
Az 1938-as hadjárattal egy új fejezet kezdődött az I. világháború emlékműveinek történetében. Ettől kezdve tömegessé és általánosan elfogadottá vált, hogy a hősi emlékeken kell megörökíteni a kevésbé tehetős településeknek az újabb harci cselekmények áldozatainak névsorát. Erről, mint korábban már említettem belügyminiszteri rendelet is született. Mivel Magyarország településszerkezete az agrárium dominanciájából következően jelentősen szétaprózódott, így szerény anyagi lehetőségekkel bíró települések voltak és vannak még ma is az országban többségben. A XX. század háborúi és nehéz gazdasági környezete tovább fokozta a települések nehéz pénzügyi helyzetét, így nem meglepő, hogy a második világháború hősi halottainak és áldozatainak döntő többségben a már létező I. világháborús köztéri alkotásokon keresztül állítottak emléket az utódok. Ennek hatására mára az I. világháború emlékműveinek közel fele tartalmazza a második világháború áldozatainak névsorát, sőt, ha ebből kivonjuk az egyes csoportok, kisebb közösségek (iskolák, cégek, testületek) emlékműveit, akkor a köztéren álló alkotások majdnem kétharmadáról mondható el, hogy mára már mindkét háború emlékét őrzik.

A rendszerváltás több szempontból is változást hozott a hősi emlékek történetében. Nemcsak felújították és helyreállították többségüket a 45 évi elhanyagoltságból, hanem új emlékműveket is állítottak, illetve újabb tartalmakkal egészítették ki őket. 1949 után önálló I. világháborús hősi emlék már nem készült, azonban 1989 után is csak az esetek kisebb részében állítottak önálló emlékművet. A kisebb településeken 1956 témája számos hősi emléken jelenik meg kiegészítő tartalomként, aminek háttérében az elsődleges anyagi okok

mellett számolnunk kell más tényezőkkel is. Egyrészt a háborús jellegű cselekmények sorába illeszkedik, az 1848-tól kezdve a nemzet szabadságért és egységéért küzdők eszméjébe illeszthető, valamint, mint arról korábban említést tettem, a vidéki településeken a forradalom eseményei szorosan összekapcsolódtak az I. világháború emlékműveivel, mint akkor egyedüli tér és közösség szervező erővel. Ez utóbbi természetesen nem játszhatott mindenhol szerepet a közös hősi emlék kialakításában, ennél racionálisabb érvek játszottak döntő szerepet ebben az emlékmű univerzáló folyamatban, de a hatás esetenként kimutatható.

Avatás ideje	Emlékmű témája	1956	Más téma	Összesen
1945 előtt készült	I. világháborús emlékmű	-	1831	1831
	I-II. világháborús emlékmű	41	825	866
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	1	167	168
	Közös hősi emlék	-	3	3
1945 előtt készült összesen		42	2826	2868
1945 után készült	I-II. világháborús emlékmű	33	546	579
	I. világháborús emlékmű	-	55	55
	Közös hősi emlék	-	48	48
	I. világháborús emlékmű kiegészítve	-	6	6
1945 után készült összesen		33	655	688
Mindösszesen		75	3481	3556

34-38. ábra Hősi emlékek kiegészítő tartalmak szerinti megoszlásának részletes elemzése

Összegzés

A mára több mint egy évtizedes múltra visszatekintő kutatómunkámat azért indítottam, hogy számba vegyem és dokumentáljam a magyar vonatkozású hősi emlékeket, feltárjam a legutóbbi felmérésük óta történt változásokat, valamint doktori értekezésemben az összegyűjtött adatok és források alapján, részletes áttekintést adjak ezen alkotások történetéről, tartalmi szerkezetükről, művészi háttérükről és mindenkorai társadalmi megítélésük változásairól. Jelen dolgozattal és a kutatási adatbázisom létrehozásával legfontosabb célkitűzésem az volt, hogy alapot szolgáltassak a további részletekbe menő kutatásokhoz. Ehhez, amellet hogy számba kellett venni az összes fellelhető hősi emléket, össze kellett foglalni az eddigi kutatási eredményeket, pontos meghatározást kellett adni a kutatási körbe vonható alkotásokról térben, időben és tartalomban egyaránt.

Doktori értekezésemnek ugyanakkor nem volt célja az egyes hősi emlékek történetének, vagy egyes korszakoknak, emlékművekkel kapcsolatos országos eseményeknek részletes bemutatása. Egyrészt, mert ezeket mások már korábban egy-egy emlékmű, vagy országrész kapcsán megírták, másrészt mert terjedelmi okokból sem lehetséges minden, a hősi emlékeket érintő kérdéssel mélyebben foglalkozni.

Kutatómunkám és ezen dolgozat legfőbb erényének és eredményének azt tartom, hogy sikerült minden korábbi felmérésnél részletesebb és pontos adatbázist létrehozni az I. világháború hősi emlékeiről, számos új adattal kiegészíteni a korábbi kutatásokat, kijavítani számos tévedést, pontosítani vagy éppen konkrét adatokkal alátámasztani korábbi feltételezéseket. Újdonság továbbá, hogy a hősi emlékek társadalmi megítélésének változásait országos szinten napjainkig még nem dolgozták fel korábban. Így is számos fontos terület maradt, ahol folytatni kell a kutatásokat, mert nagyon hiányosak az ismereteink. Számomra ezek közül az alkotók életművi feldolgozása, az alkotások mélyebb művészeti elemzése, valamint a II. világháborút követő kommunista időszak emlékművekkel kapcsolatos történetének feldolgozása tűnik a legfontosabbnak.

Bibliográfia

- Á Varga László, Dupák Gábor (szerk.): *1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára*. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 19. Salgótarján, 1996.
- *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980-1982*. Debreceni Déri Múzeum, Debrecen, 1982.
- *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historiae Literarum et Artium 1.*, Szeged, 1997.
- *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historica 7*. Szeged, 2004.
- *A Pallas nagy lexikona adatbázis*. Budapest, Arcanum Adatbázis Kiadó, 1998.
- Apró Ferenc: *Az első világháború hősi emlékművei Szegeden*. Somogyi Könyvtári Műhely, Szeged, 1985.
- *Autóatlasz Magyarország 1:250,000, Budapest 1:27,500*. Budapest, Dimap Bt., 2007.
- *Az ezeréves Magyarország*. Pesti Hírlap Rt., Budapest, 1939.
- Bácskai Tamás, Huszti Ernő, Simon Péterné (szerk.): *A Pénz*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974.
- Bedécs Gyula, Trukáné Katona Zsuzsa (szerk.): *Az I. világháború emlékeztetői Pozsony vármegyétől a Mura vidékéig*. UNIVERSITAS-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2010.
- Barta Andrea: *Mezőnagymihály története*. kézirat
- *Belügyi Közlöny 1896-1953 adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.
- Bob Dent: *Mesélő szobrok. Budapest köztéri emlékművei*. Európa Kiadó, Budapest, 2009.
- Bodrogi P. - Molnár J. - Zeidler S.: *Nagy magyar kitüntetéseknévkönyv*. Rubicon Könyvek, 2005.
- *Buda és Pest történeti topográfia adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó - Budapest főváros Levéltára, Budapest, 2010.
- *Budapest köztéri szobrai 1692-1945*. Budapest Galéria, 1987.
- *Budapest köztéri szobrai és emléktáblái 1985-98*. Budapest Galéria, Budapest, 1998.
- Dr. Ravasz István alezredes. (szerk.): *Emlékek a hadak útja mentén. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és hagyományörzés. I*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2006.
- Dr. Ravasz István alezredes. (szerk.): *Emlékek a hadak útja mentén. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és hagyományörzés. II*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2007.
- Bándi László (szerk.): *Emlékhelyek Veszprém megyében*. 1996.
- Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévtaxon adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2006.
- Balla Tibor: *Az osztrák-magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban*. In. Hadtörténelmi Közlemények 118. évf. 1-2. szám, Budapest, 2005.
- *Hadtörténelmi Közlemények 1888-2009 adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2010.
- Hegedüs Géza: *Irodalmi arcképcsarnok adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2003.

- *Helyi Lapok Adatbázisa* (www2.arcanum.hu/helyilapok). Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2006-től bővül
- Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon*. KJK, Budapest, 1973.
- Lyka Károly: *Szobrászatunk a századfordulón*. Budapest, 1983.
- L. Juhász Ilona: *Neveitek e márványban... A háború jelei*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010.
- Herczeg Ferenc (szerk.): *Isten kardja – Hősök emléke*. Magyar Építőművészek Szövetsége, Budapest, 1916.
- Herczeg Ferenc (szerk.): *Szabadon álló hadi emlékek – katonasírok – emléktáblák és emléklapok*. Első sorozat, Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság, Budapest, 1916.
- Fitz Péter (főszerk.): *Kortárs magyar művészeti lexikon III. (P–Z)*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001.
- H. Szilasi Ágota: „...Magyar Országának őltalmazójának...” *Szent István korona-felajánlása és a magyar három királyok egri s környékbeli festményeken a XVII-XIX. Században*. In *Agria* 46. Eger, 2010.
- Illyés Gábor: *„Beszél a márvány” Nyíregyháza emlékjeleinek története*. Nyíregyházi Városvédő Egyesület, Nyíregyháza, 2003.
- Kostyán László: *A Patrona Hungariae, csornai múzeumi kiállítás ikonográfiája*. In *Arrabona* 40. Győr, 2002.
- dr. Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó, Budapest, 1991. (2. kiadás)
- dr. Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Népművelési Intézet – Műcsarnok, Budapest, 1985.
- *Magyar Digitális Múzeumi Könyvtár* (<http://muzeum.arcanum.hu/kiadvanyok>), Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2008-től bővül
- *Magyar Levéltárak Kiadványai* (<http://www.archivportal.arcanum.hu/mltk>), Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2008-től bővül
- *Magyar Múzeumi Képeslap Katalógus* (<http://muzeum.arcanum.hu/kepeslapok>), Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2009-től bővül
- *Magyarország 1914-es helynévtára, 1:400 000-as méretarányú georeferált térképpel adatbázis*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum - Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2006.
- *Magyarország topográfiai térképei a második világháború időszakából, méretarány 1:50000 adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2009.
- *Magyarországi művészet története*. Budapest, 1970.

- Medvey Lajos: *Budapest szobrai*. Budapest, 1939.
- Mravik Mihály: *Kondoros hősi halottai és áldozatai a két világháborúban*. Egyesített Közművelődési Intézmények Könyvtára, Közösségi Háza, Kondoros, 1997.
- MTI „könyvatos” Hírek adatbázis (<http://mol.arcanum.hu/mti>). Magyar Országos Levéltár – Arcanum adatbázis Kiadó, Budapest, 2008.
- Nora Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, Fordította K. Horváth Zsolt, In. Aetas 1999. 3. szám
- Orbánné Horváth Márta: *Győri emlékhelyek és köztéri alkotások*. Galgóczi Erzsébet Városi Könyvtár, Győr, 2006.
- Pongó János: *Az Országos Hadtörténeli Múzeum története I. rész*. In. Az Országos Hadtörténeli Múzeum Értesítője 1. Budapest, 1971.
- Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Prohászka László: *Szoborsorsok*. Kornétás Kiadó, Budapest, 1994.
- Romváry Ferenc: *Memento mori Pécs-Baranya*. Alexandra Kiadó, Pécs, 1999.
- Sallay Gergely Pál: *Mindent a hazáért*. Első világháborús osztrák-magyar katonai alakulat- és emlékjelvények. Zrínyi kiadó, Budapest, 2010.
- Sinkó Katalin: *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*. Művészettörténeli Értesítő 1983. 4. sz.
- Somfay Örs: *A magyar hadisírgondozás története. konferencia előadás*, Piliscsaba, 2003.
- Somfay Örs: *A piavei offenzíva Somfay Elemér emlékiratai tükrében*. szakdolgozat, Piliscsaba, 2001.
- Sz. Kürti Katalin: *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú Biharban*. Hajdú Bihar Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, Debrecen, 1977.
- *Száz magyar falu könyvesház adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2003.
- *Századok, A magyar Történelmi Társulat Közlönye 1867-2009 adatbázis*. Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2010.
- HM HIM Adattár 409.88., 17734 / ein. Fa. 1918 sz. ügyirat, 4. melléklet
- *Történelmi Muzeológiai Szemle*. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5. Budapest, 2005.
- Szabó Dániel: *A nemzeti áldozatkészség szobra. Avagy fából vaskatona*. In. Kultuszok és kultuszhelyek. Budapesti Negyed 3. (1994. tavasz)
- Wehner Tibor: *„E szobrokon sokat és nagy szeretettel dolgoztam.” Kisfaludi Stróbl Zsigmond hősi emlékművei*. In. Zalai Múzeum 19. Zalaegerszeg, 2010. 23-83. p.
- Veress D. Csaba: *A hősök kapuja*. In. Múzeumi Diárium 1990. Veszprém, 1990.
- *Tölgyet ültessünk a hősök emlékére*. Zemplén, 1915. május 27., 2. p.

- *Ligetet a hősök emlékének! A községek ingyen kapnak facsemetéket.* Felvidéki Újság 1917. január 9. 3. p. http://www.zalaihirlap.hu/helyi_kiadasok-zalaegerszeg_kornyeke/20090727_a_hosok_emlekere 2009. 8. 26.
- *Szabadon álló hadiemlékek – katonasírok – emléktáblák és emléklapok*, HEMOB Emlékmű és Katonasír-osztálya, Első sorozat, Budapest, 1916.
- Bertényi Iván: Államcímerek kialakulása. In. *História* 2003. 2. szám (<http://www.historia.hu/archivum/2003/0302bertenyi.htm>)
- Lőrincz László: *Egy békülékeny hadikiállítás. 1917. szeptember.* In. *História* 1987. 1. szám <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/87-01/ch19.html>
- Halmágyi Pál: *I. világháborús hősi emlékművek Makón és környékén.* In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1998. Szeged, 2000.
- Dr. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* II kötet, Ecclesia Kiadó, Budapest, 1985.
- Szikszai Mihály: *Az I. világháború "hősi emlékei" Jász-Nagykun-Szolnok megyében.* In. Jász-Nagykun-Szolnok megyei levéltár évkönyve XIV. Szolnok, 1999.
- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Alispáni iratok. 5547/1931.sz. iratsomó
- Tolna Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1934. Szekszárdi járás; Tamási járás; Dunaföldvári járás
- MOL Belügyminisztériumi Levéltár 1867–1945 834.csomó 1931. 36. tétel, Vegyes ügyek, (Hősi emlékművek létesítése)
- HL Vármegyék alispáni hivatal iratai, 12.250/1928. sz., Csanád, Arad, Torontál közig. egyesített vármegyék
- *Somogy Megye képeslapjai* <http://www.mvkkvar.hu/digitalizalas/kepeslapok> (2011. május 3.)
- MTA Művészettörténeti Adattár MTA MKCS. C-I-038 jelzetű fondja
- Magyar Nemzeti Múzeum. Történeti Adattár (TAD). Lt. sz.: 9462-2005.
- *Magyarország vasútállomásai és vasúti megállóhelyei.* <http://www.vasutallomasok.hu/index.php> (2010. június 4.)
- *Profila Aukciók Budapest* <http://www.profila.hu/> Profila Aukciók RFR Kft., 2011.
- *Magyar Hősök* <http://magyarhosok.hu>
- *Dr. Varga József honlapja* Világháborús emlékművek <http://www.agt.bme.hu/varga/foto/vh1/vh1.html>
- *Katonai síremlékek temetőben* <http://www.agt.bme.hu/varga/foto/katona/katona.html>
- *Nem felejtünk!* <http://nemfelejtjuk.blog.hu/> 2008-tól bővül
- *Filmhíradók Online* <http://filmhiraok.nava.hu/index.php> Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ Nonprofit Kft.
- *Szoborlap* <http://www.szoborlap.hu> Pál Tamás, Idealap projekt

- Thomas Nipperdey: *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert. Historische Zeitschrift*. München, Bd. 206. Heft 3. 1968.
- Póto János: *Rendszerváltások és emlékművek*. In. Budapesti Negyed. Művészet a városban, (2001. nyár-őszi) 32-33. szám http://bfl.archivportal.hu/id-437-poto_janos_rendszervaltasok_es.html)
- *Művészet*, 1915. 1. szám, 1-48. p.
- *Nyugat*, Figyelő 1918. 12. szám
- Szoleczky Emese: „*A modern harctér teljesen hű mása*” – a Pasaréti Lövészárok. In. Médiakutató 2010. tavasz [\(http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/11_pasareti_loveszarok/\)](http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/11_pasareti_loveszarok/)
- Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 1997. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/hodmezovasarhely/szeremlei_evkonyvek/szeremlei_evkonyv_1997/pages/006_mako_imre.htm)
- *Szegedi Napló*, 1915. szeptember 8.
- Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (a továbbiakban: CSML HL), IV. B. 1402. Közgy. jkv. 6/1915.
- Belügyi Közlöny 1896-1953 in. 1915. /18987. Eln. sz.; Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.
- Belügyi Közlöny 1896-1953 in. 1917 /14.730. Eln. sz.; Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest, 2011.
- Csák Zsófia: „*Magyar hősiességgel harcoltak és zsidó hűséggel meghaltak...*” - Az I. világháború zsidó hősi halottainak emléktáblája Szombathelyen. In. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2006. 4. szám, ADATTÁR. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2006.
- *Hódmezővásárhely története II/2*. Hódmezővásárhely, 1993.
- *ESZTERGOM*, XXXIII. Évfolyam, 1928.; 1929.
- *ESZTERGOM és VIDÉKE*, LV. Évfolyam, 1934.
- Honvédségi Közlöny, 1925. május 1., in. 6299/Elnökség 1925. sz.
- Magyar Országos Tudósító (1929-1948), 1935.
- *Pápa és Vidéke* XXXII. Évfolyam, 1935.
- *Múzeumi Füzetek* 52., Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága – Petőfi Múzeum, Aszód, 2003.
- Asztalos István (szerk.): *Az aszódi evangélikus középiskola története 1728–1948*.
- Lukács György: *Művészeink hőseinkért*. In. Képzőművészet 1927. I. évfolyam, 2. szám.
- Tersánszky J. Jenő: *Hősök emléke*. In. Nyugat 1927. 17. szám, Képzőművészeti Figyelő
- *Pápai Hírlap* XXIV. Évfolyam, 1927.
- *Kunsági Hírlap* 1942.

Képjegyzék

1. KÉP MEDGYESSY FERENC 1916-BAN, AZ OROSZ FRONTON KÉSZÍTETT EMLÉKMŰVEI	29
2. KÉP SZÉKELY BERTALAN; DOBOZY MIHÁLY 3. KÉP PONGRÁCZ D. SZIGFRID: HŐSI EMLÉK, PILISMARÓT ...	31
4. KÉP GYÓNI GÉZA EMLÉKÉRE ÁLLÍTOTT SZOBOR SZÉKESFEHÉRVÁRON ÉS EMLÉKTÁBLA BÉKÉSCSABÁN	39
5. KÉP SZILVÁSVÁRAD BUDAKALÁSZ KOLOZSVÁR.....	40
6. KÉP SZÉKELYUDVARHELY, AZ EREDETI ÉS AZ ÚJ SZOBOR; BUDAPEST, A NEMZETI ÁLDOZATKÉSZSÉG SZOBRA	42
7. KÉP SZOMBATHELY OSTFFYASSZONYFA	45
8. KÉP DÉSY ZOLTÁN HŐSI SÍREMLÉKE, BUDAPEST	45
9. KÉP BORSODIVÁNKA I-II. VILÁGHÁBORÚS ÉS 1848-AS EMLÉKMŰ; ABASÁR, AZ ELSŐ KÖZÖS HŐSI EMLÉKMŰ, 1986.....	50
10. KÉP BSZKRT HŐSI HALOTTAL, AMIT A CÉG LOGÓJA ÉS A HELYSZÍN (BKV REMIZ) SEGÍT MEGHATÁROZNI FORRÁSOK HIÁNYÁBAN	54
11. KÉP A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS UTÁN HATÁRON TÚLRA KERÜLT EZREDEK HŐSI EMLÉKTÁBLÁI	55
12. KÉP 1. TATABÁNYA ÓVÁROS; 2. BUDAPEST XV. KERÜLET (ZSÁKODI); 3. BUDAPEST XXII. KERÜLET (VASS);	169
13. KÉP BALATONFÜRED (HOMONNAY JENŐ, 1923); BALATONSZABADI (SOMOGYI SÁNDOR, 1923); BUDAPEST, IV. KER. (ZALA GYÖRGY, 1931); KAPOSVÁR, 44.GYE. (JÁLICS ERNŐ, 1932); MEZŐSZILAS (FARKAS BÉLA, 1925).....	172
14. KÉP BALÁSTYA (ISM.); AMBRÓZFALVA (MARTINELLI JENŐ 1926); KECSKEMÉT (IMRE GÁBOR, 1939); KISKUNHALAS (SZENTGYÖRGYI ISTVÁN, 1926); SZENTLÁSZLÓ (ISM., 1921); JÁNYOK (ISM., 1921)	173
15. KÉP ADONY (HYBL JÓZSEF, 1932); BÁNHIDA (GÖRÖMBEY IMRE, 1927); BERETTYÓÚJFALU (KOVÁCS FERENC, 1927).....	174
16. KÉP ABONY (FARKAS BÉLA, 1924); ALSÓGALLA (GYERTYÁN JENŐ, 1927); BUDAPEST, XVIII. KER. (VISNYOSZKY LAJOS, 1938).....	175
17. KÉP BALATONFŐKAJÁR (ISM.); BÉKÉS (PÁSZTOR JÁNOS, 1924); BUDAPEST XV. KER. (ZSÁKODI CSISZÉR JÁNOS, 1932); GYULAVÁRI (HOMONNAY JENŐ, 1930); KISTERENYE (ID. SZABÓ ISTVÁN, 1936).....	176
18. KÉP KÁROLY CSAPATKERESZT; „ISTEN KARDJA”; TÖLGYFAKOSZORÚ (ZALABAKSA, 1990 UTÁN); BABÉRFÜZÉR (ZALAKOPPÁNY, 1932); MIRTUSZÁG, TÖLGYFAÁG (VESZPRÉMVARSÁNY, 1930-AS ÉVEK).....	179
19. KÉP VÁC (CSER KÁROLY, 1933); SZOLNOK (SZENTGYÖRGYI ISTVÁN, 1926); TORNYSZENTMIKLÓS (HUDETZ JÓZSEF, 1940).....	180
20. KÉP SZEDRES (MÜLLER TIBOR, 1933); SZARVAS (SZÉKELY KÁROLY, 1927); DOBOGÓKŐ (ISM., 1931).....	181
21. KÉP BUDAPEST, III. KER. (JANKOVITS GYULA, 1929); CSANÁDPALOTA (1990 UTÁN); BUDAPEST, V. KER. (DOMJÁN ÁRPÁD, 1948); BUDAPEST, XII. KER. (RUFFA ANDRÁS, 1934).....	182
22. KÉP LODOVICO SFORZA EFFIGIENSE (1497); ROUSSEAU SZOBOR (WÖRLITZ PARK); A NÉPEK CSATÁJA EMLÉKMŰ (LIPCSE)	66
23. KÉP GERMANICUS HALÁLA (HEINRICH FRIEDRICH FÜGER, 1789); HUNYADI LÁSZLÓ SIRATÁSA (MADARÁSZ VIKTOR, 1859); HŐSI EMLÉK, BUDAPEST, IV. KER. (ZALA GYÖRGY, 1931)	69
24. KÉP IZSÓ MIKLÓS : CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY (DEBRECEN, 1871); MADARÁSZ VIKTOR HAZÁM (PETŐFI HALÁLA) (1875); MARGÓ EDE DANKÓ PISTA (SZEGED, 1912).....	70
25. KÉP BERTEL THORWALDESEN (LUZERN, 1821); MARSCHALKÓ JÁNOS (DEBRECEN, 1861).....	71
26. KÉP NÉHÁNY EMLÉKMŰ TERV A HEMOB MINTAKATALÓGUSÁBÓL. (HIRKISCH REZSŐ; JANSZKY BÉLA; VÁGÓ JÓZSEF)	78
27. KÉP TOVÁBBI EMLÉKMŰ TERVEK A HEMOB MINTAKATALÓGUSÁBÓL (HORVÁT BÉLA, TSCHAUKE HERMANN, GYÖRGYI DÉNES).....	83
28. KÉP HUBA VEZÉR BUDAPEST - TISZALÚC; BÚSULÓ JUHÁSZ (IZSÓ MIKLÓS, 1862) - ŐCSÉNY (FARKAS BÉLA, 1923).....	83
29. KÉP CINKOTA (ISTÓK JÁNOS, 1937); TÁPIÓBICSKE (JANKOVITS GYULA, 1912); GYŐR MARKUP BÉLA, 1902)85	
30. KÉP TÖRÖKSZENTMIKLÓS (GERENDAY ANTAL 1898); PÁKOZDI CSATA (TUBOLY GYULA, 1890); GÖDÖLLŐ, ISASZEGI CSATA EMLÉKMŰ (SZÁSZ GYULA, 1899).....	86
31. KÉP ARAD, SZABADSÁG SZOBOR (ZALA GYÖRGY, 1890); SZOLNOK DAMJANICH EMLÉKMŰ (RADNAI BÉLA, 1912); ISASZEG (RADNAI BÉLA, 1901); KECSKEMÉT (PATAKY IMRE, 1892); DEBRECEN, KOSSUTH SZOBOR (MARGÓ EDE, 1914).....	87
32. KÉP PÁPA (IFJ. VASTAGH GYÖRGY, 1896); DUNAKESZI (VEZÉNYI ELEMÉR, 1948); ÓZD (KELLER GYULA, 1948).....	89
33. KÉP BR. MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ KÜZDELEM UTÁN ZÁDOR ISTVÁN BESZÉLGETÉS.....	92
34. KÉP VASZARY JÁNOS ÉLESETT HUSZÁROK VADÁSZ MIKLÓS	94
35. KÉP HÓDMEZŐVÁSÁRHELY (PÁSZTOR JÁNOS); MISKOLC ("VASLÁDA"); SZEGED ("VASHONVÉD "ÉS A "DOBERDÓI FA", SZENTGYÖRGYI ISTVÁN).....	111

36. KÉP RÁKOSFALVA (ISTÓK JÁNOS, 1924); PESTÚJHELY (DEBRECZENY TIVADAR, 1924); RÁKOSKERESZTÚR (KISFALUDI STRÓBL ZSIGMOND, 1924); BUDAFOK (ORBÁN ANTAL, 1926; AZ 1917-ES KIÁLLÍTÁSON BEMUTATOTT „BAJTÁRSÁK” ALAPJÁN KÉSZÜLT)	131
37. KÉP A MISKOLCI 10. GYALOGEZRED HŐSI EMLÉKÉNEK AVATÁSSAL KAPCSOLATOS DOKUMENTUMAI	136
38. KÉP HŐSI EMLÉKMŰ AVATÁSOK NÉGY KÜLÖNBÖZŐ VÁLTOZATA. 1. KISEBB TELEPÜLÉSEN A GYŰJTÉST SZERVEZŐ, FŐVÉDNÖK ZÁSZLÓANYA MOND BESZÉDET. 2. ISKOLAI HŐSI EMLÉKAVATÁS, DIÁK SZAVALJA A TANÍTÓ VERSÉT.; 3. JÓZSEF FŐHERCEG AZ 1. JÁSZKUN HUSZÁROK EMLÉKMŰVÉT AVATJA A LAKTANYÁBAN; 4. VÁROSI HŐSI EMLÉKAVATÓ ÜNNEPSÉG KÖTELEZŐ KELLÉKE A MAGAS RANGÚ VENDÉGEK DÍSZSÁTRA; 5. A NEMZETI ÁLDOZATKÉSZSÉG SZOBRÁNAK FELAVATÁSA BUDAPESTEN.	138
39. KÉP HŐSI EMLÉK AVATÁS PÓSALAKÁN (ERDÉLY), 2010. MÁJUS 30.	143
40. KÉP GIDÓFALVA (1943); VARGYAS; KÉZDISZENTLÉLEK (LAUB EDE, 1941)	147

Ábrajegyzék

1. ÁBRA A SZOBORLAP.HU OLDAL TARTALOMBŐVÜLÉSE ÉS A FELHASZNÁLÓK AKTIVITÁSA	25
2. ÁBRA FORRÁS: WIKIPEDIA, I. BÉCSI DÖNTÉS SZÓCIKK (2012.08.30.).....	28
3. ÁBRA AZ EMLÉKMŰVEK TÉRBELI ÁBRÁZOLÁSA A GOOGLE MAPS TÉRKÉP ALKALMAZÁS SEGÍTSÉGÉVEL	59
4. ÁBRA HATÁRON TÚLI TERÜLETEK HŐSI EMLÉKEINEK MEGOSZLÁSA FELÁLLÍTÁSUK DÁTUMA SZERINT	63
5. ÁBRA HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA AZ ELHELYEZÉSÜK, ILLETVE A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ INTÉZMÉNYEK SZERINT.....	125
6. ÁBRA MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN FELÁLLÍTOTT AZON HŐSI EMLÉKEK, AMELYEKNEK ISMERJÜK AZ AVATÁSI ÉVÉT.....	125
7. ÁBRA AZ ISMERT AVATÁSI DÁTUMÚ HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA KORSZAKONKÉNT	125
8. ÁBRA BUDAPEST MAI KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETÉN FELÁLLÍTOTT ISMERT AVATÁSI DÁTUMÚ HŐSI EMLÉKEK....	132
9. ÁBRA HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA KERÜLETEK SZERINT.....	134
10. ÁBRA BUDAPEST HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA KORSZAKOK SZERINT	135
11. ÁBRA HORTHY MIKLÓS ÉS JÓZSEF FŐHERCEG ISMERT HŐSI EMLÉKAVATÁSAINAK IDŐBENI MEGOSZLÁSA (A DIAGRAMON JÓL LÁTSZIK, HOGY 1927-BEN, AZ ÚJ KÜLPOLITIKAI PROGRAM MEGINDÍTÁSÁKOR A KORMÁNYZÓ MILYEN SOK AVATÁSON VESZ RÉSZT. SZINTÉN ÉRDEKES A FŐHERCEG AVATÁSI AKTIVITÁSA AZ I. BÉCSI DÖNTÉS UTÁNI ÉVBEN).....	139
12. ÁBRA HORTHY MIKLÓS ÉS JÓZSEF FŐHERCEG ISMERT HŐSI EMLÉKAVATÁSAINAK MEGOSZLÁSA MEGYÉK SZERINT.....	140
13. ÁBRA ORSZÁGZÁSZLÓVAL KOMBINÁLT HŐSI EMLÉKEK MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN, MEGYÉK SZERINT	144
14. ÁBRA ORSZÁGZÁSZLÓVAL KOMBINÁLT I. VILÁGHÁBORÚS HŐSI EMLÉKBŐL ÖSSZESEN 173-AT ÁLLÍTOTTAK FÖL 2011-IG	145
15. ÁBRA ORSZÁGZÁSZLÓVAL KOMBINÁLT HŐSI EMLÉKEK	146
16. ÁBRA A HATÁRON TÚLI TERÜLETEKEN FELÁLLÍTOTT ISMERT AVATÁSI DÁTUMÚ MAGYAR VONATKOZÁSÚ HŐSI EMLÉK	147
17. ÁBRA AZ ISMERT AVATÁSI DÁTUMÚ HŐSI EMLÉKEK ÉVENKÉNTI BONTÁSBAN	148
18. ÁBRA AZ ISMERT AVATÁSI DÁTUMÚ HŐSI EMLÉKEK ÉVENKÉNTI BONTÁSBAN	149
19. ÁBRA ÖNÁLLÓ I. VILÁGHÁBORÚS, ÉS TARTALMILAG KIEGÉSZÍTETT HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA KORSZAKONKÉNT	157
20. ÁBRA ÖNÁLLÓ I. VILÁGHÁBORÚS ÉS TARTALMILAG KIEGÉSZÍTETT HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA KORSZAKONKÉNT BUDAPESTEN.	157
21. ÁBRA HATÁRON TÚLI TERÜLETEK HŐSI EMLÉKEI MEGOSZLÁSÁNAK RÉSZLETES FELDOLGOZÁSA	188
22. ÁBRA ERDÉLY HŐSI EMLÉKEI MEGOSZLÁSÁNAK RÉSZLETES FELDOLGOZÁSA	189
23. ÁBRA FELVIDÉK HŐSI EMLÉKEI MEGOSZLÁSÁNAK RÉSZLETES FELDOLGOZÁSA	189
24. ÁBRA MAGYARORSZÁG HŐSI EMLÉKEINEK MEGOSZLÁSA FELÁLLÍTÁSUK DÁTUMA SZERINT, ÉVENKÉNTI BONTÁSBAN	190
25. ÁBRA A 30 ÉVVEL KORÁBBI ÉS A MOSTANI FELMÉRÉS ADATAINAK ÖSSZEFOGLALÓJA.....	190
26. ÁBRA HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA A MAI KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉGEK ALAPJÁN, KORSZAKONKÉNTI BONTÁSBAN	191
27. ÁBRA BUDAPEST HŐSI EMLÉKEI MEGOSZLÁSÁNAK RÉSZLETES FELDOLGOZÁSA	192
28. ÁBRA HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA AZ ELHELYEZÉSÜK, ILLETVE A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ INTÉZMÉNYEK SZERINT.....	203
30. ÁBRA A HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA ALAPÍTÓK SZERINT.	205
31. ÁBRA HŐSI EMLÉKEK KIEGÉSZÍTŐ TARTALMAK SZERINTI MEGOSZLÁSÁNAK RÉSZLETES ELEMZÉSE	211

Táblázatok

1. TÁBLÁZAT AZ I. VILÁGHÁBORÚ HŐSI EMLÉKEINEK FAJTÁI MEGJELÉNÉSÜK SZERINT	52
2. TÁBLÁZAT MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSAI A 20. SZÁZADBAN	61
3. TÁBLÁZAT ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZAT A KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁS VÁLTOZÁSÁIRÓL	62
4. TÁBLÁZAT RÉSZLET AZ I. VILÁGHÁBORÚ HŐSI EMLÉKEI ELEMZŐ TÁBLÁZAT JELMAGYARÁZATÁBÓL	HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.
5. TÁBLÁZAT WEB 2.0 TUDOMÁNYOS ADATBÁZIS PLATFORM SZOLGÁLTATÁSI LEHETŐSÉGEI.....	HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.
6. TÁBLÁZAT AZ EMLÉKMŰVEK BESOROLÁSA FORMAI MEGJELÉNÉSÜK ALAPJÁN	167
7. TÁBLÁZAT AZ EMLÉKMŰVEK BESOROLÁSA TARTALMI MEGJELÉNÉSÜK ALAPJÁN	168
8. TÁBLÁZAT AZ EMLÉKMŰVEK BESOROLÁSA A RAJTUK MEGJELENŐ TÁRGYAK ALAPJÁN	168
9. TÁBLÁZAT A TURUL MADARAT ÁBRÁZOLÓ EMLÉKMŰVEK BESOROLÁSA FORMAI ELEMELK ALAPJÁN.....	169
10. TÁBLÁZAT AZ EMLÉKMŰVEK BESOROLÁSA A FŐ ÉS MELLÉK ALAKOK ELTÉRŐ ÁBRÁZOLÁSA ALAPJÁN.....	171
11. TÁBLÁZAT AZ EMLÉKMŰVEK TARTALMI KIFEJEZŐ ESZKÖZTÁRA	177
12. TÁBLÁZAT HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA ALAPÍTÓK SZERINT	141
13. TÁBLÁZAT AZ ÖSSZES EDDIG ISMERT HATÁRON TÚLI MAGYAR VONATKOZÁSÚ HŐSI EMLÉK	149
14. TÁBLÁZAT 1848-AS EMLÉKMŰVEL KOMBINÁLT HŐSI EMLÉKEK MEGOSZLÁSA KORSZAKONKÉNT	152
15. TÁBLÁZAT AZ EMLÉKMŰVEK MEGOSZLÁSA TARTALMI TÖBBRÉTŰSÉGÜK SZERINT, KORSZAKONKÉNTI BONTÁSBAN	156
16. TÁBLÁZAT A KOVÁCS ÁKOS ÁLTAL 1980-1981 KÖZÖTT VEZETETT KUTATÁS EREDMÉNYLISTÁJA	187
17. TÁBLÁZAT A HŐSI EMLÉKEK KÖZVETLEN KÖRNYEZETÉBEN TALÁLHATÓ KÖZTÉRI ALKOTÁSOK.	206
18. TÁBLÁZAT A HŐSI EMLÉKEK MŰVÉSZETI ELEMZÉSÉNEK RÉSZLETES BEMUTATÁSA.	186

Melléklet

Magyarország településeinek az 1947-es párizsi béke utáni közigazgatási elhelyezkedése

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma ³¹⁴	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként ³¹⁵
Abaújtornya vm. (szh. Kassa)	001 Abaújszántói j.	25		Borsod-Abaúj-Zemplén 25
	002 Csereháti j. (szh. Sepsi)	31	14	Borsod-Abaúj-Zemplén 11
	003 Gönci j.	21		Borsod-Abaúj-Zemplén 21
	004 Kassai j.	17	17	
	005 Szikszói j.	45		Borsod-Abaúj-Zemplén 31
	006 Tornai j.	36	14	Borsod-Abaúj-Zemplén 22
		175	45	
Bács-Bodrog vm. (szh. Zombor)	007 Apatini j.	6	9	Bács-Kiskun 6
	008 Bácsalmási j.	13	2	Bács-Kiskun 11
	009 Bajai j.	16	2	Bács-Kiskun 14
	010 Hódsági j.	12		Bács-Kiskun 5
	011 Jánoshalmi j.	5		Bács-Kiskun 5
	012 Kulai j.	9	9	
	013 Óbecsei j.	5	5	
	014 Palánkai j.	14	14	
	015 Titeli j.	10	10	
	016 Topolyai j.	8	8	
	017 Újvidéki j.	16	16	
	018 Zentai j.	3	3	
	019 Zombori j.	13	13	
	020 Zsablyai j.	5	5	
021 Magyarkanizsa mv.	1	1		
022 Zenta mv.	1	1		
		137	98	
Baranya vm. (szh. Pécs)	023 Dárdai j.	20	20	
	024 Hegyháti j. (szh. Sásd)	65		Baranya 62; Tolna 3
	025 Mohácsi j.	29	6	Baranya 23
	026 Pécsi j.	62		Baranya 62
	027 Pécsváradi j.	33		Baranya 32; Tolna 1
	028 Siklói j.	56	3	Baranya 53
	029 Szentlőrinci j.	65		Baranya 65
	030 Villányi j.	29	5	Baranya 24
	031 Mohács mv.	1		Baranya 1
			360	34

³¹⁴ Azon települések száma, amihez viszonyítani lehet az 1945-ig felállított hősi emlékek számát!

³¹⁵ Esetenként összevontak településeket a Trianon utáni közigazgatási reform kapcsán, így nem mindig egyezik meg a Trianon utáni Magyarország és a határon túlra került területek településeinek száma a korábbiakkal.

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Bars és Hont kee vm. (szh. Léva)	032 Ipolysági j.	48	23	Pest 6; Nógrád 3
	033 Lévai j.	51	51	
	034 Szobi j.	15	5	Pest 10
	035 Verebélyi j.	33	33	
	036 Léva mv.	1	1	
		148	113	
Békés vm. (szh. Gyula)	037 Békési j.	3		Békés 3
	038 Gyomai j.	2		Békés 2
	039 Gyulai j.	5		Békés 5
	040 Orosházi j.	8		Békés 8
	041 Szarvasi j.	4		Békés 3; Jász-Nagykun-Szolnok 1
	042 Szeghalmi j.	4		Békés 4
	043 Békéscsaba mv.	1		Békés 1
	044 Gyula mv.	1		Békés 1
		28		
	Bereg vm. (szh. Beregszász)	045 Beregszászi j.	31	31
046 Munkácsi j.		21	19	Szabolcs-Szatmár-Bereg 2
047 Vásárosnaményi j.		23		Szabolcs-Szatmár-Bereg 23
048 Beregszász mv.		1	1	
049 Munkács mv.		1	1	
		77	42	
Beszterce-Naszód vm. (szh. Beszterce)	050 Besztercei alsó j. (szh. Beszterce)	40	40	
	051 Besztercei felső j. (szh. Beszterce)	28	28	
	052 Naszódi j.	23	23	
	053 Óradnai j.	13	13	
	054 Beszterce vm.	1	1	
		105	105	
Bihar vm. (szh. Nagyvárad)	055 Berettyóújfalui j.	13		Hajdú-Bihar 13
	056 Biharkeresztesi j.	12		Hajdú-Bihar 12
	057 Czéffai j.	11	8	Hajdú-Bihar 3
	058 Derecskei j.	9		Hajdú-Bihar 9
	059 Élesdi j.	41	41	
	060 Érmihályfalvai j.	14	14	
	061 Margittai j.	44	44	
	062 Nagyszalontai j.	9	3	Békés 6 Hajdú-Bihar 2; Békés 1
	063 Nagyvárad j.	45	42	
	064 Sárréti j. (szh. Biharnagybajom)	8		Hajdú-Bihar 8
	065 Szalárdi j.	31	31	
	066 Székegyhídi j.	16	12	Hajdú-Bihar 4
	067 Nagyszalonta mv.	1	1	
	254	196		

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Borsod vm. (szh. Miskolc)	068 Edelényi j.	39		Borsod-Abaúj-Zemplén 39
	069 Mezőcsáti j.	24		Borsod-Abaúj-Zemplén 24
	070 Mezőkeresztesi j.	13		Borsod-Abaúj-Zemplén 13
	071 Mezőkövesdi j.	18		Borsod-Abaúj-Zemplén 11; Heves 7
	072 Miskolci j.	32		Borsod-Abaúj-Zemplén 32
	073 Ózdi j.	30		Borsod-Abaúj-Zemplén 29; Heves 1
	074 Sajószentpéteri j.	27		Borsod-Abaúj-Zemplén 23; Heves 4
		183		
Csanád-Arad és Torontál kee vm. (szh. Makó)	075 Battonyai j.	5		Békés 5
	076 Eleki j.	6		Békés 6
	077 Központi j. (szh. Makó)	13		Csongrád 13
	078 Mezőkovácsházi j.	8		Békés 8
	079 Torontáli j. (szh. Kiszombor)	9		Csongrád 9
	080 Makó mv.	1		Csongrád 1
		42		
Csik vm. (szh. Csikszereda)	081 Csikszentmártoni j.	16	16	
	082 Csikszeredai j.	21	21	
	083 Gyergyószentmiklósi j.	13	13	
	084 Gyergyótölgyesi j.	4	4	
	085 Szépvízi j.	11	11	
	086 Csikszereda mv.	1	1	
	087 Gyergyószentmiklós mv.	1	1	
		67	67	
Csongrád vm. (szh. Szentes)	088 Csongrádi j.	6		Csongrád 6
	089 Kiskundorozsmai j.	8	1	Csongrád 7
	090 Mindszenti j.	4		Csongrád 4
	091 Csongrád mv.	1		Csongrád 1
	092 Szentes mv.	1		Csongrád 1
		20	1	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Esztergom vm. (szh. Esztergom)	093 Esztergomi j.	24		Komárom-Esztergom 24
	094 Párkányi j.	28	28	
	095 Esztergom mv.	1		Komárom-Esztergom 1
		53	28	
Fejér vm. (szh. Székesfehérvár)	096 Adonyi j.	13		Fejér 11; Pest 2
	097 Móri j.	17		Fejér 17
	098 Sárbogárdi j.	16		Fejér 16
	099 Székesfehérvári j.	30		Fejér 29; Veszprém 1
	100 Váli j.	27		Fejér 23; Pest 4
		103		
Gömör és Kishont vm. (szh. Rimaszombat)	101 Feledi j.	57	57	
	102 Putnoki j.	15	1	Borsod-Abaúj-Zemplén 14
	103 Rozsnyói j.	31	31	
	104 Tornaljai j.	47	45	Borsod-Abaúj-Zemplén 2
	105 Rimaszombat mv.	1	1	
	106 Rozsnyó mv.	1	1	
		152	136	
Győr-Moson és Pozsony vm. (szh. Győr)	107 Magyaróvári j.	32	6	Győr-Moson-Sopron 26
	108 Pannonhalmi j.	19		Győr-Moson-Sopron 19
	109 Sokoróaljai j. (szh. Tét)	23		Győr-Moson-Sopron 18; Veszprém 5
	110 Tótszigetcsilizközi j. (szh. Győr)	37		Győr-Moson-Sopron 37
	111 Mosonmagyaróvár mv.	1		Győr-Moson-Sopron 1
		112	6	
Hajdú vm. (szh. Debrecen)	112 Központi j.	12		Hajdú-Bihar 9
	113 Püspökladányi j.	6		Hajdú-Bihar 6
	114 Hajdúböszörményi mv.	2	1	Hajdú-Bihar 1
	115 Hajdúnánás mv.	1		Hajdú-Bihar 1
	116 Hajdúszoboszló mv.	1		Hajdú-Bihar 1
		22	1	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Háromszék vm. (szh. Sepsiszentgyörgy)	117 Kézdi j. (szh. Kézdivásárhely)	35	35	
	118 Miklósvári j.	14	14	
	119 Orbai j. (szh. Kovászna)	14	14	
	120 Sepsi j. (szh. Sepsiszentgyörgy)	37	37	
	121 Kézdivásárhely mv.	1	1	
	122 Sepsiszentgyörgy mv.	1	1	
		102	102	
Heves vm. (szh. Eger)	123 Egri j.	29		Heves 29
	124 Gyöngyösi j.	24		Heves 24
	125 Hatvani j.	13		Heves 7; Nógrád 6
	126 Hevesi j.	15		Heves 15
	127 Pétervásári j.	26		Heves 23; Nógrád 3
	128 Tiszafüredi j.	10		Heves 4; Jász-Nagykun-Szolnok 6
	129 Eger mv.	1		Heves 1
	130 Gyöngyös mv.	1		Heves 1
			119	
Jász-Nagykun-Szolnok vm. (szh. Szolnok)	131 Jászsági alsó j. (szh. Jászapáti)	6		Jász-Nagykun-Szolnok 6
	132 Jászsági felső j. (szh. Jászberény)	10		Jász-Nagykun-Szolnok 10
	133 Központi j. (szh. Szolnok)	4		Jász-Nagykun-Szolnok 4
	134 Tiszai alsó j. (szh. Tiszaföldvár)	14		Jász-Nagykun-Szolnok 14
	135 Tiszai felső j. (szh. kunhegyes)	7		Jász-Nagykun-Szolnok 6; Békés 1
	136 Tiszai közép j. (szh. Törökszentmiklós)	8		Jász-Nagykun-Szolnok 8
	137 Jászberény mv.	1		Jász-Nagykun-Szolnok 1
	138 Karcag mv.	1		Jász-Nagykun-Szolnok 1
	139 Kisújszállás mv.	1		Jász-Nagykun-Szolnok 1
	140 Mezőtúr mv.	1		Jász-Nagykun-Szolnok 1
	141 Szolnok mv.	1		Jász-Nagykun-Szolnok 1
	142 Túrkeve mv.	1		Jász-Nagykun-Szolnok 1
			55	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Kolozs vm. (szh. Kolozsvár)	143 Bánffihunyadi j.	41	41	
	144 Hidalmási j.	25	25	
	145 Kolozsbornai j.	22	22	
	146 Kolozsvári j.	29	29	
	147 Nádasmenti j. (szh. Kolozsvár)	37	37	
	148 Bánffyhunyad mv.	1	1	
		155	155	
Komárom vm. (szh. Komárom)	149 Dunaszerdahelyi j.	70	70	
	150 Gesztesi j. (szh. Komárom)	17		Komárom-Esztergom 17
	151 Komáromi j.	23	22	Komárom-Esztergom 1
	152 Ógyallai j.	15	15	
	153 Somorjai j.	43	40	Győr-Moson-Sopron 3
	154 Tatai j.	27		Komárom-Esztergom 27
		195	147	
Máramaros vm. (szh. Máramarossziget)	155 Aknasugatagi j.	20	20	
	156 Dragomérfalvi j.	13	13	
	157 Felsővisói j.	10	10	
	158 Máramarosszigeti j.	15	15	
	159 Técsői j.	6	6	
	160 Máramarossziget mv.	1	1	
		65	65	
Maros Torda vm. (szh. Marosvásárhely)	161 Erdőszentgyörgyi j.	20	20	
	162 Marosi alsó j. (szh. Marosvásárhely)	35	35	
	163 Marosi felső j. (szh. Marosvásárhely)	32	32	
	164 Mezőbándi j.	16	16	
	165 Nyárádszeredai j.	47	47	
	166 Régeni alsó j. (szh. Szász-Régen)	47	47	
	167 Régeni felső j. (szh. Szász-Régen)	28	28	
	168 Tekei j.	18	18	
	169 Szászrégen mv.	1	1	
		244	244	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Nógrád vm. (szh. Balassagyarmat)	170 Balassagyarmati j.	44	8	Nógrád 26
	171 Losonci j.	28	28	
	172 Nógrádi j. (szh. Rétság)	32		Nógrád 27; Pest 5
	173 Salgótarjáni j.	34	4	Nógrád 30
	174 Szécsnyi j.	32	6	Nógrád 26
	175 Sziráki j.	26		Nógrád 23, Heves 3
	176 Balassagyarmat mv.	1	1	
	177 Salgótarján mv. a Losonc mv.	1	1	
	177a Losonc mv.	1	1	
			199	49
Nyitra és Pozsony kee vmvm. (szh. Érsekújvár)	178 Érsekújvári j.	28	28	
	179 Galántai j.	41	41	
	180 Vágsellyei j.	10	10	
	181 Érsekújvár mv.	4	4	
		83	83	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. (szh. Budapest)	182 Abonyi j.	7		Pest 4; Jász-Nagykun-Szolnok 3
	183 Alsódabasi j.	14		Pest 14
	184 Aszódi j.	12		Pest 12
	185 Budakörnyéki j. (szh. Budapest)	15		Pest 14; Budapest 1
	186 Dunavecsei j.	20		Pest 16; Budapest 4
	187 Gödöllői j.	17		Pest 13; Budapest 4
	188 Gyömrői j.	8		Pest 8
	189 Kalocsai j.	14		Bács-Kiskun 14
	190 Kiskőrösi j.	8		Bács-Kiskun 8
	191 Kiskunfélegyházai j.	10		Bács-Kiskun 10
	192 Központi j. (szh. Budapest)	3		Budapest 3
	193 Kunszentmiklósi j.	8		Bács-Kiskun 8
	194 Monori j.	12		Pest 12
	195 Nagykátai j.	13		Pest 13
	196 Ráckevei j.	16		Pest 15; Budapest 1
	197 Szentendrei j.	18		Pest 17; Budapest 1
	198 Váci j.	20		Pest 19; Budapest 1
	199 Cegléd mv.	1		Pest 1
	200 Budafok mv.	1		Budapest 1
	201 Kalocsa mv.	1		Pest 1

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. (szh. Budapest)	202 Kiskunfélegyháza mv.	1		Pest 1
	203 Kiskunhalas mv.	1		Pest 1
	204 Kispest mv.	1		Budapest 1
	205 Nagykőrös mv.	1		Pest 1
	206 Pestszenterzsébet mv.	1		Budapest 1
	207 Pestszentlőrinc mv.	1		Budapest 1
	208 Rákospalota mv.	1		Budapest 1
	209 Szentendre mv.	1		Pest 1
	210 Újpest mv.	1		Budapest 1
	211 Vác mv.	1		Pest 1
		228		
Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Somogy vm. (szh. Kaposvár)	212 Barcsi j.	26		Somogy 25; Baranya 1
	213 Csurgói j.	29		Somogy 20; Zala 9
	214 Igali j.	31		Somogy 29; Tolna 2
	215 Kaposvári j.	54		Somogy 53; baranya 1
	216 Lengyeltóti j.	26		Somogy 26
	217 Marcali j.	40		Somogy 40
	218 Nagyatádi j.	30		Somogy 30
	219 Szigetvári j.	44		Baranya 41; Somogy 3
	220 Tabi j.	31		Somogy 29, Fejér 2
	221 Kaposvár mv.	1		Somogy 1
		312		
Sopron vm. (szh. Sopron)	222 Csepregi j.	41		Győr-Moson-Sopron 21; Vas 20
	223 Csornai j.	31		Győr-Moson-Sopron 31
	224 Kapuvári j.	31		Győr-Moson-Sopron 30; Vas 1
	225 Soproni j.	26		Győr-Moson-Sopron 26
		129		
Szabolcs vm. (szh. Nyíregyháza)	226 Dadai alsó j. (szh. Tiszalök)	13		Borsod-Abaúj-Zemplén 6; Szabolcs-Szatmár-Bereg 6; Hajdú-Bihar 1
	227 Dadai felső j. (szh. Gáva)	14		Szabolcs-Szatmár-Bereg 11; Borsod-Abaúj-Zemplén 3
	228 Kisvárdai j.	18		Szabolcs-Szatmár-Bereg 18

	229 Ligetalja j. (szh. Nyíradony)	8		Szabolcs-Szatmár-Bereg 4; Hajdú-Bihar 4
Szabolcs vm. (szh. Nyíregyháza)	230 Nagykállói j.	11		Szabolcs-Szatmár-Bereg 11; Borsod-Abaúj-Zemplén 3
	231 Nyírbaktai j. (szh. Baktalórántháza)	18		Szabolcs-Szatmár-Bereg 18
	232 Nyírbátori j.	9		Szabolcs-Szatmár-Bereg 9
	233 Nyírbogdányi j.	17		Szabolcs-Szatmár-Bereg 17
	234 Tiszai j. (szh. Mándok)	21		Szabolcs-Szatmár-Bereg 21
	235 Nyíregyháza mv.	1		Szabolcs-Szatmár-Bereg 1
		130		
Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Szatmár vm. (szh. Szatmárnémeti)	236 Avasújvárosi j.	17	17	
	237 Csengeri j.	24	3	Szabolcs-Szatmár-Bereg 21
	238 Erdői j.	25	25	
	239 Fehérgyarmati j.	38		Szabolcs-Szatmár-Bereg 38
	240 Kápolnokmonostori j.	21	21	
	241 Mátészalkai j.	26		Szabolcs-Szatmár-Bereg 26
	242 Nagybányai j.	42	42	
	243 Nagykárolyi j.	27	24	Szabolcs-Szatmár-Bereg 38
	244 Nagysomkúti j.	35	35	
	245 Szatmárnémeti j.	46	38	Szabolcs-Szatmár-Bereg 8
	246 Szinérváraljai j.	21	21	
	247a Felsőbánya mv.	1	1	
	247b Nagybánya mv.	1	1	
	247c Nagykároly mv.	1	1	
			325	229
Szilágy vm. (szh. Zilah)	248 Alsószopori j.	20	20	
	249 Krasznai j.	31	31	
	250 Szilágycsehi j.	41	41	
	251 Szilágysomlyói j.	35	35	
	252 Tasnádi j.	33	33	
	253 Zilahi j.	45	45	
	254 Zsibói j.	50	50	
	255a Szilágysomlyó mv.	1	1	
	255b Zilah mv.	1	1	
		257	257	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Szolnok-Doboka vm. (szh. Dés)	256 Bethleni j.	46	46	
	257 Dési j.	63	63	
	258 Kékesi j.	35	35	
	259 Magyarlápasi j.	32	32	
	260 Nagyilondai j.	61	61	
	261 Szamosújvári j.	35	35	
	262 Dés mv.	1	1	
	263 Szamosújvár mv.	1	1	
		274	274	
Tolna vm. (szh. Szekszárd)	264 Dombóvári j.	12		Tolna 12
	265 Dunaföldvári j.	14		Tolna 14
	266 Központi j. (szh. Szekszárd)	18		Tolna 18
	267 Simontornyai j.	22		Tolna 22
	268 Tamási j.	21		Tolna 18; Somogy 3
	269 Völgységi j. (szh. Bonyhád)	32		Tolna 32
	270 Szekszárd mv.	1		Tolna 1
			120	
Udvarhely vm. (szh. Székelyudvarhely)	271 Oklándi j.	28	28	
	272 Parajdi j.	8	8	
	273 Székelykeresztúri j.	29	29	
	274 Székelyudvarhelyi j.	49	49	
	275 Székelyudvarhely mv.	1	1	
			115	115
Ugocsa vm. (szh. Nagyszőlős)	276 Halmi j.	29	29	
	277 Nagyszőlősi j.	21	21	
		50	50	
Ung vm. (szh. Ungvár)	278 Nagykaposi j.	35	35	
	279 Ungvári j.	26	26	
		61	61	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Vas vm. (szh. Szombathely)	280 Celldömölki j.	39		Vas 33; Veszprém 6
	281 Írottkői j. (szh. Kőszeg)	20		Vas 20
	282 Körmend-németújvári j. (szh. Körmend)	50		Vas 50
	283 Muraszombati j.	142	108	Vas 34
	284 Sárvári j.	46		Vas 46
	285 Szentgotthárdi j.	16	9	Vas 7
	286 Szombathelyi j.	54		Vas 54
	287 Vasvári j.	49		Vas 45; Zala 4
	288 Kőszeg mv.	2		Vas 2
	289 Szombathely mv.	1		Vas 1
		419	117	
Veszprém vm. (szh. Veszprém)	290 Devecseri j.	45		Veszprém 45
	291 Enyingi j.	15		Veszprém 8; Fejér 7
	292 Pápai j.	51		Veszprém 51
	293 Veszprémi j.	35		Veszprém 35
	294 Zirci j.	37		Veszprém 25; Komárom-Esztergom 11; Fejér 1
	295 Pápa mv.	1		Veszprém 1
	296 Veszprém mv.	1		Veszprém 1
			185	
Zala vm. (szh. Zalaegerszeg)	297 Alsólendvai j.	46	45	Zala 1
	298 Balatonfüredi j.	27		Veszprém 27
	299 Csáktornyai j.	73	73	
	300 Keszthelyi j.	27		Veszprém 26; Zala 1
	301 Lenti j.	40	4	Zala 36
	302 Letenyei j.	45		Zala 45
	303 Nagykanizsai j.	39	1	Zala 38
	304 Novai j.	36		Zala 36
	305 Pacsai j.	35		Zala 35
	306 Perlaki j.	32	32	
	307 Sümegi j.	32		Veszprém 32
	308 Tapolcai j.	35		Veszprém 35
	309 Zalaegerszegi j.	67		Zala 67
	310 Zalaszentgróti j.	27		Zala 27
311 Nagykanizsa mv.	1		Zala 1	
312 Zalaegerszeg mv.	1		Zala 1	
		563	155	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Zemplén vm. (szh. Sátoraljaújhely)	313 Bodrogközi vm. (szh. Sátoraljaújhely)	32	23	Borsod-Abaúj-Zemplén 9
	314 Sárospataki j.	17		Borsod-Abaúj-Zemplén 17
	315 Sátoraljaújhelyi j.	49	32	Borsod-Abaúj-Zemplén 17
	316 Szerencsési j.	26		Borsod-Abaúj-Zemplén 26
	317 Tokaji j.	7		Borsod-Abaúj-Zemplén 7
	318 Sátoraljaújhely mv.	1		Borsod-Abaúj-Zemplén 17
		132	55	
Thj. városok	400 Budapest	1		
	401 Baja	1		Bács-Kiskun 1
	402 Debrecen	1		Hajdú-Bihar 1
	403 Győr	1		Győr-Moson-Sopron 1
	404 Hódmezővásárhely	1		Csongrád 1
	405 Kassa	1	1	
	406 Kecskemét	1		Bács-Kiskun 1
	407 Kolozsvár	1	1	
	408 Komárom	1	1	
	409 Marosvásárhely	1	1	
	410 Miskolc	1		Borsod-Abaúj-Zemplén 1
	411 Nagyvárad	1	1	
	412 Pécs	1		Baranya 1
	413 Sopron	1		Győr-Moson-Sopron 1
	414 Szabadka	1	1	
	415 Szatmárnémeti	1	1	
	416 Szeged	1		Csongrád 1
	417 Székesfehérvár	1		Fejér 1
	418 Újvidék	1	1	
	419 Ungvár	1	1	
420 Zombor	1	1		
Kárpátaljai Kormányzóság (KAK)	501 Alsóvereckei j.	33	33	
	502 Ilosvai j.	49	49	
	503 Munkácsvidéki j. (szh. Munkács)	71	71	
	504 Szolyvai j.	33	33	
		186	186	

Vármegyék, amelyek felosztásra kerültek	Járások	Települések száma	Határon túlra került települések száma	Magyarország területén maradt települések száma megyénként
Máramarosi kig. kirend. (szh. Huszt)	505 Huszti j.	26	26	
	506 Ökörmezői j.	26	26	
	507 Rahói j.	12	12	
	508 Taracvölgyi j. (szh. Técső)	31	31	
		95	95	
Ungi közig. kirend. (szh. Ungvár)	509 Nagybereznai j.	65	65	
	510 Perecsenyi j.	20	20	
	511 Szobránci j.	40	40	
	512 Ungvári j. (szh. Ungvár)	32	32	
		157	157	